

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»**

На правах рукопису

КАЧУРІНЕР ВІКТОРІЯ ЛЬВІВНА

УДК – 341.174(4) : (349.6:504)

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ У СФЕРІ ВИРОБНИЦТВА**

Спеціальність 12.00.11 – міжнародне право

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук**

Науковий керівник:

Бехруз Хашматулла

д.ю.н., професор,

завідувач кафедри права Європейського

Союзу та порівняльного правознавства

Національного університету

«Одеська юридична академія»

Одеса-2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ І. ЕКОЛОГІЧНА ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ У СФЕРІ ВИРОБНИЦТВА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ...	13
1.1. Становлення та розвиток політики Європейського Союзу у сфері охорони навколишнього середовища та екологічних стандартів виробництва.....	13
1.2. Методологічні засади дослідження екологічних питань у сфері виробництва в праві Європейського Союзу.....	41
1.3. Наукова розробка проблеми та напрями дослідження екологічних питань у сфері виробництва в праві Європейського Союзу.....	60
Висновки до Розділу І.....	70
РОЗДІЛ ІІ. РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ ВИРОБНИЦТВА В ПРАВІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	74
2.1. Міжнародно-правові інструменти регулювання сфери виробництва.....	74
2.2. Принципи та правові важелі екологічної політики Європейського Союзу.....	88
2.3. Компетенція Європейського Союзу в галузі охорони навколишнього середовища.....	117
2.4. Особливості екологічного законодавства Європейського Союзу у сфері виробництва.....	134
Висновки до Розділу ІІ.....	147
РОЗДІЛ ІІІ. ПРАВОВІ ІНСТРУМЕНТИ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПИТАНЬ У СФЕРІ ВИРОБНИЦТВА В ПРАВІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	150
3.1. Механізм охорони навколишнього середовища у сфері виробництва в праві Європейського Союзу та місце у ньому стратегічних інструментів та інструментів планування.....	150
3.2. Добровільні інструменти у сфері виробництва в праві Європейського Союзу.....	169

3.3. Інформаційні та ринкові інструменти у сфері виробництва в праві Європейського Союзу.....	188
Висновки до Розділу III.....	203
ВИСНОВКИ.....	206
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	211

ВСТУП

Актуальність теми. Нині захист довкілля є одним із пріоритетних напрямів діяльності Європейського Союзу, що й визначає компетенцію ЄС у сфері охорони довкілля та обумовлює прийняття значної кількості загальноєвропейських нормативних актів. Однак, незважаючи на значний нормативний масив, у правовій системі ЄС недостатньо уваги приділено правовому регулюванню у сфері виробництва та систематизації правових інструментів такого регулювання. Розвиток європейського екологічного права характеризується пошуком оптимальних підходів до вирішення складних проблем управління природними ресурсами.

В Угоді про асоціацію між Україною та Європейським Союзом статті 360-366 розділу V «Економічне та галузеве співробітництво» присвячені саме навколишньому середовищу. Сторони Угоди здійснюють співробітництво з питань охорони навколишнього середовища й таким чином сприяють реалізації цілей сталого розвитку та «зеленої економіки». Аналіз законодавства Європейського Союзу у галузі охорони навколишнього середовища має важливе значення для подальшого вдосконалення та підвищення ефективності екологічного законодавства України. Пріоритетність співробітництва України з Європейським Союзом матиме й практичне значення – досягнення мети у напрямку підвищення рівня продуктивності виробництва, розширення бази його економічного зростання та конкурентоспроможності. Сказане визначає необхідність й актуальність дослідження правового регулювання екологічної політики Європейського Союзу в сфері виробництва.

Загальнонауковою основою при дослідженні обраної теми стали праці фахівців у галузі міжнародного права та права Європейського Союзу, серед яких: О. К. Вишняков, Г. Вінтер, А. Джордан, О. Л. Дубовик, Л. М. Ентін, С. Ю. Кашкін, В. І. Лозо, Е. Лука, П. О. Калініченко, С. М. Кравченко, Л. Кремер, К. Куловесі, Д. МакГолдрік, М. М. Марченко, М. О. Медведєва, М. М. Микієвич, О. П. Мірошніченко, В. І. Муравйов, Р. А. Петров, М. Сансі, Н. де Седелір, Ф. Сендс, О. О. Сурілова, Т. Хартлі, Н. Хейг та інші.

Частина цих робіт присвячена дослідженню міжнародного права навколишнього середовища, інша – екологічному праву Європейського Союзу, третя – принципам екологічного права. У кожній з використаних робіт розглянуто право навколишнього середовища, його розвиток, окремі сектори регулювання. Однак, аналізу дослідження сфери виробництва вони торкаються лише частково.

Загальнонауковою основою при дослідженні обраної теми стали праці фахівців у галузі міжнародного права та права Європейського Союзу, серед яких: О. К. Вишняков, Г. Вінтер, А. Джордан, О. Л. Дубовик, Л. М. Ентін, С. Ю. Кашкін, В. І. Лозо, Е. Лука, П. О. Калініченко, С. М. Кравченко, Л. Кремер, К. Куловесі, Д. МакГолдрік, М. М. Марченко, М. О. Медведєва, М. М. Микієвич, О. П. Мірошніченко, В. І. Муравйов, М. Сансі, Н. де Седелір, Ф. Сендс, О. О. Сурілова, Т. Хартлі, Н. Хейг та інші.

Частина цих робіт присвячена дослідженню міжнародного права навколишнього середовища, інша – екологічному праву Європейського Союзу, третя – принципам екологічного права. У кожній з використаних робіт розглянуто право навколишнього середовища, його розвиток, окремі сектори регулювання. Однак, аналізу дослідження сфери виробництва вони торкаються лише частково.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у відповідності до планів наукових досліджень Національного університету «Одеська юридична академія» на 2011-2015 рр. «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку української державності та права» (державний реєстраційний номер 011U0006Н) та теми на 2016-2020 рр. «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» (державний реєстраційний номер 0116U001842). Тема дисертаційного дослідження є складовою частиною наукових досліджень кафедри права Європейського Союзу і порівняльного правознавства Національного університету «Одеська юридична академія» на

2011–2015 рр. «Діалог сучасних правових систем. Адаптація правової системи України до європейського права».

Мета і задачі дослідження. Мета дослідження полягає у вивченні теоретичних аспектів правового регулювання у сфері виробництва в праві Європейського Союзу. Відповідно до мети дослідження в дисертації зосереджена увага на виконанні таких основних задач:

прослідкувати становлення та розвиток політики Європейського Союзу у сфері охорони навколишнього середовища та екологічних стандартів виробництва;

висвітлити методологічні засади дослідження екологічних питань в сфері виробництва в праві Європейського Союзу;

охарактеризувати міжнародно-правові інструменти регулювання сфери виробництва;

визначити принципи та правові важелі екологічної політики Європейського Союзу;

розкрити компетенцію Європейського Союзу та країн-членів у галузі охорони навколишнього середовища;

з'ясувати особливості екологічного законодавства Європейського Союзу в сфері виробництва;

визначити механізм охорони навколишнього середовища у сфері виробництва в праві Європейського Союзу;

виявити стратегічні інструменти та інструменти планування в сфері виробництва в праві Європейського Союзу;

проаналізувати добровільні інструменти у сфері виробництва в праві Європейського Союзу;

розглянути інформаційні та ринкові інструменти у сфері виробництва в праві Європейського Союзу.

Об'єктом дослідження є правові основи екологічної політики Європейського Союзу.

Предметом дослідження є правове регулювання екологічної політики Європейського Союзу у сфері виробництва.

Методи дослідження обрані з урахуванням поставленої мети і задач дослідження, його об'єкту та предмету. Методологічну основу роботи склали філософські, загальнонаукові методи пізнання, а також спеціальні методи правової науки. Широко використовується діалектичний метод, який вимагає враховувати загальний взаємозв'язок і постійний розвиток явищ. Цей метод знаходить відображення в конкретних законах діалектики: єдності і боротьби протилежностей, переходу кількості в якість, заборони заборони, а також у категоріях діалектики – поняттях, які відображають всезагальні зв'язки буття (сутність і явище, зміст і форма, можливість і дійсність). Діалектичний метод становив методологічну базу для дослідження розвитку політики Європейського Союзу у сфері охорони навколишнього середовища та екологічних стандартів виробництва; розвитку підходів та напрямів вивчення правового регулювання екологічної політики ЄС в сфері виробництва, систематизації принципів екологічної політики ЄС та правових інструментів регулювання екологічних питань у сфері виробництва в праві ЄС та ін. (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1, 2.2, 3.1-3.3).

Дослідження базується на конкретно-історичному методі: його об'єкти розглядаються з урахуванням їх історичного розвитку. Цей метод був використаний при вивченні становлення та розвитку політики Європейського Союзу у сфері охорони навколишнього середовища та екологічних стандартів виробництва. Дане дослідження спирається на факти реальної дійсності і підтверджується практикою, що дозволяє забезпечити його об'єктивність (підрозділи 1.1, 2.2, 2.3, 3.1, 3.2). У процесі дослідження використовувалися формально-логічні методи і прийоми обробки інформації (аналіз, синтез, індукція, дедукція тощо), які стали у пригоді при формуванні підходу до розуміння принципів екологічної політики Європейського Союзу та його компетенції у галузі охорони навколишнього середовища, синтезі механізму охорони навколишнього середовища у сфері виробництва в праві

Європейського Союзу для створення цілісного підходу до його розуміння (рр. 1-3). Важливе місце у дослідженні посідає системно-функціональний метод: об'єкти дослідження розглядаються як системи, що складаються з низки елементів і виконують певні функції стосовно інших систем. Цей метод скерував дослідження на розкриття цілісності об'єктів, виявлення різноманітних типів зв'язків і зведення їх у єдину теоретичну концепцію, а також на встановлення взаємодії об'єкта як цілісної системи із зовнішнім середовищем (підрозділи 1.1, 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 3.1, 3.2, 3.3). За допомогою порівняльно-правового методу з'ясовано співвідношення універсальних та регіональних підходів до змісту принципів права охорони навколишнього середовища (підрозділ 2.1).

У ході дослідження використовувалися спеціально-наукові юридичні методи, зокрема метод нормативно-догматичного аналізу (техніко-юридичний) було використано при тлумаченні юридичних текстів міжнародних договорів, установчих актів Європейського Союзу та вторинного законодавства ЄС, а також матеріалів, які відображають процес їх розробки і практику застосування; рішень Суду ЄС (підрозділи 1.1, 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 3.1, 3.2, 3.3). А використання достовірних методів наукового пізнання дозволило дійти науково обґрунтованих висновків (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3, 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 3.1, 3.2, 3.3).

Теоретичною основою дослідження стали концептуальні положення, що містяться у працях вітчизняних і зарубіжних фахівців у галузі філософії, загальної теорії держави і права, теорії міжнародного та європейського права: М. С. Андерсен, Н. В. Антонюк, Ю. С. Бут, В. Г. Буткевич, О. К. Вишняков, Г. Вінтер, О. Д. Вітвицька, О. О. Гусєв, Н. О. Гусєва, К. Дейвіс, Д. Джилієс, А. Джордан, О. Л. Дубовик, Л. М. Ентін, О. В. Задорожній, П. О. Калініченко, С. Ю. Кашкін, А. Кісс, С. М. Кравченко, Л. Кремер, В. В. Круглов, В. І. Лозо, Е. Лука, М. О. Медведева, М. М. Микієвич, О. П. Мірошніченко, В. І. Муравйов, Н. Мусис, Т. В. Реднікова, М. Сансі, Н. де Седелір, Ф. Сендс, В. С. Степаненко, О. О. Сурілова, Н. Хейг, Д. Л. Шелтон тощо.

Нормативну та емпіричну основу дослідження становлять міжнародно-правові акти, акти вторинного права ЄС, внутрішньодержавні нормативні акти держав-членів ЄС, рішення Міжнародного Суду ООН та Суду ЄС.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що робота є одним з перших досліджень правового регулювання екологічної політики Європейського Союзу в сфері виробництва. Новизна дослідження конкретизована у таких основних положеннях:

уперше:

визначено, що механізм охорони навколишнього середовища у сфері виробництва в праві Європейського Союзу – це сукупність певних організаційно-правових і економіко-правових прийомів та способів, за допомогою яких реалізуються принципи екологічної політики Європейського Союзу;

визначено, що правові інструменти регулювання екологічних питань у сфері виробництва в праві Європейського Союзу – це сукупність засобів, зосереджених на питанні взаємодії виробництва і навколишнього середовища та спрямованих на досягнення найвищого ступеня захисту у сфері довкілля;

систематизовано правові інструменти регулювання екологічних питань у сфері виробництва в праві Європейського Союзу – наступним чином: стратегічні інструменти та інструменти планування, до яких відносяться регламенти, директиви, рішення, рекомендації, думки та екологічні програми; добровільні інструменти, які представлені добровільними угодами або ініціативами, системою екомаркування, екологічного менеджменту та екологічного аудиту ЄС, оцінкою впливу на навколишнє середовище та екологічних наслідків впровадження планів та програм; інформаційні та ринкові інструменти, що представлені Європейським Агентством з питань довкілля, Європейським реєстром викидів, екологічним податком та програмою LIFE;

виявлено, що мета добровільних інструментів у сфері виробництва в праві Європейського Союзу полягає у посиленні відповідальності в сфері

охорони навколишнього середовища шляхом відтворення певних засобів та процедур у актах вторинного законодавства ЄС, використовуючи пропозиції промисловості.

удосконалено:

на підставі аналізу практики Суду ЄС та існуючої теорії уточнюється доктринальне значення принципу запобігання та обережності, принципу усунення джерела шкоди та принципу «забруднювач платить»;

уявлення про розмежування компетенції ЄС та держав-членів, при цьому розвиток національних правових екологічних систем на основі досвіду вирішення локальних завдань зробив можливим збагнути проблеми на рівні Союзу та положення про посилення компетенції ЄС у сфері охорони навколишнього середовища;

погляди на стратегічні інструменти та інструменти планування у сфері виробництва в праві Європейського Союзу, які є актами прямої дії та програмами, що застосовуються, враховуючи економічні інтереси, цілі і завдання ЄС;

підходи до інформаційних та ринкових інструментів, які сприяють запобіганню та зменшенню забруднення від процесів виробництва шляхом громадського доступу до інформації про стан довкілля та системного підходу до введення екологічного оподаткування;

набули подальшого розвитку:

положення про становлення та розвиток політики Європейського Союзу у сфері охорони навколишнього середовища та екологічних стандартів виробництва шляхом встановлення періодизації такого розвитку;

підходи до системи спеціальних принципів екологічної політики ЄС, які застосовуються для правового регулювання екологічних відносин і в сфері виробництва: принцип розширеної відповідальності виробників, профілактики та попередження, справедливості між поколіннями, принцип інтеграції, сталого розвитку, принцип високого рівня захисту, диференційованої відповідальності, участі та інформування громадян;

уявлення про особливості екологічного законодавства Європейського Союзу у сфері виробництва, виходячи з аналізу актів ЄС та судової практики, а саме: закріплення правових вимог із охорони навколишнього середовища в діяльності промислових підприємств і організацій найчастіше зосереджені на регіональному або місцевому рівні; акцент робиться на застосуванні превентивних заходів у функціонуванні промислових підприємств, виходячи з позиції «краще попередити негативні наслідки, ніж потім ліквідовувати наслідки катастроф»; свобода доступу до екологічної інформації.

Особистий внесок здобувача. Дослідження виконане автором особисто; всі результати цієї роботи, сформульовані в ній висновки, положення та рекомендації обґрунтовано на основі особистих досліджень автора. У співавторстві опубліковано дві праці апробаційного характеру, в яких здобувачем здійснено аналіз механізму охорони навколишнього середовища та охарактеризовано добровільні інструменти у сфері виробництва в праві Європейського Союзу.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що викладені в дисертації положення можуть бути використані у: науково-дослідній сфері – як основа для подальшого наукового аналізу правового регулювання сфери виробництва в праві ЄС; правотворчості – в першу чергу при вирішенні питань гармонізації законодавства України із законодавством ЄС в сфері охорони навколишнього середовища, в цілому, та сфери виробництва, зокрема, і в процесі реалізації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом; навчальному процесі – для підготовки підручників та навчальних посібників, а також викладання курсів «Право Європейського Союзу», «Порівняльне екологічне право» тощо.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення дисертації доповідалися і обговорювалися на науково-практичних і міжнародних конференціях: Міжнародна конференція «Поглиблення інтеграційних процесів в сучасному світі та національне законодавство» (м. Львів, 1-2 червня 2012 р.); Міжнародна конференція «Право як ідея

врегулювання: Рівень ефективності та способи його підвищення» (м. Харків, 14-15 серпня 2012 р.); Міжнародна конференція «De lege praeterita, instanti, future» (м. Одеса, 22-23 листопада 2012 р.); Міжнародна конференція «Становлення громадянського суспільства в Україні: нормативно-правове підґрунтя» (м. Дніпропетровськ, 2 червня 2013 р.); Міжнародна конференція «Proceedings of the 1st International Scientific Conference on Private and Public Law (Vienna, 29th March 2014); Medzinarodna vedecka konferencia «Ludske a obcianske prava a slobody : mechanizmus ich implementacie a ochrany v roznych odvetviach prava» (Bratislava, 19-20 septembra 2014); Міжнародна наукова конференція «Юридична наука та практика у третьому тисячолітті» (м. Кошице, Словацька Республіка, 27-28 лютого 2015 р.); Міжнародна конференція «Інтеграція Молдови и Украины в Европейский Союз: правовой аспект» (г. Кишинев, Республика Молдова, 6-7 ноября 2015 г.); Міжнародна науково-практична конференція «Юридична наука та практика: виклики сучасних євроінтеграційних процесів» (м. Братислава, Словацька Республіка, 27-28 листопада 2015 р.); международный Круглый стол «Европейская интеграция: развитие, вызовы и перспективы» (м. Одеса, 13 травня 2016 р.) та ін.

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладено у 36 публікаціях, серед яких: 8 – у наукових фахових виданнях, одна – в зарубіжному виданні, а також у тезах доповідей на науково-практичних конференціях.

РОЗДІЛ І. ЕКОЛОГІЧНА ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ У СФЕРІ ВИРОБНИЦТВА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ

1.1. Становлення та розвиток політики Європейського Союзу у сфері охорони навколишнього середовища та екологічних стандартів виробництва

У ХХІ столітті людство зіштовхнулось зі специфічними загрозами для навколишнього середовища у зв'язку із забрудненням повітря, води та ґрунту, зменшення біологічного різноманіття видів й зміни клімату. Ці тенденції сприяють створенню відповідної правової бази та посиленню відповідальності за забруднення навколишнього середовища. Таким чином, охорона навколишнього середовища стала предметом численних національних, наднаціональних та міжнародних правових норм. Крім того, міжнародна діяльність з охорони навколишнього середовища не може розглядатись окремо від суміжних економічних питань та соціальних проблем.

Глобальний характер екологічних проблем зумовлює необхідність подальшого розвитку міжнародного екологічного права як правової основи для міжнародного екологічного співробітництва. Концепції, стандарти та принципи з охорони навколишнього середовища конкретизуються, як правило, в регіональних та двосторонніх угодах, а детальне регулювання, за необхідності, здійснюється на національному рівні. Однак особливо помітний вплив і на міжнародне, і на національне екологічне право здійснює право Європейського Союзу. Найбільш інтенсивне національне і міжнародне регулювання охорони довкілля здійснюється на європейському континенті, а найуспішніше екологічна проблема вирішується в умовах європейської інтеграції. Про це свідчить правовий досвід реалізації екологічної політики як на рівні Європейського Союзу, так і держав-членів.

Європейське право виникло внаслідок активного розвитку інтеграційних процесів на європейському континенті, які привели до створення Європейського Союзу – потужного об'єднання держав-членів, що не має аналогів у світі.

Отже, критична ситуація в галузі навколишнього середовища загальновідома. Глобалізація проблем екології вимагає всебічних оперативних заходів з охорони навколишнього середовища локального, регіонального та універсального характеру. Екологічна проблема – одна з тих, які державам неможливо вирішити поодиночі, покладаючись виключно на свої сили. Такий стан речей зумовлює необхідність проведення заходів щодо захисту навколишнього середовища на міжнародному і наднаціональному рівнях. Влучно підкреслює В. І. Лозо та Р. Єделєв, що найбільш інтенсивно національне і міжнародно-правове регулювання охорони навколишнього середовища здійснюється на європейському континенті, а особливо успішним вирішення екологічних проблем стало в умовах європейської інтеграції, яка забезпечила стабільність, мир та економічне процвітання протягом останніх років країн регіону [73, с. 67; 39, с. 4]. Вона допомогла підняти рівень життя, створити внутрішній ринок, ввести євро і зміцнити роль Європейського Союзу у світі.

С. Ю. Кашкін зазначає, що Європейський Союз приділяє проблемі охорони навколишнього середовища серйозну увагу [52, с. 843], оскільки подальше економічне зростання і політичне об'єднання держав-членів неможливе без урахування екологічного фактору. Оскільки, європейське право – це доволі молода система права, то й відповідні розділи розвиваються відповідно до становлення самого європейського права. Однак, вже в рамках системи європейського права склалась стійка, цілісна сукупність норм у сфері охорони навколишнього середовища – «європейське право навколишнього середовища» [85, с. 9-10]. Право навколишнього середовища Європейського Союзу представляє собою сукупність норм права Союзу, що регулюють специфічний комплекс відносин у природоохоронній сфері та в сфері природокористування, які спрямовані на підтримання сталого розвитку європейського регіону та забезпечення екологічних прав осіб. Крім того, як влучно зазначає О. П. Мірошніченко, право навколишнього середовища Європейського Союзу являє собою надзвичайно цікаве явище з низки причин:

особливо інтенсивно воно почало розвиватись в останні десятиріччя XX ст.; на розвиток наднаціонального права має великий вплив міжнародне та національне право; у його межах представлені найрізноманітніші засоби регулювання екологічно-значимої поведінки держав-членів ЄС, юридичних і фізичних осіб, що втілені в різноманітних правових формах, які мають однакову юридичну силу й політико-правове значення [87, с. 611].

Вже понад 60 років Європейський Союз здійснює власну політику в області навколишнього середовища. За цей період організацією були проведені значні за масштабом заходи природоохоронного характеру, створена правова база для регулювання і координації екологічної діяльності держав-членів, розроблені і впроваджені нові підходи до захисту та поліпшення якості навколишнього середовища. Однак, розвиток виробництва та споживання на душу населення в більшості держав, прискорення індустріалізації в більшості країн, що розвиваються, призводить до збільшення навантаження на навколишнє середовище [82, с. 572]. Не викликає сумнівів те, що сьогодні ЄС є одним з лідерів в природоохоронному співробітництві на європейському континенті, при тому, що екологічна політика та діяльність Союзу нерозривно пов'язані з глобальними заходами, зокрема, що проводяться під егідою ООН, у сфері захисту навколишнього середовища.

Так, А. Кісс та Д. Шелтон зазначають, що право навколишнього середовища окремої держави-члена включає всі норми, що впливають із міжнародних договорів і звичаїв, директив та регламентів ЄС, національних конституцій, законодавства, муніципальних постанов, постанов, прийнятих національними та місцевими виконавчими й адміністративними органами, рішень суду і звичаєвого права [252, р. 12]. Остання обставина означає, що проблеми європейської екології повинні розглядатись як невід'ємна частина проблем глобальної екології. Існують, однак, й специфічні для Європи регіональні екологічні проблеми, до яких належать, наприклад, транскордонні забруднення, кислотні опади, а також окислення водоймищ і ґрунтів, деградація лісів, викиди токсичних речовин тощо [87, с. 612]. Як результат, окрему увагу

необхідно приділити саме сфері виробництва, зважаючи на те, що розвиток правового регулювання в ній відбувається за допомогою горизонтального й секторного природоохоронного законодавства.

Необхідно відзначити, що правове регулювання питань, які стосуються навколишнього середовища, у державах-членах здійснюється за допомогою норм національного, європейського та міжнародного права, а взаємовідносини між національним правом держав-членів та європейським правом характеризуються такими важливими принципами, як: верховенство європейського права, що полягає в наданні нормам європейського права вищої юридичної сили порівняно з нормами національного права держав-членів; пряма дія, що полягає у безпосередньому та обов'язковому застосуванні нормативно-правових актів Європейського Союзу національною адміністрацією і судами, незалежно від їх згоди чи умов, встановлених державами-членами; принцип інтеграції, під яким розуміється впровадження норм права ЄС у національні системи права всіх держав-членів; юрисдикційний захист, під яким розуміється обов'язкове для всіх національних судових органів держав-членів і судових установ Європейського Союзу забезпечення застосування права ЄС і максимально ефективний захист прав та інтересів, що виникають на його основі.

Погоджуючись із думкою О. К. Вишнякова, що практично, євроінтеграційні дослідження потрібні не тільки з огляду на політичні, але й з огляду на геостратегічні фактори [14, с. 3]. Також Р. Єделєв підкреслив, що результати дослідження розвитку екологічної діяльності ЄС використовуються для аналізу тенденцій сучасного розвитку екологічної діяльності та стану екологічної компетенції [39, с. 4]. А отже, для кращого розуміння існуючих екологічних стандартів в сфері виробництва в праві Європейського Союзу необхідно докладніше розглянути процес становлення та розвитку політики ЄС в сфері охорони навколишнього середовища в цілому.

Становлення політики Європейського Союзу в сфері охорони навколишнього середовища пройшло у своєму розвитку певні етапи. Так, А.

Джордан виділяє три періоди в екологічній політиці ЄС [229, р. 20]: 1 етап – з Римського договору 1957 року до Стокгольмської конференції 1972 року; 2 етап – початок 1973 року з моменту запровадження Першої екологічної програми дій з навколишнього середовища до Європейського Акту (Люксембург) 1985 року; 3 етап – з моменту ратифікації Єдиного Європейського Акту 1987 року до сьогодні. С. Ю. Кашкін пропонує наступні етапи розвитку екологічного законодавства ЄС [52, с. 845-849]: 1 етап – 1957-1972 р.; 2 етап – 1972-1986 р.; 3 етап – 1986-1992 р.; 4 етап – з 1992 р. В. І. Лозо виділяє шість етапів розвитку екологічної стратегії ЄС [73, с. 71]: 1 етап – 1951-1957 р.; 2 етап – 1957-1973 р.; 3 етап – 1973-1986 р.; 4 етап – 1986-1992 р.; 5 етап – 1992-2001 р.; 6 етап – з 2001 р. й до сьогодні. Враховуючи думки провідних вчених щодо класифікації етапів розвитку екологічної політики Європейського Союзу, пропонуємо виділити та проаналізувати наступні етапи становлення та розвитку політики Європейського Союзу у сфері охорони навколишнього середовища та екологічних стандартів виробництва:

Перший етап охоплює період з 1951 р. по 1982 р. В цей період особлива компетенція в галузі охорони навколишнього середовища у Європейських Співтовариств була відсутня, приймалися тільки одиничні норми і заходи в цій сфері, які не мали системного характеру [255, р. 45]. Й разом з тим, вже в Паризькому установчому договорі про Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС) 1951 р. [291] в якості основних завдань європейської інтеграції встановлювався економічний розвиток, зростання зайнятості та підвищення життєвого рівня в державах-членах на основі раціонального використання природних ресурсів. Як справедливо стверджує О. К. Вишняков: цей час був початковою стадією формування юридичної компетенції ЄС в сфері охорони навколишнього середовища [293, р. 214]. На нашу думку, акцент в період з 1951 по 1957 рр. в праві Європейського Союзу був зроблений для досягнення економічних та соціальних цілей, а природоохоронна діяльність носила другорядний характер, тому про становлення стандартів виробництва говорити ще зарано.

Римський договір 1957 року встановив цілі екологічної політики: збереження, захист і поліпшення стану навколишнього середовища; охорона здоров'я людей; досягнення раціонального використання природних ресурсів; сприяння міжнародним заходам розв'язання регіональних і загальносвітових екологічних проблем. Крім того, перші дії Європейської комісії в цій області будувалися на вельми хиткій юридичній підставі – Преамбулі та двох статтях Договору 1957 р., де згадувалася мета поліпшення якості життя і право Співтовариства вживати дії, не зазначені в Договорі, але необхідні для досягнення його цілей [73, с. 71]. Так, ст. 36 Римського договору дозволяла державам-членам вводити обмеження на рух товарів з міркувань екологічної безпеки. В цей же час Європейське Співтовариство з атомної енергії розробляло заходи безпеки для захисту здоров'я людей, що працюють в області атомної енергії, і населення та забезпечувало їх застосування [15, с. 516]. Кожна держава-член була зобов'язана проводити перевірку рівня радіоактивності атмосфери, вод і землі та дотримуватися норм безпеки, надавати комісії загальні дані про кожен проект видалення радіоактивних відходів з тим, щоб на основі цих даних можна було встановити, чи не спричинить здійснення проекту радіоактивного зараження.

Так, до кінця 60-х років жодна з європейських країн не мала чіткої політики стосовно довкілля. Студентські заворушення у Франції та Німеччині в травні 1968 року та опублікування в той же період доповіді Римського клубу про «межі зростання» привернули громадську думку Європи до екологічних проблем економічного розвитку й поставили під сумнів ієрархію цінностей, виплекану суспільством споживання [91, с. 276]. Уряди держав-членів ЄС збагнули, що мають швидко розробити заходи проти забруднення та незручностей, для того, щоб відкрити клапан безпеки для екологічного руху, який був готовий повернутися до іншої крайності [74] – заблокувати технологічний прогрес, а водночас, можливо, й економічний та соціальний поступ.

Тобто вже на початку 1970-х рр. розвиток економіки ЄС і підвищення

життєвого рівня його населення стали немислимі без боротьби із забрудненням навколишнього середовища. Як реакція на ці процеси, в цей час була прийнята директива 70/220/ЄС, що визначала єдині екологічні стандарти для двигунів транспортних засобів і, з метою скорочення викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, встановила нормативи гранично допустимих викидів [15, с. 516]. У 1972 році відбулась Конференція ООН з навколишнього середовища (Стокгольм, 5-6 червня), як результат, в цей же період відбувається зустріч на найвищому рівні – держав і урядів Співтовариства (Паризька зустріч на найвищому рівні, 20 жовтня). Тема події – вплив на якість життя і захист довкілля та природних ресурсів [37, с. 39]. Ця зустріч відкрила дорогу до реалізації спільної політики із захисту довкілля – Комісія підготувала широкомасштабні програми дій для зменшення рівня забруднення та незручностей і для управління ресурсами довкілля. У рекордний, як для союзних стандартів, час Європейський Союз вжив багато конкретних заходів.

В жовтні 1972 року держави-члени ЄЕС приймають Декларацію щодо програми дій із навколишнього середовища. Цього ж року керівники урядів країн-членів ЄС приймають рішення щодо компетенції ЄС, яка включає в себе й екологічну сферу. Всі рішення в новій галузі діяльності базувались на статтях Римського договору 1957 р., які дозволяли діяти в сфері, не зазначеній в договорі. Подібне розширення компетенції отримало назву ефект спілловера («spillover effect») [293, р. 215], а нова сфера інтеграції регулювалась директивами. Це доводить, що коли є тиск громадської думки та немає глибоко вкорінених національних політик, європейські інституції здатні провадити законотворчу роботу, яку можна порівняти з такою ж діяльністю окремої держави.

Крім того, спираючись на положення конституційних документів, практична діяльність ЄС в області екології почала будуватись на основі спеціальної середньострокової програми дій по відношенню до навколишнього середовища. Н. В. Антонюк визначає, що програма дій в області навколишнього середовища – це політико-правовий документ, який визначає

пріоритетні заходи організації на найближчу перспективу і встановлює конкретні цілі і завдання, які ЄС досягає і виконує, виходячи з сучасної ситуації [4, с. 268]. Так, на початку 1973 року була прийнята Перша програма дій із навколишнього середовища (на 1973-1976 рр.). Її можна вважати першим офіційним документом, у якому були сформульовані основні принципи європейської політики у сфері охорони навколишнього середовища.

Перша програма визначила шість основних завдань в сфері охорони навколишнього середовища: 1) зменшення і по можливості запобігання забрудненню; 2) підтримка екологічного балансу біосфери; 3) недопущення шкоди природі при експлуатації її ресурсів; 4) поліпшення умов праці за допомогою нормалізації довкілля; 5) посилення екологічних аспектів у містобудуванні і землекористуванні; 6) пошук шляхів розв'язання проблем навколишнього середовища спільно з державами в рамках і поза Співтовариством, особливо в міжнародних організаціях [187, р. 1-2]. За весь час проведення Європейським Союзом екологічної політики було прийнято сім таких програм. М. М. Микієвич підкреслює, що починаючи з цього моменту, всі пріоритетні дії ЄС у сфері охорони довкілля визначаються такими програмами дій [85, с. 11]. На нашу думку такі програми є важливим інструментом (стратегічним та інструментом планування – *від авт.*) регулювання питань, що стосуються охорони довкілля.

Крім того, можна констатувати, що в цей період відбувається становлення екологічних стандартів виробництва. Важливо підкреслити, що такі стандарти були направлені на профілактику забруднення на початковій стадії. Більш того, на підтвердження такої думки вказує той факт, що: встановлюються наукові критерії для визначення ступеня шкоди основних форм повітряного, водного і шумового забруднення паралельно із стандартизацією методів і інструментів вимірювання шкоди, що завдається; аналізуються економічні інструменти екологічної політики, враховуючи принцип «забруднювач платить»; відбувається гармонізація екологічного законодавства держав-членів в межах боротьби із технологіями, що забруднюють навколишнє середовище, а також

відбувається поширення екологічної інформації. Як приклад, можна навести прийняту у 1973 році Директиву 73/350/ЄС [157], що стосується стандартів рівня шуму та системи вихлопу транспортних засобів з метою обмеження шумового забруднення. Запобігання екологічним проблемам належало досягти через інтеграцію екологічних вимог у плануванні і здійсненні діяльності в інших секторах з акцентом на попередній оцінці впливу на навколишнє середовище як на критичному інструменті забезпечення такої інтеграції [74]. Зазначені положення та дії, однак, не враховують важливість протидії наслідкам забруднення і дозволяє нам звернути увагу на важливість запобігання і усунення шкоди навколишньому середовищу за рахунок забруднювача.

В ході забезпечення реалізації Першої програми дій, і як підтвердження встановлення стандартів та з метою запобігання забрудненню водних об'єктів, виключення шкоди здоров'ю людей, здійснення моніторингу та контролю якості води була прийнята Директива Ради 75/440/ЄС про вимоги до якості поверхневих вод, призначених для забору питної води в державах-членах [167], а також – Директива Ради 76/160/ЄС про якість води для купання. О. К. Вишняков виходить з того, що їх мета – зменшення забруднення вод, що використовується для питних потреб і купання та їх охорона від подальшого погіршення, що сприятиме в цілому охороні навколишнього середовища та здоров'я населення [15, с. 517]. В той же час, одним з основних джерел забруднення повітряного простору були визнані транспорт та індустріальні об'єкти, у зв'язку з чим у Співтоваристві, поряд з узгодженням законів по боротьбі з шумовими і газовими емісіями двигунів, почалася гармонізація аналогічних актів щодо промислового обладнання, а також локального та транскордонного забруднення повітряного простору, для чого, зокрема, встановлювалися показники якості повітря і вводилися обмеження викидів об'єктами утилізації та промисловими підприємствами відходів [169, р. 20].

Законодавство ЄС у цей же період починає регулювати виробництво і використання хімікатів, обмежує маркетинг і застосування деяких небезпечних

речовин і препаратів, встановлює процедуру контролю за відходами індустрії, закріплює процедури узгодження програм скорочення і можливого усунення забруднення, а також класифікації, упаковки і маркування небезпечних речовин, що підлягають реєстрації [154, р. 33]. Отже, з впевненістю можна констатувати, що запровадження профілактики запобігання виникнення проблем у сфері навколишнього середовища та встановлення мінімальних стандартів у сфері виробництва посприяло економічному та соціальному розвитку в межах ЄС.

Друга програма дій Європейських Співтовариств, яка називалася «Продовження та імплементація політики Європейського Співтовариства і програма дій з навколишнього середовища», була прийнята у 1977 році і була фактичним продовженням і розвитком Першої програми дій. Ця програма визначили основні цілі екологічної політики Європейських Співтовариств, які полягають у запобіганні, зменшенні та уникненні забруднення; підтримці екологічного балансу і забезпеченні захисту біосфери; уникненні такого використання природних ресурсів, яке може суттєво вплинути на навколишнє середовище; пошуку вирішення державами екологічних проблем за межами Співтовариства, на міжнародному рівні [85, с. 11-12]. Тобто, якщо Перша програма дій зосереджувала увагу на зменшенні та запобіганні забруднення, покращенні стану навколишнього середовища і умов життя, то Друга програма дій визначила загальні дії для захисту і покращення навколишнього середовища, що містять оцінку впливу на навколишнє середовище, врахування економічних аспектів, реалізацію дослідницьких проектів щодо захисту навколишнього середовища.

В межах першого етапу ЄС приєдналось до низки найважливіших міжнародних конвенцій з охорони навколишнього середовища, таких, як Конвенція про охорону дикої флори і фауни і природних місць проживання в Європі (1979 р.), Конвенція про транскордонне забруднення повітря на великій відстані (1979 р.), Міжнародна угода по тропічній деревині (1983 р.) [293, р. 215] та ін. У межах Співтовариства втілюються в життя дослідницькі програми

з питань охорони навколишнього середовища, наприклад, «Наука і технології для охорони навколишнього середовища» (STEP) і «Європейська програма кліматології та природних регіонів» (EPOCH) [4, с. 263-264]. З впевненістю можна констатувати, що період з 1951 по 1982 рр. знаменувався становленням політики Європейського Союзу відносно навколишнього середовища і способів її правового регулювання, встановлення мінімальних стандартів в сфері виробництва.

На другому етапі, який охоплює період з 1982 р. по 1986 р. відбувся перехід багатостороннього екологічного співробітництва на постійну міждержавну основу [73, с. 73-74]. Предметом регламентації на цьому етапі стають створення сприятливого екологічного режиму для дикої фауни і флори, збереження диких птахів і середовищ їх проживання. Ряд правових норм був направлений на збереження життєздатності суші, прісної і морської водної стихії і їх мешканців. Закладаються основи міжнародної співпраці в області захисту морського навколишнього середовища і встановлення загального правового режиму охорони акваторій, що омивають Європу. З урахуванням значущості європейських річок, закріплюються заходи з відновлення екологічної рівноваги водних артерій континенту зі створенням міжнародних координаційних комісій. На цьому етапі також було поставлено питання про відходи виробництва в цілому і засоби їх усунення, регламентувалися допустимі межі відходів виробництва, а також можливості їх повторного використання.

Третя програма дій Європейського Співтовариства «Продовження та імплементація політики Європейського Співтовариства і програма дій з навколишнього середовища» (1982-1986 рр.) була прийнята 7 лютого 1983 року. Як влучно підкреслив О. К. Вишняков [293, р. 215-216] та В. В. Круглов [68, с. 43], вона містила ряд принципово нових положень, що стосувались чотирьох аспектів екологічної політики Співтовариства: необхідність подальшої інтеграції екологічної політики в інші секторні політики Співтовариства; необхідність посилення превентивних аспектів екологічної

політики, при цьому особливе значення приділялось оцінці впливу на навколишнє середовище; виділення ряду галузей, дії в яких були визнані пріоритетними для покращення навколишнього середовища; формулювання низки положень, які Європейська Комісія повинна розглядати як базові під час підготовки своїх пропозицій.

Отже, Третя Програма дій з навколишнього середовища, по-перше, перенесла акцент з контролю за забрудненням навколишнього середовища промисловими підприємствами на попередження такого забруднення, по-друге, розширила масштаб природоохоронних заходів в промисловості аж до включення в них планування і, по-третє, інтегрувала природоохоронну політику в загальну політику ЄС.

В результаті запровадження двох програм дій та ряду актів вторинного законодавства екологічна політика ЄС фактично була встановлена та розроблялись основні напрямки правового регулювання в цій сфері. Крім того, розпочався процес віднесення до компетенції інституцій ЄС сфери охорони навколишнього середовища. На підтвердження цього, зазначимо, що до 1987 року Співтовариство вже прийняло понад 150 актів вторинного законодавства в сфері охорони навколишнього середовища. Нормативно-правові акти цього періоду стосувались питань води, повітря, шуму, контролю і поводження з відходами й небезпечними речовинами, охороною флори і фауни [179]. Були також впроваджені важливі процедури з охорони навколишнього середовища, включаючи оцінку впливу на навколишнє середовище і обов'язкове повідомлення Комісії про певні екологічно небезпечні дії.

Таким чином, проходив активний розвиток вторинного законодавства Європейських Співтовариств у сфері навколишнього середовища, незважаючи на відсутність відповідних положень щодо охорони довкілля в первинному законодавстві, тобто в установчих договорах Європейських Співтовариств. Тим не менше, Суд Європейських Співтовариств ще у 1985 р. в справі *Procureur de la République v Association de défense des brûleurs d'huiles usagées (ADBHU)* називає охорону навколишнього середовища одним із завдань Співтовариства

та виправдовує обмеження, пов'язані з розміщенням відходів, необхідністю охорони довкілля [249].

Третій етап (1986-1992 рр.) був ознаменований закріпленням компетенції Співтовариства в області навколишнього середовища в Єдиному Європейському Акті (ЄЄА) 1986 р. і легітимацією екологічної діяльності. У ЄЄА з'явилась спеціальна стаття, присвячена цьому напрямку діяльності Співтовариства. Йшлося поки лише про «дії», а не про «політику» або «стратегію». Однак, юридична база комунітарних заходів у галузі охорони навколишнього середовища була істотно зміцнена. Було встановлено, що всі рішення в цій області приймаються на основі однаковості. Парламент підключається до прийняття рішень в порядку консультації. Охорона навколишнього середовища стає однією з областей, в якій повноваження розподілені між ЄС та державами-членами. Як підкреслив В. І. Лозо, у ЄЄА були сформовані три основні принципи політики Співтовариства і держав-членів в області охорони навколишнього середовища [73, с. 74-75]: запобігання забрудненню, усунення забруднення у його джерела, відшкодування збитків від забруднення тим, хто в ньому винен.

Четверта програма дій з навколишнього середовища (1987-1992 рр.) була прийнята 19 жовтня 1987 року. Вона аналізує доповнення, як зазначив М. М. Микієвич, зроблені Єдиним Європейським Актом до Римського договору та приділяє більше уваги пошуку нових можливостей для інтеграції екологічної політики в інші політики Співтовариства [85, с. 14]. Необхідно підкреслити, що проблеми погіршення навколишнього середовища спонукали ЄС в Четвертій екологічній програмі визначити суворі екологічні стандарти вже не просто як варіант розвитку, а як імператив і суттєвий чинник майбутнього економічного зростання з акцентом на забезпечення неухильного застосування чинного екологічного законодавства, контролю впливу на навколишнє середовище всіх джерел забруднення, а також безперешкодного доступу громадськості до екологічної інформації.

Глобального значення набуває законодавча регламентація попередження і

скорочення негативних наслідків парникового ефекту, вичерпання озонового шару та зміни клімату. Слідом за скороченням індустриального, транспортного та енергетичного забруднення всередині ЄС встановлюється порядок експорту «з» та імпорту «в» Спільноту небезпечних хімікатів. Як приклад, в якості одного з атрибутів моніторингу стану навколишнього середовища вводиться стандарт «надійна лабораторна практика» (Good Laboratory Practice) [194].

У мозаїці держав, яку називають Європою, спільний ринок забруднення було створено раніше, ніж спільний ринок товарів. Забруднені повітря та вода вільно пересувалися через кордони ще до того, коли виникла ідея відкрити національні ринки для іноземних товарів. Отже, кожна європейська держава була надзвичайно стурбована тим, що відбувається в сусідніх країнах у сфері довкілля. Не можна забувати, що дві або більше держави фактично ділять майже кожне велике озеро та річку в Європі, що Середземне та Північне моря є спільною спадщиною декількох європейських держав і що ці моря, озера та річки використовуються як спільні звалища промислових відходів декількох країн. Так само і в сфері збереження природи та захисту флори і фауни. Країна, яка захищала перелітних птахів або види, що перебувають під загрозою зникнення, марнувала б час, якби її сусіди їх убивали. Якщо вже безладдя й мало зупинитись, до дій треба було братися разом.

Спільні екологічні проблеми потребували спільних рішень. Стурбована серйозним впливом на конкурентність власної економіки, жодна з європейських держав не могла сподіватися на розв'язання своїх екологічних проблем власними силами. Боротьба із забрудненням фактично накладає певні витрати на промисловців, пов'язані з адаптацією їхньої продукції чи виробничих процесів. Такі витрати є тим більшими, чим суворішими є визначені державною владою стандарти. Якщо держава-член вживає для своєї промисловості суворий і дорогий захід проти забруднення, вона може в такий спосіб покарати саму себе vis-a-vis своїх конкурентів з інших держав, які були менш уважними до заподіяної забрудненням шкоди або які мали інші ідеї щодо розподілення витрат для боротьби із забрудненням. Отже, конкуренція на

спільному ринку була б викривлена. Тож було важливо, щоб для всіх європейських виробників діяли єдині правила.

Для вдосконалення контролю за ефективністю екологічного законодавства проводиться стандартизація та раціоналізація звітів про його виконання. Бурхливий розвиток генетики до кінця XX ст. викликало необхідність регламентації екологічних наслідків впровадження біотехнології в промисловість і використання генетично змінених організмів (GMO) [73, с. 76]. З метою встановлення контролю якості води, визначення стандартів якості вод та захисту водних ресурсів від забруднення ЄС було прийнято Директиву Ради 91/271/ЄС від 21 травня 1991 р. [171] стосовно очистки стічних вод міст. У ці роки активно формувалася судова практика ЄС щодо охорони довкілля [237]. Так, використовуючи практику Суду ЄС, ще раз наголошувалось, що у рішенні в справі ADBHU [249] були сформульовані положення про те, що охорона довкілля, не дивлячись на відсутність її в ст. 2 Договору серед цілей Союзу, все ж є метою діяльності ЄС нарівні з іншими цілями, прямо закріпленими в Договорі [15, с. 517].

Конференція ООН 1991 р., яка проходила у Ріо-де-Жанейро, розглядала питання впливу економічного розвитку на навколишнє середовище й мала значний вплив на подальший розвиток екологічної політики ЄС. Не тільки близькість європейських країн одна до одної, але й їхній порівняльний соціально-економічний розвиток стали аргументом на користь дій ЄС щодо захисту довкілля. Феномени, спільні для всіх європейських держав, – розширення промислової діяльності, збільшення міського населення в мегаполісах та захоплення дедалі більших земельних ділянок, які завжди використовувалися та зберігалися для сільськогосподарських цілей, вимагали відповідних заходів і засобів з боку держав-членів.

Договір про заснування Європейського Союзу 1992 року поставив нову ціль перед державами-членами – досягнення збалансованого та сталого розвитку. Було визначено ще одну ціль політики ЄС в сфері захисту навколишнього середовища – забезпечення на міжнародному рівні заходів,

пов'язаних з вирішенням екологічних проблем у регіональному і міжнародному масштабах [29]. Зазначимо, що внесення положень, що регулюють політику в сфері навколишнього середовища, до установчих договорів Європейського Союзу сприяло не лише виникненню великої кількості норм вторинного права, а й інституційному розвитку ЄС. Це полягало у створенні спеціальних інституцій, які б займалися питаннями охорони довкілля (наприклад, Європейське агентство з навколишнього середовища), а також у розширенні повноважень інших органів Союзу, їх ролі у захисті навколишнього середовища. Отже, як визначив О. К. Вишняков, з моменту підписання Маастрихського договору, ЄС поступово перетворюється в «екологічний союз» [293, р. 218]. Тобто держави-члени ЄС зобов'язані були включити захист навколишнього середовища в правові акти всіх сфер національної політики.

На четвертому етапі, який охопив період з 1992 р. по 2001 р., відчувався потужний підйом екологічного руху в Західній Європі, що змусив уряди держав-членів зробити значні кроки вперед у цій області. Програма створення єдиного ринку підняла статус політики у сфері охорони навколишнього середовища. Необхідно відзначити, що відносно високими екологічними стандартами відрізнялися північні держави і Німеччина.

Вільний рух товарів у межах спільного ринку також опинився б під цим впливом, якби кожна держава-член встановила різні стандарти для товарів, призначених для продажу на її ринках. Країна, яка встановила б суворіші стандарти, аніж її сусіди, наприклад, стосовно обмеження шуму певних двигунів або на викиди газів з моторів, стримувала б імпорт з інших країн. Захист проти забруднення та шуму міг таким чином швидко перетворитися на захист від іноземних товарів. Іншими словами, національна політика щодо довкілля могла бути використана для створення дуже суттєвих перешкод для внутрішнього ринку.

На переконання Н. Мусиса, європейські інституції більш, ніж уряди придатні для далекоглядного бачення екологічних проблем і вимог [91, с. 277-278]. Навіть якщо національні уряди певні того, що термін їхніх повноважень є

досить тривалим, вони дуже рідко розробляють довгострокові стратегії в сфері захисту навколишнього середовища, мотивуючи це певною неприбутковістю та наявністю інших проблем. На нашу думку, варто максимально гармонізувати законодавство держав-членів для розроблення ефективної довгострокової програми проти забруднення, оскільки середній строк екологічної програми складає 5-7 років.

П'ята Програма з навколишнього середовища «До сталості» (1993–2000 рр.) змінила акценти в екологічній політиці країн Європейського Союзу. Д. Джилієс справедливо дійшов висновку, що екологічна програма була спрямована на ідею стабільного розвитку і враховує сучасні потреби, не ризикуючи можливостями розвитку наступних поколінь [222, р. 10]. Підкреслимо, що перші програми Співтовариства приділяли більше уваги питанню забруднення у межах ЄС, але згодом стало зрозуміло, що забруднення не має кордонів і слід більше уваги звертати на співпрацю з іншими країнами.

Якщо раніше важлива роль відводилася лише законодавчим інструментам (директивам, регламентам) для досягнення цілей програми, то П'ята програма дій пропонує використовувати також ринкові інструменти, механізми фінансової підтримки, горизонтальні інструменти, що включають статистичні дані, наукові дослідження, технологічний розвиток та ін. У програмі підкреслювалася важлива роль неурядових організацій. Багато уваги приділялося питанню екологічної освіти. Крім того, зазначена екологічна програма приділяла увагу комплексному контролю щодо забруднення, вважаючи це питання важливою частиною руху в напрямку до рівноваги між людською діяльністю та соціально-економічним розвитком, з одного боку, і ресурсами та здатністю до самовідновлення природи, з іншого [85, с. 14-15]. Судова практика, наприклад, справи *Stichting Natuur en Milieu and Others v College van Gedeputeerde Staten van Groningen* (C-165/09) and *College van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland* (C-166/09 and C-167/09) [233], визначила мету комплексного підходу до контролю над забрудненням – запобігання викидів в атмосферу, воду або ґрунт, де це практично можливо, з урахуванням

утилізації відходів з метою досягнення високого рівня захисту навколишнього середовища, в цілому.

Для цього етапу більш важливим став процес виробництва. На відміну від попередніх екологічних заходів заборонного характеру в цей період опорою стає підход, що спирається на стратегію співробітництва. Оскільки, ми виходимо з того, що індустрія – це не тільки частина екологічної проблеми, але й фактор її вирішення шляхом посилення діалогу саме з промисловістю та підтримання добровільних угод та інших форм саморегулювання. В результаті, діяльність ЄС залишалась важливим елементом регулювання в умовах конкуренції та збереження цілісності внутрішнього ринку. Як влучно зазначив В. І. Лозо, відносини між навколишнім середовищем і промисловістю будувалися на трьох опорах: 1) вдосконалення управління ресурсами з метою їх раціонального використання та підвищення конкурентоспроможності; 2) використання інформації для впровадження великих можливостей споживчого вибору та підвищення довіри суспільства до виробництва, контролю якості виробів; 3) комунітарні стандарти виробничих процесів і виробів [73, с. 146]. При забезпеченні стійкості індустрії особлива увага приділялася зміцненню малого і середнього бізнесу та міжнародної конкурентоспроможності.

Отже, екологічне законодавство ЄС запроваджувало європейські стандарти для національної специфікації систем управління навколишнім середовищем, сприяло добровільній участі в індустріальному секторі екоуправління, залучаючи економічні кола; встановлювало порядок досягнення угод в ході виконання правових приписів, забезпечуючи доступ громадськості до документів Європейського агентства з навколишнього середовища, в тому числі через інформаційний сайт «Природа» [155, р. 1]. Приймається програма підтримки природоохоронних об'єднань, а для відкритого обговорення проблем екології створюється Європейський консультативний форум з навколишнього середовища і сталого розвитку [156, р. 10]. Об'єднуючи завдання охорони здоров'я людей та захисту навколишнього середовища, ЄС вводить систему екоярликів [275, р. 1], яка поклала початок встановлення неухильних

екологічних параметрів для допуску товарів і послуг до вільного обігу в ЄС. Посилюється правове забезпечення ядерної безпеки [161, р. 142], яке охоплює вже побутовий і виробничий рівні охорони населення та працівників від утримання в приміщеннях радону і атомної радіації в цілому. Для вдосконалення зворотнього зв'язку, у правовому регулюванні охорони навколишнього середовища та контролю за ефективністю законодавства і його здійсненням, проводиться стандартизація та раціоналізація повідомлень про виконання екологічних приписів, встановлюється регламент анкетних опитувань і формат представлення національних програм в цій області. Для охорони атмосферного повітря і підвищення екологічних характеристик транспорту розробляється схема контролю та порядок підтвердження інформації про паливну економію і вихлопну емісію при маркетингу автомобілів, значна увага приділяється забезпеченню «безвідходності» палива, безпечним умовам його транспортування і зберігання [73, с. 79]. Цілий комплекс правових заходів ЄС спрямований на охорону лісів, в тому числі встановлюється режим охорони лісів від пожеж з детальними правилами його здійснення і системою інформації про лісові пожежі.

Новий крок вперед у зміцненні юридичної бази екологічної стратегії ЄС був зроблений в Амстердамському договорі 1997 року, який підтвердив принцип «сталого розвитку». Крім того, екологічна інтеграція стає обов'язком для держав-членів та країн-кандидатів на вступ до ЄС. У сферу правового регулювання захисту навколишнього середовища, здійснюваного ЄС, увійшли такі заходи, як екологічна стандартизація, оцінка антропогенних і техногенних впливів на навколишнє середовище, збір і обробка екологічної інформації, моніторинг стану навколишнього середовища, екологічна сертифікація, екологічний менеджмент та екологічний аудит, розвиток механізму фінансування та захист екологічних прав [73, с. 81]. У порядку посиленого співробітництва деякі держави-члени (ФРН, Данія, Нідерланди, Швеція, Бельгія [32, с. 40-43]) повідомляють ЄС про повну заборону у себе особливо токсичних речовин та ініціюють в рамках ЄС узгодження законів про сухопутне

транспортування небезпечних товарів.

П. О. Калініченко, розглянувши обов'язковий характер екологічної інтеграції, акцентує увагу, що ЄС розробив систему екологічної сертифікації (Green Star System), яка була прийнята в 1998 році на сесії Європейської Ради в Кардіффі в рамках програми «Партнерство для інтеграції» [45, с. 207]. Одними з перших під її дію підпали енергетична, транспортна та сільськогосподарська політика ЄС. Далі цей вид інтеграції поширився на політику розвитку внутрішнього ринку, рибальство, промислову та фінансову сфери.

Отже, у сферу правового регулювання захисту навколишнього середовища, здійснюваного ЄС, увійшли такі заходи, як екологічна стандартизація, оцінка антропогенних і техногенних впливів на навколишнє середовище, збір і обробка екологічної інформації, моніторинг стану навколишнього середовища, екологічна сертифікація, екологічний менеджмент та екологічний аудит, розвиток механізму фінансування та захист екологічних прав. Крім того, стаття 37 Хартії Європейського Союзу про основні права 2000 року [135] визначає, що високий рівень захисту й підвищення якості навколишнього середовища повинні бути частиною політики Союзу і досягаються на основі принципу сталого розвитку. Таку ж думку висловлює С. Ю. Кашкін [51, с. 19].

На міжнародному рівні ЄС займає активну правотворчу позицію в сфері охорони навколишнього середовища, бере участь у діяльності різних міжурядових конференцій і міжнародних організацій по даному питанню, сприяє заходам ООН стосовно переходу до сталого розвитку.

Шоста конференція учасників рамкової Конвенції ООН про зміни клімату (Гаага, 13-24 листопада 2000 р.) підтвердила, що Європейський Союз дотримується набагато сприятливішої, ніж США позиції щодо захисту довкілля [37, с. 41], зокрема, в питаннях скорочення викидів газів, що призводять до парникового ефекту, згідно з Кіотським протоколом. Вторинне право ЄС в даній сфері налічувало вже близько 300 актів.

Набуває ще більш вагомий вплив й практика Суду ЄС у справах, які

мають екологічний характер. А екологічні проблеми стають предметом турботи різних інститутів і органів Європейського Союзу. Досить часто Рада ЄС засідає у складі на рівні міністрів екології держав-членів. У структурі Європейського парламенту функціонує постійна Комісія з питань навколишнього середовища, охорони здоров'я та захисту прав споживачів. З метою сприяння Комісії у здійсненні відповідних повноважень в її структурі сформований Генеральний Директорат «Навколишнє середовище» [213]. Як підкреслюють І. І. Мазур та А. М. Чумаков, серед органів, що не є інститутами, найважливішу роль у реалізації екологічної політики ЄС та становленні екологічних стандартів виробництва відіграє Європейське агентство з навколишнього середовища – спеціальна екологічна установа ЄС [75, с. 325-326].

П'ятий етап ознаменувався прийняттям нового договору в Німечці 2001 року та був пов'язаний зі значним розширенням ЄС за рахунок 12 держав Центральної та Південної Європи. Лаакенська декларація 15 грудня 2001 «Майбутнє Європейського Союзу» встановила більш точні орієнтири і графік практичних заходів з реформування й удосконалення екологічної стратегії ЄС. Важливим моментом є поява нових геополітичних та екологічних реалій, що й зумовило нас виділити цей етап, який охопив період з 2001 р. по 2012 р. Відповідно до положень засновницького договору, екологічну стратегію ЄС як і раніше будують на основі Програм дії у сфері навколишнього середовища, що визначає пріоритети та актуальні заходи на найближче майбутнє. Шоста екологічна програма ЄС «Довкілля – 2010: наше майбутнє, наш вибір», яка була затверджена на 10 років безпосередньо перед Світовим самітом ООН зі сталого розвитку (РІО+10) [280, р. 2] в Йоганнесбурзі і була спрямована на інтеграцію екологічних вимог у різні напрямки діяльності Союзу та забезпечення сталого розвитку з урахуванням майбутнього розширення ЄС [91, с. 278]. Програма почала діяти з 22 липня 2002 року й функціонувала до 21 липня 2012 року [186, р. 4].

Шоста Програма дій з охорони навколишнього середовища передбачила, що екологічне законодавство залишається важливим інструментом у вирішенні

проблем охорони навколишнього середовища в країнах-членах ЄС, а його дотримання і вдосконалення є одним з пріоритетів в екологічній політиці ЄС [268, р. 218]. Програма засновує спеціальні політико-правові інструменти, на основі яких будуть проводитись ті чи інші заходи в чотирьох пріоритетних сферах – тематичні стратегії [185]. Такі тематичні стратегії містили опис пропозицій по вирішенню тих завдань, заради яких вони засновувались, і заходи щодо їх реалізації [52, с. 849]. «Тематичні стратегії» проводились в таких сферах:

1) у сфері зміни клімату – реалізація Кіотського протоколу до Рамкової конвенції ООН 1992 року, участь в якому ЄС було оформлено Рішенням Ради 2002/353/ЄС від 25 квітня 2002 року [162, р. 49];

2) у сфері природи і біологічного різноманіття – реалізація положень Конвенції 1992 р. і, зокрема, Картахенського протоколу про біологічну безпеку до неї, участь в якому ЄС було оформлено Рішенням Ради 2002/628/ЄС від 25 червня 2002 р. [163, р. 48-49]. Також передбачається імплементація морських конвенцій про захист морського середовища від забруднення і розширення застосування Хабітат-директиви (Директива 92/43/ЄС від 21 травня 1992 р. про захист дикої флори і фауни та місць існування [173, р. 63]) і Директиви про захист птахів (Директива 79/409/ЄС від 2 квітня 1979 р. про захист диких птахів [168, р. 61]), у тому числі й шляхом введення їх положень у державах-кандидатах [51, с. 20];

3) у сфері навколишнього середовища, здоров'я та якості життя Програма передбачає необхідність врахування шкідливості хімікатів у всіх сферах законодавства Співтовариства; аналізу ефективності застосування пестицидів щодо рослинних продуктів; ратифікацію Стокгольмської конвенції про стійкі органічні забруднювачі, Роттердамської конвенції про небезпечні хімікати і пестициди і зміни у зв'язку з цим Регламенту Ради з експорту та імпорту небезпечних речовин, вдосконалення застосування директив про якість вод, досягнення результатів у переговорах щодо імплементації Монреальського протоколу до Конвенції про захист озонового шару 1985 р. [89];

4) у сфері природних ресурсів і відходів Програма висуває вимогу перегляду законодавства про відходи, яке вже давно потребує кодифікації, включаючи законодавство про стічні нечистоти, біодеградовані відходи, про відходи пакування, батарейки і перевезення відходів, а також доповнення рамкової Директиви про відходи [73, с. 85].

С. Ю. Кашкін робить висновок, що Шоста програма вдосконалила заходи по підвищенню поваги до екологічних правил та була направлена на припинення порушень екологічного законодавства [51, с. 20]. Так, було запроваджено систематичний огляд застосування екологічного законодавства в державах-членах.

Важливим моментом цього етапу та відправною точкою формування широкого кола суспільних відносин, зокрема, й екологічних, стало узгодження на Міжурядовій конференції в Лісабоні у 2007 році Договору про внесення змін до Договору про Європейський Союз та Договору про заснування Європейського Співтовариства, або Договору про реформу ЄС, створеного з метою покращення функціонування Європейського Союзу у складі 27 держав-членів (з липня 2013 р. – 28) та зміцнення ролі і позицій ЄС на світовій арені в умовах глобальних змін. Цей інноваційний договір покликаний закласти основи функціонування Європейського Союзу на найближчі 15-20 років. Договір про реформу закріпив баланс між цілями та інтересами держав-членів ЄС.

Ю. Мовчан, проаналізувавши правову природу цього договору, припускає, що за своїм статусом та ознаками він є документом, який одночасно поєднує в собі ознаки Конституції та міжнародного договору [88, с. 11-12]. Такий складний характер його зумовлений передусім природою права Європейського Союзу. Документ характеризується такими особливостями: має установчий характер (закріплює підвалини майбутнього функціонування Союзу); регулює достатньо широке коло суспільних відносин (політичних, соціальних, економічних, екологічних та ін.), а його норми є первинним законодавством ЄС та мають пряму дію для всіх держав-членів; носить гуманістичний характер (утілює світові стандарти прав людини, прописані у

Хартії основоположних прав Європейського Союзу, що містить реальний перелік прав, які мають його громадяни); відтворює нинішню діючу систему суспільних відносин у Європейському Союзі. Важливим моментом ДФЄС є те, що він укладений державами-членами як суб'єктами міжнародного права та є основоположним актом, що регулює важливі сфери міжнародних відносин.

Лісабонський договір розділив рівні компетенції у різних сферах політики між державами-членами та Союзом за трьома категоріями: виключна, спільна та допоміжна. Так, до спільної компетенції відноситься сфера довкілля, за якої держави не можуть реалізовувати компетенцію, де це вже зробив Союз. У рамках допоміжної компетенції, яку виокремлює ДФЄС, Євросоюз може здійснювати діяльність, спрямовану на підтримку, координацію та доповнення дій держав-членів. Вона, зокрема, охоплює такі сфери, як; охорона та поліпшення здоров'я, промисловість, культура, туризм, освіта, молодь, спорт та професійне навчання, цивільний захист (запобігання лихам) та адміністративна співпраця.

Сучасний етап – шостий – ознаменувався прийняттям в 2013 році Європейським Парламентом та Європейською Радою Сьомої загальної програми дій з навколишнього середовища. Так, зазначена програма дій встановлює, що деякі існуючі політичні документи, які стосуються виробництва і споживання потребують подальшого вдосконалення. Існує необхідність сприяння ефективності використання ресурсів і циркулярної економіки [184, р. 183]. Аналізуючи Сьому програму зазначимо, що в її межах будуть вжиті заходи по подальшому поліпшенню екологічних характеристик товарів і послуг, які допускаються на ринок ЄС протягом усього їхнього життєвого циклу, включаючи заходи по збільшенню поставок екологічно безпечних товарів і стимулювання суттєвого зрушення споживчого попиту на таку продукцію. Сьома програма дій запроваджує збалансоване поєднання стимулів для споживачів і підприємств (включаючи малі та середні підприємства), ринкові інструменти і правила зниження екологічного впливу виробництва та її продукції. Саме цей документ підтверджує актуальність

регулювання сфери виробництва та є показником важливості активізації екологічної політики саме у цій сфері.

Реаліями сьогодення є спроби підвищення ефективності екологічного законодавства ЄС, в тому числі шляхом його поновлення та кодифікації. Більше уваги стало приділятися в ЄС захисту екологічних прав громадян, а також інтеграції екологічної політики в інші сфери діяльності Європейського Союзу. Необхідно погодитись з думкою М. С. Андерсена [148, р. 153] та С. Ю. Кашкіна [52, с. 849], що екологічна політика Європейського Союзу буде ефективною тільки, якщо держави-члени правильно імплементують загальні положення такої політики у національне законодавство.

Сформовані в Європейському Союзі екологічні стандарти й розроблені програми становлять інтерес не тільки для інтеграційних об'єднань інших регіонів, а й для сусідніх держав, зокрема України, які вкрай зацікавлені в розвитку й удосконаленні національного екологічного законодавства. Ми маємо всі підстави вважати ЄС моделлю одного з найефективніших правових регулювань охорони навколишнього середовища у світі. Таким чином, завдяки ЄС протягом більш як півстоліття Європа живе у світі екологічних досягнень: за цей період створено правову базу екологічної стратегії, удосконалюються методи охорони природи, закладено початок поліпшення якості навколишнього середовища. ЄС, будучи лідером екологічного співробітництва в Європі, бере активну участь у глобальних заходах щодо захисту навколишнього середовища під егідою ООН.

В результаті проведеного аналізу пропонуємо виділити наступні етапи політики Європейського Союзу, кожен з яких характеризується появою нових політичних, економічних та екологічних реалій у сфері охорони навколишнього середовища та екологічних стандартів виробництва:

1 етап (1951–1982) – початкова стадія формування юридичної компетенції ЄС в сфері охорони навколишнього середовища; підписання Римського договору 1957 р., який встановив цілі екологічної політики;

розширення компетенції ЄС, яка включає в себе й екологічну сферу; прийняття першої програми дій із навколишнього середовища в 1973 році – перший офіційний документ, в якому були сформульовані основні принципи європейської політики у сфері охорони навколишнього середовища та важливий інструмент регулювання питань, що стосуються охорони довкілля; прийняття ряду важливих директив, в межах забезпечення реалізації Першої програми, Директива Ради 75/440/ЄС про вимоги до якості поверхневих вод, призначених для забору питної води в державах-членах, а також – Директива Ради 76/160/ЄС про якість води для купання; впровадження Другої програми дій Європейських Співтовариств, яка називалася «Продовження та імплементація політики Європейського Співтовариства і програма дій з навколишнього середовища», була прийнята у 1977 році і була фактичним продовженням і розвитком Першої програми дій. Посилюється значення такого правового інструменту як директиви та спеціальна середньострокова програма дій. Запроваджуються стандарти у сфері виробництва: профілактика забруднення, запобігання і усунення шкоди навколишньому середовищу за рахунок забруднювача; визначення ступеня шкоди повітряного, водного і шумового забруднення паралельно із стандартизацією методів і інструментів вимірювання шкоди, що завдається; поширення екологічної інформації;

2 етап (1982–1986) – відбувся перехід багатостороннього екологічного співробітництва на постійну міждержавну основу; прийняття Третьої програми дій Європейського Співтовариства «Продовження та імплементація політики Європейського Співтовариства і програма дій з навколишнього середовища» в 1983 році; розвиток вторинного законодавства ЄС. На цьому етапі увагу приділяють питанню про відходи і засоби їх усунення, а також можливості їх повторного використання. Значення відводиться такому правовому інструменту як оцінка впливу на навколишнє середовище;

3 етап (1986–1992) – був ознаменований закріпленням компетенції Співтовариств в області навколишнього середовища в Єдиному Європейському Акті 1986 р. і легітимацією екологічної діяльності; юридична база

комунітарних заходів у галузі охорони навколишнього середовища була істотно зміцнена – всі рішення в цій області приймаються на основі однаковості; прийняття Четвертої програми дій з навколишнього середовища в 1987 році, яка приділяє більше уваги пошуку нових можливостей для інтеграції екологічної політики в інші політики Співтовариства; постановка нових цілей перед державами-членами в Договорі про заснування Європейського Союзу 1992 року – досягнення збалансованого та сталого розвитку. Впроваджуються три основні принципи політики Європейського Союзу в області охорони навколишнього середовища: запобігання забрудненню, усунення забруднення у його джерелі, відшкодування збитків від забруднення тим, хто в ньому винен. Як чинник економічного зростання встановлюються суворі екологічні стандарти, а також забезпечується безперешкодний доступ громадськості до екологічної інформації;

4 етап (1992–2001) – відчувався потужний підйом екологічного руху в Західній Європі, що змусив уряди держав-членів зробити значні кроки вперед у цій області; прийняття П'ятої програми з навколишнього середовища (1993–2000 рр.), яка була спрямована на ідею стабільного розвитку. Основними напрямками екологічної стратегії ЄС на цьому етапі стали: правове регулювання антропогенного впливу на навколишнє середовище і моніторинг її стану; екологічний менеджмент і аудит; стандартизація і сертифікація взаємовідносин суспільства і природи; захист екологічних прав людини; поліпшення якості продукції; зменшення кількості відходів; Акцент у боротьбі із забрудненням робиться на витрати промисловців, які пов'язані з пристосуванням їхньої продукції чи виробничих процесів до умов ринку – було важливо, щоб для всіх європейських виробників діяли єдині правила на внутрішньому ринку;

5 етап (2001–2012) – ознаменувався прийняттям нового договору в Ніщі 2001 року та був пов'язаний зі значним розширенням ЄС за рахунок 12 держав Центральної та Південної Європи; прийняття Шостої екологічної програми ЄС «Довкілля – 2010: наше майбутнє, наш вибір», яка була затверджена на 10 років

безпосередньо перед Світовим самітом ООН зі сталого розвитку (РІО+10) в Йоганнесбурзі і була спрямована на інтеграцію екологічних вимог у різні напрямки діяльності Союзу та забезпечення сталого розвитку з урахуванням майбутнього розширення ЄС; програма заснувала спеціальні політико-правові інструменти, на основі яких були проведені заходи в чотирьох пріоритетних сферах. Важливим моментом в цьому етапі є прийняття Договору про внесення змін до Договору про Європейський Союз та Договору про заснування Європейського Співтовариства, або Договору про реформу ЄС, створений з метою покращення функціонування Європейського Союзу;

6 етап (сучасний) – в 2013 році Європейський Парламент та Європейська Рада прийняли сьому загальну програму дій з навколишнього середовища, в межах якої будуть вжиті заходи по подальшому поліпшенню екологічних характеристик товарів і послуг, які допускаються на ринок ЄС протягом усього їхнього життєвого циклу, включаючи заходи по збільшенню поставок екологічно безпечних товарів і стимулювання суттєвого зрушення споживчого попиту на таку продукцію.

1.2. Методологічні засади дослідження екологічних питань у сфері виробництва в праві Європейського Союзу

Сучасний стан теоретичної думки характеризується зростаючим інтересом до науки, виявленню закономірностей її розвитку, аналізу результатів. Таємниці науки не знаходяться на поверхні, проникнення в них припускає насамперед осмислення того, яким закономірностям вона підпорядковується, яким чином досягаються її результати, які перспективи подальшого посилення її могутності в оволодінні силами природи, суспільства, людським мисленням і діяльністю [55, с. 6]. Саме необхідність вирішення цих проблем обумовлює звернення теоретичної думки до методології. Сама наука вже не тільки виступає у вигляді певної сукупності ідей, теорій, концепцій, але й поповнюється сукупністю прийомів, методів, засобів наукового мислення, які в своїй системній єдності і складають методологію. У цій якості вона являє собою комплекс історично сформованих раціональних шляхів, способів і форм руху мислення від незнання до знання, від явища до сутності, від припущення до істини. Поль Фейєрабенд зазначає: «Процедура, що здійснюється відповідно до правил, є науковою; процедура, що порушує ці правила, ненаучна. Ці правила не завжди формулюються явно, тому існує думка, що у своєму дослідженні вчений керується правилами скоріше інтуїтивно, чим свідомо. Крім того, стверджується незмінність цих правил. Однак той факт, що ці правила існують, що наука своїми успіхами зобов'язана застосуванню цих правил і що ці правила «раціональні» в деякому безумовному, хоча і розпливчастому сенсі – цей факт не піддається ні найменшому сумніву» [131, с. 127].

У загальному сенсі методологія науки – вчення про принципи побудови, форми і способи наукового пізнання. Те ж можна сказати і про методологію науки екологічного права. Це, так би мовити, загальнометодологічний, теоретичний пласт проблеми [17, с. 16]. В порядку постановки проблеми О. К. Голиченков вважає, що «для методології екологічного права в силу ряду його особливостей – специфіки предмета, нетрадиційності, парадоксальності

суспільного сприйняття, динамічності розвитку – відправними є два питання: по-перше, розуміння цієї категорії, її структура; по-друге, з'ясування взаємозв'язків і взаємозалежності між структурними елементами, їх спільного та особливого» [18, с. 19-36]. Науково обґрунтована методологія – потенційно найважливіший ефективний інструмент прогресивного розвитку і здійснення як самого права, так і його теорії. Теоретики стверджують, що «будь-яка наука – це і є спосіб або метод добування та тлумачення фактів. ...Навіть маючи один і той же предмет науки, але використовуючи різні методи його дослідження, вчений отримає неоднакові результати» [94, с. 16].

Виявлення, обґрунтування та реалізація методологічної основи розвитку екологічного права має потенційну великий вплив на розвиток й інших галузей права, в яких має враховуватися даний фактор. В цьому полягає і вплив галузевої теорії екологічного права на загальну теорію права. Значення цієї методологічної підстави, як зазначає М. М. Бринчук, важливо оцінювати з урахуванням новітніх досягнень природної науки і знань вчених [7, с. 4]. В рамках даної методологічної підстави наука і практика екологічного права використовує досягнення природничих наук. Корисність для екологічного права цієї підстави може підвищуватися за рахунок зворотного зв'язку між наукою екологічного права та природничими науками. З урахуванням цих знань мають формуватися правові механізми природокористування та охорони природи.

Актуальність дослідження питань методології визначається її значенням у цілеспрямованому формуванні, розвитку та здійсненні екологічного права. Відповідно до загальної теорії права законодавство і право повинно ґрунтуватися на принципі наукової обґрунтованості. Методологія є потенційно потужним науковим інструментом обґрунтованого формування і здійснення права. Облік методологічних основ при розвитку і втіленні законодавства і права в життя може служити не тільки фундаментом, але і юридичним критерієм оцінки правомірності тих чи інших правових рішень, дій та

бездіяльності. Методологія існує як система або сукупність аргументів у науковій і позанауковій формі [8, с. 2-3].

Оцінюючи роль і значення методології, важливо розрізняти її реальну ефективність і потенційність. У загальній теорії права або в галузевій науці методологія може бути успішно розробленою, але на практиці, особливо в законодавстві і праві, не реалізованою. Методологія розуміється нами в двох основних значеннях: як вчення про методи пізнання і перетворення дійсності і як сукупність методів пізнання.

Методологічні підходи до екологічного права, реалізовані в еколого-правових рішеннях, включаючи норми права, служать основою до дії окремих людей, суспільства, держави, зміни ставлення до природи, в кінцевому рахунку – до відновлення її сприятливого стану. Надзвичайно важливими для забезпечення послідовного прогресивного розвитку екологічного права, але недостатньо дослідженими і особливо реалізованими є методологічні підстави, обумовлені дією зовнішніх факторів. До останніх можна як мінімум віднести:

- закономірності розвитку природи;
- природничо-наукові знання, у тому числі екології;
- облік законів розвитку природи;
- положення громадських наук про взаємодію суспільства і природи.

На сучасному етапі розвитку суспільства, яке характеризується багатьма дуже небажаними для навколишнього середовища якостями, гостро постає питання про адекватність законодавства і права суспільним потребам та, відповідно, і, насамперед, методології, на якій це законодавство і право засноване. Відповідно, методологічні підходи до екологічного права як наукового знання і галузі права впливають із знань природничих і суспільних наук, насамперед філософії, соціології, загальної теорії права, теорії екологічного права і ґрунтуються на них.

А, отже, у тій мірі, в якій предмет суспільних наук – філософія, соціологія, політологія – включає природну складову потенціал природи, знання цих наук мають значення для екологічного права при його формуванні

та здійсненні. З урахуванням достовірного знання реального стану природи, її потенціал найбільш ефективно може визначатись і реалізовуватись в європейській екологічній політиці як науково обґрунтованій; почало формуватись законодавство і право як одна з найбільш важливих форм вираження і здійснення цієї політики; загальні закономірності екологічно значимого соціального та економічного розвитку суспільства.

Розвиток суспільства є найпотужнішим фактором різноманітних, як правило, негативних впливів на природу. У концентрованому вигляді закономірності науково обґрунтованого розвитку сформульовані в концепції сталого розвитку. Ці положення враховуються за необхідністю усіма галузями права, створюють наукову, теоретичну основу збалансованого, внутрішньо узгодженого розвитку всієї правової системи, науково обґрунтованого співвідношення екологічного права з іншими галузями і кожною галуззю окремо; світоглядні положення про позаправові категорії, облік яких має суттєве, визначальне значення і для розвитку права, впливає на його ефективність, на формування нового праворозуміння, правосвідомість, правову культуру.

А взаємні зв'язки природи, суспільства і людини виявляються через суспільні науки. Що надзвичайно важливо, суспільні науки визначають генезис і зміст цих зв'язків, прогнозують їх розвиток.

У загальній теорії права давно визначено вплив природного фактора на розвиток держави і права. Так, В. С. Нерсисянц підкреслював істотну роль природи в історичному процесі та розвитку права [93, с. 40]. Велику увагу в загальній теорії права питань природи приділяє Г. В. Мальцев, висловлюючи при цьому, орієнтовані в майбутнє прогресивні як загальнотеоретичні, так і світоглядні ідеї. На його переконання, право не повинно бути винятком з фізичної картини світу, його треба зрозуміти і пояснити як природний (природно історичний) факт, об'єктивний за характером і походженням, як систему, керовану згідно з його власними природними, об'єктивними законами [76, с. 57].

У контексті методології особливе місце в системі суспільних наук займає філософія. Як стверджує А. С. Шестерюк, «для еколого-правової теорії філософська складова... істотним чином визначає її методологічні установки, внутрішній зміст понятійного апарату знання в цілому. Це обумовлено, по-перше, тим, що еколого-правове знання першочергово формувалося в надрах соціально-філософської науки; по-друге, наявність наукових проблем екологічного права з соціологією та соціальною філософією на так званому загально соціологічному рівні» [122, с. 35]. Така роль філософії природна: вона – система знань про основи природного і соціального буття, людської свідомості та пізнання. Філософія відрізняється прагненням до постановки та вирішення світоглядних проблем. Вона виходить з ціннісних установок, що вкорінені у світогляді людини і нерідко недоказових науковими методами.

Положення суспільних наук, що відносяться до сфери взаємодії суспільства і природи, в методологічному аспекті будуть служити екологічному праву, зокрема обґрунтуванню його положень з урахуванням найбільш загальних законів розвитку природи, суспільства і мислення; закономірностей масової поведінки людей; досягнення інших цілей, які впливають з предмета суспільних наук. У дусі цієї методологічної підстави Генеральний секретар ООН говорив: «У контексті розвитку кожне суспільство має взятися за вирішення складних завдань, пов'язаних із збереженням довгострокового потенціалу своїх природних ресурсів. Необхідно забезпечити баланс між конкуруючими потребами та інтересами. Нинішні соціальні та економічні потреби повинні задовольнятися таким чином, щоб при цьому не завдавати шкоду довгостроковій наявності цих ресурсів або життєздатності екосистем, від яких залежить і наше життя, і життя майбутніх поколінь» [7, с. 7].

Повнота, всебічність та ґрунтовність дослідження екологічного регулювання у сфері виробництва в праві Європейського Союзу, зокрема наукових підходів, принципів, способів та засобів починається з аналізу предмета дослідження. Основною емпіричною базою дослідження виступили рішення Міжнародного Суду ООН, Суду ЄС, практика застосування

екологічних норм державами-членами ЄС, установчі документи Європейського Союзу та акти вторинного права. Важливість формування і розвитку екологічної політики, компетенції та права Європейського Союзу дає підставу говорити про накопичений позитивний досвід в сфері охорони навколишнього середовища. Екологічні стандарти й вироблені програми, що склалися в Європейському Союзі, представляють інтерес не тільки для інтеграційних об'єднань інших регіонів, але й для сусідніх держав, включаючи Україну, яка вкрай зацікавлена в розвитку і вдосконаленні свого національного екологічного законодавства. Так, наприклад, в межах Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом у Додатку XXX до глави 6 «Навколишнє природне середовище» визначені зобов'язання України щодо поступового наближення свого законодавства до законодавства ЄС по положенням директив, які будуть досліджені в межах роботи.

Методологічні засади будь-якого правового явища необхідно розкривати не лише з огляду існуючих методів пізнання, оскільки співвідношення методології та методу може бути проведено за допомогою таких категорій діалектики як ціле та частина, система та елемент, загальне та окреме, кожний метод – це лише частина, елемент у системі загальнонаукової методології, у зв'язку з чим вважаємо, що методологічні засади екологічного регулювання у сфері виробництва в праві Європейського Союзу потрібно висвітлювати через систему взаємопов'язаних елементів, зокрема через загальнонаукові методи та спеціальні методи дослідження окремих наук, кожні з яких мають певні правила та принципи, філософські категорії, світогляд та ґрунтовні теоретичні розробки, що спрямовані на пізнання закономірностей розвитку та сутності регулювання відносин в праві Європейського Союзу.

Підходи до вивчення екологічного регулювання у сфері виробництва в праві Європейського Союзу уможливають виділення методів дослідження. Повністю погоджуємось із Е. Г. Юдіним, який запропонував чотири рівня методологічного знання: вищий рівень створює філософська методологія, яка визначає загальні принципи пізнання та категоріальний стрій науки у цілому. За

філософською методологією йде рівень загальнонаукових принципів, для яких характерні загальні риси процесу наукового пізнання у його достатньо розвинутих формах. Наступний рівень складає конкретно-наукова методологія, у яку входять певна сукупність методів, принципів дослідження і процедур, що застосовуються у тій чи іншій спеціальній науковій дисципліні. Насамкінець, найнижчий рівень методології створюють методика та техніка дослідження, які представляють собою набір процедур, що забезпечують отримання єдиного та достовірного емпіричного матеріалу та його первісну обробку [143, с. 40-44].

Отже, в етимологічному значенні слово «методологія», яке походить від грецьких слів «methodos» і «logos», означає «шлях, дослідження» [64, с. 266] та «поняття, думка, розум» [115, с. 346]. Не дивлячись на те, що термін «методологія» постійно використовується в усіх науках, рамки його розуміння на сьогоднішній день залишаються розмитими та рухливими. Так, одні ототожнюють методологію з діалектикою [2, с. 280], інші – з теорією методів теоретичного пізнання права [121, с. 361], треті – з методами науки, четверті вважають, що методологія це самостійна приватна наука, що не співпадає з філософією [119, с. 156-157]. Так, наприклад, М. М. Марченко зазначає, що методологія теорії держави та права представляє собою систему особливих прийомів, принципів та способів вивчення загальних закономірностей виникнення, становлення і розвитку державно-правових явищ [78, с. 361]. Підтримує дану позицію і К. К. Панько, вважаючи, що методологія є основою любой науки, яка включає в себе систему загальнонаукових та приватно наукових методів дослідження будь-яких правових явищ [97, с. 12].

Єдність діалектики, гносеології і логіки, будучи методологічним ядром в пізнавальному процесі, виступає в якості засобу суб'єктивного осмислення об'єктивного розвитку, а, оволодівши масами, в свою чергу перетворюється завдяки суспільній практиці у «другу об'єктивність». В цьому і полягає основний сенс єдності онтологічного й гносеологічного.

Структурно методологія має кілька рівнів, основними з яких є такі: діалектико-світоглядний – визначає головні напрями та загальні принципи

пізнання в цілому (вищий рівень); загальнонауковий (міждисциплінарний) – використовується під час пізнання особливої групи однотипних об'єктів (середній рівень); конкретно-науковий – застосовується у процесі пізнання специфіки окремого об'єкта (нижчий рівень); перехідний від пізнавально-теоретичної до практично-перетворюючої діяльності – розкриває загальні шляхи та форми впровадження результатів наукових досліджень у практику. Між цими рівнями методології існують органічний зв'язок, залежність, підпорядкованість і взаємопроникнення.

Разом з тим слід підкреслити, що наведена схема, звичайно ж, умовна, оскільки між різними рівнями методології існує органічний зв'язок, взаємозалежність, супідрядність і взаємопроникнення. Так, той чи інший приватно-науковий метод використовується з урахуванням загальнонаукових методів дослідження, обов'язково ґрунтується на загальних законах і категоріях філософії, направляється світоглядною позицією самого дослідника (тим самим дана схема може бути розташована не тільки по вертикалі, але і по горизонталі). У свою чергу, загальні закони і категорії філософії, так само як і світоглядні установки, самі по собі нічого не дають для пізнання конкретних об'єктів. Пізнавального успіху не досягне той, хто механічно «прикладає» їх до досліджуваних об'єктів в надії отримати відповідні знання [55, с. 14-15].

Загальні методи мислення – це способи дослідження, що притаманні як науковому (теоретичному) пізнанню, так і практичній та буденній діяльності (практичному пізнанню). До загальних методів мислення, що застосовуються під час пізнання предмету дослідження належать: аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція, аналогія.

Наприклад, методи аналізу та синтезу ми використовуємо, коли досліджуємо межі екологічного регулювання в сфері виробництва в праві Європейського Союзу. Для цього ми вивчаємо упорядковані суспільні відносини в сфері охорони навколишнього середовища в межах права ЄС, правові засоби їх здійснення, їх юридичне закріплення, охорону і розвиток. Завдяки синтезу формується загальне уявлення про істотні ознаки, зміст та

обсяг досліджуваного питання та його структурних частин. Абстрагування застосовується при виокремленні істотних ознак предмета, а узагальнення використовуємо при переході від одиничного до загального.

Індукція та дедукція – це методи дослідження та спосіб мислення, які допомагають сформулювати висновки конкретного характеру. Наприклад, вивчаючи норми права, що регулюються сферу виробництва, можна визначити загальні особливості регулювання в праві навколишнього середовища ЄС. І, навпаки, осмислюючи юридичну природу права навколишнього середовища Європейського Союзу, можна з'ясувати особливості екологічного регулювання в сфері виробництва.

Так, наприклад, аналізуючи процеси становлення інтеграційного об'єднання, його установчі договори, ми констатуємо, що особлива компетенцію Європейського Союзу в галузі охорони навколишнього середовища в період з 1951 по 1957 рр. була відсутня. А згодом робимо висновок, що природоохоронна діяльність набуває вже факультативного характеру, тому що в Паризькому установчому договорі про Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС) 1951 р. [291], в якості основних завдань європейської інтеграції встановлювався економічний розвиток, зростання зайнятості та підвищення життєвого рівня в державах-членах на основі раціонального використання природних ресурсів.

В період до 1957 року захист природної місцевості вимагав експертизи використання сільських регіонів і особливо методів аграрної політики. Фермери завжди брали участь в екологічній політиці. Сільський туризм забезпечував фермерів додатковими доходами, новою зайнятістю і підтримував життєдіяльність сільських регіонів. Однак, екологія вимагала понизити інтенсивність використання добрив і пестицидів. Для підтримки аграрного сектора, мінімального рівня населення і збереження сільської місцевості запроваджувалася система підтримки сільського господарства і доходів фермерів, наукова оцінка екологічних наслідків різних способів підвищення

врожайності, органічного і мікробного забруднення ґрунту, висушування боліт і т.д.

Забруднення навколишнього середовища було тісно пов'язано з виснаженням невідновлюваних природних ресурсів (металів, нафти і природного газу) і їх нестачею в недалекому майбутньому, навіть у разі підвищення цін на них, нових відкриттів, технологічного прогресу і рециркуляції металів. Подібні труднощі могли виникнути і з прісною водою через одночасне наростання її забруднення і споживчого попиту. Тому слід було негайно проаналізувати базові дані про невідновлювані ресурси, упровадити програми їх заощадження або заміни, з'ясувати, якою мірою висока норма споживання призводить до погіршення якості довкілля, а збереження і рециркуляція мінеральних ресурсів робить внесок в її поліпшення і зменшення забруднення такими металами, як ртуть, хром, кадмій.

Зростала актуальність правового забезпечення екології міст. Враховуючи рекордну інтенсивність урбанізації Європи, індустріальний характер цивілізації континенту і вистраждані гуманістичні традиції, правова регламентація «екологічного вимірювання» розвитку міст набула найбільш ефективного характеру в умовах інтеграції європейських країн у другій половині XX ст. Особливу увагу розвитку міст у гармонії з навколишнім середовищем було приділено вже в ст. 2 Договору про ЄЕС 1957 р., яка одним із фундаментальних завдань Співтовариства закріпила узгодження економічної активності і безперервного, збалансованого розвитку, немислимим без боротьби із забрудненням, удосконалення якості життя і захисту довкілля.

У свою чергу філософські методи – це вищий рівень пізнання [113, с. 14]. Будучи універсальними за своїм змістом, вони визначають лише найзагальніші напрями дослідження, його основну мету. Серед філософських методів як найбільш загальних і універсальних методів пізнання виокремлюють: діалектичний, історичний, системний та інші.

Сьогодні не втратив своєї позиції основний метод філософії – діалектичний, у зв'язку з чим необхідно розглянути екологічне регулювання у

сфері виробництва в праві Європейського Союзу через призму таких категорій як відображення, одиничне, загальне та особливе. Л. І. Спірідонов зазначав, що «...юридичні категорії виражають об'єктивну діалектику світу, діалектику як логіку та гносеологію лише через діалектику права і діалектику всесвітньої історії» [117, с. 40].

Проблема відображення є ключовою у правознавстві, тому її вирішення буде допомагати подальшому удосконаленню як правотворчості, так і правозастосування. У зв'язку з чим, перш за все, слід звернутися до поняття відображення. Ця категорія, по-перше, має історичний характер, оскільки в процесі прогресу наук постійно розвивається та збагачується; по-друге, систематично удосконалюється в процесі пізнання і, по-третє, має універсальний характер, оскільки проявляє себе на різних рівнях пізнання як органічного, так і неорганічного світу [54, с. 101].

Філософською основою зв'язків теорії права (екологічного права) і природи виступає діалектика – тобто вчення про найбільш загальні закономірні зв'язки, становлення та розвитку буття і пізнання [113, с. 16]. Головні принципи діалектики відповідають основним принципам пізнання. На цьому вченні будується метод творчо пізнаваного мислення. Найбільш загальними законами діалектики є: перехід кількісних змін в якісні; закон єдності та боротьби протилежностей (розвиток держави і права буквально пронизане цією боротьбою, яка витікає з їх істоти і також зовнішньої по відношенню до них); закон заперечення заперечення (у старій державно-правовій системі завжди присутні елементи старого та зародки нової системи) [94, с. 21].

Функціонування кожного з інститутів Європейського Союзу зачіпає проблеми навколишнього середовища. Однак гострі конфлікти між Комісією та державами-членами в цій галузі вимагали запровадження нової спеціальної інституції, що призвело до створення в 1990 р. Європейського агентства з охорони навколишнього середовища [177, р.1-6]. До того часу держави-члени прийшли вже до висновку, що їх інтересам в цій області більше відповідає не використання наднаціонального механізму, а створення незалежної установи,

яка здійснювала б чіткий і об'єктивний контроль над екологічною обстановкою в Західній Європі, але в своїх діях спиралася б на наднаціональні органи. Саме так і будується в реальній дійсності діяльність Агентства, штаб-квартира якого знаходиться в Копенгагені. Його завдання полягає в забезпеченні Співтовариства і держав-членів об'єктивною і надійною інформацією про стан навколишнього середовища та ефективності заходів щодо її охорони в масштабах ЄС [73, с. 75].

ЄС при виробленні екологічної політики має враховувати наукові та технічні дані. При цьому Європейський Союз не повинен користуватися «приводом очікування» та не повинен залишати сумніви щодо доказів причинного зв'язку для небажаних екологічних ефектів – цілком достатньо попередніх індикативних наукових даних.

Для покращення якості й узгодженості політики в Європейському Союзі використовується процес інтегрованої оцінки впливу. Такий метод застосовується до значних ініціатив, які представляє Комісія у своїй Щорічній стратегії політики чи Робочій програмі, а також щодо пропозицій, які мають економічний, екологічний та соціальний вплив. Оцінка має дві стадії: попередня оцінка усіх пропозицій робочої програми і розширена оцінка вибраних пропозицій. Для проведення оцінки були визначені її компоненти, формат заяви щодо попередньої оцінки, формат звіту щодо розширеної оцінки та інші керівні принципи для проведення такої оцінки.

Також слід відзначити позитивний досвід Європейського Союзу щодо взаємозв'язків та різних аспектів інтеграції в екологічному законодавстві. Зокрема, в законодавстві щодо надрокористування, землекористування, охорони навколишнього середовища і здоров'я, забезпечення безпеки. Так, наприклад, положення щодо охорони навколишнього середовища та землекористування включаються до законодавства про надра. Такий досвід необхідно враховувати для регіонів нашої країни.

Ще одним прикладом застосування діалектичного методу є розвиток та становлення принципу сталого розвитку в праві ЄС. Згідно з цим принципом,

політика повинна розроблятися так, щоб вона враховувала економічний, екологічний та соціальний аспекти, а досягнення цілей в одній із сфер політики не стримувало прогресу в іншій [85, с. 85]. Сталий розвиток мусить бути головною метою регулювання питань в усіх сферах суспільного життя. При розробці політики чи дій в одній сфері суспільного життя, слід визначати можливі наслідки економічного, екологічного та соціального впливу, як позитивні, так і негативні, на інші сфери політики.

Категорії одиничного, загального та особливого знаходять своє відображення по відношенню до екологічного регулювання в сфері виробництва, зокрема механізм правового регулювання виступає у якості загального, що вміщує у собі певні конкретні складові, такі як норми права, правові засоби. В результаті ефективної дії всіх складових загального, – механізму правового регулювання – досягається кінцева мета: регулювання суспільних відносин у сфері охорони навколишнього середовища, охорона прав, свобод та інтересів осіб. У зв'язку із вищезазначеним правильно зауважував Б. К. Касенов, що у одиничному, особливому та загальному оригінально співпадають, по-перше, відповідний пункт наукового пізнання – конкретне як об'єктивна єдність одиничного, особливого та загального; по-друге, кінцева мета пізнання – конкретне як пізнання єдності багатоманітності, єдність загального, особливого та одиничного; на кінець, посередня ланка між одиничним та загальним – особливе [49, с. 43].

Історичний метод – це загальнонауковий метод, що передбачає пізнання певного об'єкта через призму структурних і функціональних процесів його виникнення та розвитку. Цей метод відіграє важливу роль у пізнанні права навколишнього середовища ЄС, оскільки поза історичним контекстом, що пов'язує явища та процеси сучасності з тими процесами й явищами, які їм передували, та тими, що виникнуть на їх основі в перспективі, неможливо пізнати сучасність. Значення історичного методу проявляється у дослідженні становлення права навколишнього середовища ЄС, як в цілому, так і через виникнення та становлення окремих його норм та інститутів. Виникнення та

необхідність запровадження стандартів виробництва в певних галузях допомагає виявити загальні тенденції розвитку всього права навколишнього середовища й, зокрема, екологічного регулювання в сфері виробництва. Поєднання історичного методу в органічному зв'язку з логічним методом дозволило згрупувати існуючі наукові доробки у певну систему.

Застосування категорії системи, системно-структурний метод до пізнання тих чи інших, у тому числі й правових явищ, має важливе теоретичне і практичне значення, оскільки дозволяє пізнати єдність права через органічний взаємозв'язок і гармонійну взаємодію його складових елементів [130]. Системний підхід нерідко відносять до філософських або загальнонаукових методів. Необхідно погодитись із В. Садовським, який вважає, що його принципи в тій або іншій формі використовуються на всіх рівнях методології [110, с. 36-37]. Дійсно, основні ідеї та принципи системного підходу тісно переплетені та взаємодіють із філософськими, загальнонауковими та спеціально-науковими методами пізнання. Зв'язок із філософською частиною методології визначається тим, що послідовно наукове тлумачення системності повинно бути діалектичним [48, с. 12].

Так, в період з 1982 по 1986 рр. правові приписи Європейського Союзу охоплюють захист архітектурної та природної спадщини, встановлення системи інформації про стан навколишнього середовища, центр ваги екологічної стратегії переміщається від положення на вже заподіяну шкоду в бік профілактики і попередження проблем навколишнього середовища. Видаються закони, що регулюють порядок виявлення та класифікації джерел забруднення. Для підвищення рівня ядерної безпеки створюється спеціальний Комітет з управління Програмою «Обробка та зберігання радіоактивних відходів». Комплексний підхід, стандарти якості, процедура обміну інформацією та нові форми співробітництва у сфері охорони основних категорій вод дозволили виробити основи політики ЄС по боротьбі з різними видами водного забруднення. Одним з основних джерел повітряного забруднення були визнані транспорт і індустріальні об'єкти, у зв'язку з чим в співтоваристві, поряд з

узгодженням законів по боротьбі з шумовими та газовими емісіями двигунів, почалася гармонізація аналогічних актів щодо промислового устаткування, а також локального і трансграничного повітряного забруднення, для чого, зокрема, встановлювались показники якості повітря та вводилися обмеження викидів об'єктами утилізації й промисловими підприємствами відходів. Більш того, законодавство ЄС у цей період починає регулювати виробництво і використання хімікатів, обмежує маркетинг і застосування деяких небезпечних речовин та препаратів, встановлює процедуру контролю навколишніх середовищ, порушених відходами індустрії, закріплює процедури узгодження програм скорочення і можливого усунення забруднення, а також класифікації, упаковки та маркування небезпечних речовин, що підлягають реєстрації. На цьому етапі також було поставлено питання про відходи виробництва в цілому і засоби їх усунення, регламентувалися допустимі межі відходів виробництва, а також можливості їх повторного використання [73, с. 73-74]. Отже, до 1987 року проходив активний розвиток вторинного законодавства Європейського Союзу у сфері навколишнього середовища та, зокрема, у сфері виробництва, незважаючи на відсутність відповідних положень щодо охорони довкілля в первинному законодавстві, тобто в установчих договорах ЄС.

Характерною особливістю права Європейського Союзу є наявність у ньому комплексу основних принципів, під якими розуміються узагальнені норми, що відображають характерні риси, а також головний зміст права ЄС та мають вищу юридичну силу. Разом із загальними принципами політики ЄС, діють спеціальні, що становлять основу правового регулювання в окремих сферах діяльності, однією з яких є право навколишнього середовища. Спеціальні принципи європейського права навколишнього середовища відповідають головній вимозі ЄС у сфері охорони довкілля щодо досягнення високого рівня захисту та спрямовані на реалізацію цілей Союзу. Такі принципи застосовуються до усіх питань, що регулюються європейським правом навколишнього середовища. Джоан Скотт, наприклад, розглядаючи принцип обережності, його тлумачення та застосування Європейським Судом,

виявляє його роль по відношенню до реалізації інших екологічних принципів. У відповідності з Договором, даний принцип встановлений у відповідності з сутністю екологічної політики Європейського Союзу, і при цьому служить застосуванню інших значних екологічних принципів, наприклад, так званого принципу «інтеграції» [142, с. 784]. В даний час Європейський Суд підтримує застосування принципу використання заходів безпеки в інших сферах політики ЄС, таких як сільське господарство і охорона здоров'я населення [118, с. 88]. Тим не менше, на практиці зміст цього принципу є значно ширшим і застосовується також у політиці щодо споживачів та охорони здоров'я.

Через призму системного підходу виявляється можливим сформулювати основні тенденції, принципи та важелі регулювання екологічних питань в сфері виробництва в праві Європейського Союзу, виділити інструменти такого регулювання. Так, О. Л. Дубовик зазначає, що до правових інструментів регулювання у сфері виробництва продукції відноситься: сертифікація, встановлення стандартів та нормативів, екологічна експертиза [33, с. 497]. Д. Джилієс зазначає, що в праві ЄС використовуються такі інструменти, як: регламенти, директиви, рішення, рекомендації, думки [222, р. 13]. Аналізуючи існуючі наукові підходи, робимо висновок про систему правових інструментів регулювання екологічних питань в сфері виробництва: стратегічні та інструменти планування (Договір про функціонування ЄС, регламенти, директиви, екологічні програми); добровільні інструменти (екологічний менеджмент та аудит, екологічні угоди); інформаційні інструменти (доступ до інформації) та ринкові (екологічне маркування, екологічні податки та збори). Використання всього комплексу зазначених інструментів дозволяє ефективно забезпечити захист навколишнього середовища в сфері виробництва та є актуальним для нашої держави в світлі подальшої інтеграції України до Європейського Союзу.

Так, ускладнення і розширення предмету дослідження, нові запити практики змушують використовувати й конкретно-наукові методи, які розроблені в межах інших наук (соціології, математики тощо). У свою чергу

юридичні конкретно-наукові методи – це способи пізнання, що напрацьовані певною юридичною наукою та використовуються для вирішення конкретних завдань у межах юриспруденції.

Конкретно-історичний метод допомагає вивчити специфіку державно-правового явища конкретного історичного періоду, простежити динаміку його розвитку [113, с. 16]. З підписанням Договору про функціонування Європейського Союзу у 2007 р. процеси європейської інтеграції отримали новий потужний імпульс для свого розвитку. Досліджуючи зміни, які були внесені Лісабонськими договорами до положень про компетенцію Європейського Союзу, констатуємо той факт, що були створені передумови для посилення наднаціональних повноважень об'єднання.

Компетенція ЄС – це сукупність прав і повноважень, необхідних для діяльності Союзу. Вони стосуються питань, що знаходяться у віданні ЄС (предметна компетенція) та здатності Союзу впливати на вирішення питань предметної компетенції (регулююча компетенція). Різновидом регулюючої компетенції є юрисдикційна компетенція. Компетенція Євросоюзу базується на праві ЄС і, як у більшості міжнародних міждержавних організацій, носить функціональний характер, оскільки спрямована на реалізацію функцій об'єднання. Однак на відміну від класичних міжнародних організацій, Союз не має загальної або притаманної йому компетенції, яка охоплює усі сфери діяльності організації. Правові акти ЄС повинні мати власну правову основу (*bases juridique*), визначену установчими договорами. Договір про функціонування ЄС окреслює межі компетенції Союзу (принцип наділення повноваженнями) та засоби її реалізації (принципи субсидіарності і пропорційності) [160, р. 18]. Вивчення цих новацій є актуальним завданням української науки європейського права.

Спеціально-юридичний метод – це конкретно-науковий спосіб пізнання, сутність якого полягає в описі явищ державно-правової дійсності за допомогою юридичної термінології, висвітленні діяльності соціальних суб'єктів з погляду юридичних моделей поведінки, з позиції законного або протиправного,

обов'язкового або можливого. У ході такого описування здійснюється реконструкція фактів та явищ державно-правової дійсності, їх юридична оцінка, виявляються тенденції і закономірності юридичної практики, а також удосконалюється юридична термінологія. Дослідження екологічної політики Європейського Союзу дозволяє зробити висновок про наявність переліку спеціальних принципів, які успішно застосовуються для екологічного регулювання в сфері виробництва, а їх реалізація забезпечується правовими важелями.

Статистичний метод – передбачає опрацювання кількісних показників, що об'єктивно відображають стан, динаміку і тенденції розвитку державно-правових явищ у наукових чи практичних цілях. Цей метод набуває особливого значення під час вивчення масових явищ, наприклад, юридичної практики, діяльності державних органів та ін.

Л. Кремер, аналізуючи діяльність Європейського суду із захисту навколишнього середовища в минулому, вважає, що статистику Європейського суду з питань екології за період з 1977 по 2002 рр., можна однозначно назвати позитивною [34, с. 121-131]. З 306 рішень з питань екології, винесених до кінця 2002 р., приблизно півдюжини створює враження, що політичні міркування превалювали над захистом навколишнього середовища (справа про традиційні способи полювання Франції, Бельгійська заборона на сміття, Данська справа про пляшки, справа Грінпіс про Канарські острови і Фінська справа про оподаткування енергії). І, навпаки, в багатьох рішеннях Суд однозначно вставляв на бік охорони навколишнього середовища на перевагу іншим інтересам, що захищаються установчим Договором ЄС. До цієї групи належать справи в області торгівлі товарами, екологічного оподаткування і справи з тих питань, де залишається поле діяльності для національного законотворення. Отже, автор, враховуючи наявну практику Європейського суду, робить висновок про те, що навколишнє середовище отримує захист на високому рівні. Підтверджуючи цю точку зору та вивчивши статистику Суду ЄС за останні п'ять років (2010-2015 рр.) констатуємо, що Суд розглянув 309 справ в сфері охорони навколишнього

середовища, більшість з яких стосується саме сфери виробництва в різних аспектах: відходи промисловості, забруднення відходами, захист атмосферного повітря, промислове забруднення, охорона природи [235; 236; 239; 231]. В кожному своєму рішенні Суд ЄС тлумачить акти вторинного права, що були порушені, тим самим забезпечуючи їх подальшу ефективну реалізацію.

Таким чином, в основі методологічних засад дослідження екологічних питань у сфері виробництва в праві Європейського Союзу лежать чотири рівня методів пізнання: філософська методологія: діалектичний метод через категорії відображення, одиничного, особливого та загального; загальнонаукові методи: історичний та логічний, системно-структурний метод; спеціально-наукові методи: формально-юридичний, конкретно-соціологічний та метод індивідуально-психологічного дослідження; методи формальної логіки: аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, метод логічного розвитку.

1.3. Наукова розробка проблеми та напрями дослідження екологічних питань у сфері виробництва в праві Європейського Союзу

У дисертації вирішується наукова проблема, сутність якої полягає у дослідженні теоретичних аспектів правового регулювання екологічної політики Європейського Союзу у сфері виробництва, аналізі існуючого законодавства ЄС і виявленні основних правових інструментів регулювання у сфері виробництва. Безперечним є той факт, що джерелами сучасних екологічних проблем є такі особливості соціально-економічного розвитку, як застосування шкідливих технологій, що породжують забруднення навколишнього середовища, вимушене прагнення країн розв'язувати свої економічні завдання за рахунок ненормованої експлуатації природних ресурсів. У контексті глобальних екологічних проблем важливе місце посідає європейський континент з його найтривалішою історією промислового виробництва і, відповідно, – значною трансформацією навколишнього середовища, яка відображається в глобальних масштабах й, з іншого боку, – випробовує на собі вплив інших регіонів земної кулі.

Правова охорона навколишнього природного середовища в Європі існувала з давніх часів. Але система, яка нині функціонує, почала розвиватися лише у другій половині XX ст., вона пов'язана з процесом реальної інтеграції Європи, який почався після Другої світової війни, коли Франція 9 травня 1950 р. офіційно запропонувала закласти «перший конкретний фундамент європейської федерації» [71, с. 125].

Охорона середовища виникала із суто економічних переконань. З погляду на господарське використання середовища та природних ресурсів їх треба було лише узяти під охорону і впорядкувати. Проте, з'являлися перші спроби охорони природи, обумовлені бажанням зберегти унікальні природні та естетичні цінності. Саме ці дії мали місцевий, потім регіональний і наднаціональний характер. Н. Мусис, досліджуючи політику ЄС, зазначає, що з'явилась потреба в спільній політиці стосовно довкілля [91, с. 276].

Питання реалізації екологічної політики ЄС досліджувалися зарубіжними та вітчизняними науковцями. На формування політики охорони навколишнього середовища ЄС вплинули опублікований у 1969 р. рапорт У. Танта на тему «Людина та її середовище»; Стокгольмська Конференція та Декларація 1972 р., яка була прийнята на Паризькому саміті в жовтні главами держав і урядів Співтовариства щодо програми дій у сфері навколишнього середовища, що фактично означало початок розробки спільної політики охорони навколишнього середовища. Саме з цього часу починають розроблятися і впроваджуватися п'ятирічні Програми дій ЄС у галузі охорони навколишнього середовища – політичні документи, що містять декларації принципів і основних підходів, а також пріоритетних шляхів розв'язання екологічних проблем на кожні п'ять років [72, с. 65].

Після проведеної Стокгольмської конференції з питань охорони природного середовища людини керівники держав та урядів у 1973 р. вирішили вивести Європейський Союз на дану політичну арену, згідно з якою Об'єднанню надано було право втручатися в ті галузі, які не були явно відображені в тексті Римського договору. Оскільки політична роль сфери охорони довкілля дедалі збільшувалася, особливо в державах, ринки яких мали важливе значення, зокрема в Німеччині, Співтовариство було уповноважене втручатися в цю нову політичну сферу навіть без явного відображення цих повноважень у тексті договору [32, с. 40-43]. В. Волес підкреслив, що це був незвичайний крок для вищого політичного керівництва держав-членів ЄС, однак цей крок показує, наскільки чутливою до домінантних політичних віянь може бути сфера охорони довкілля [16, с. 443].

У 2000 р. Комісар Європейської Комісії з питань довкілля Маргот Уолстром наголошував на тому, що сфера довкілля буде одним із найскладніших розділів для завершення переговорів щодо вступу в ЄС. М. Уолстром стверджував, що сама лише інкорпорація екологічного законодавства ЄС – це величезний виклик для парламенту й уряду будь-якої країни, не кажучи

вже про фінансові, адміністративні й технічні аспекти його впровадження на практиці.

Діяльність інститутів ЄС має велике значення для практичного застосування на міжнародному рівні принципу «забруднювач платить» (PPP – «polluter pays» principle) і передачі відповідного досвіду іншим міжнародним структурам, визначенню способу реалізації зазначеного принципу на рівні національних урядів, створення відповідної нормативно-правової основи в законодавстві країн, що не є членами ЄС. Важливе міжнародне значення мають норми ЄС, спрямовані на запобігання змінам клімату і забезпечення ефективної політики поводження з відходами. Послідовна природоохоронна політика ЄС, що спирається на міцну нормативно-правову базу, не лише зменшує тягар екологічних проблем у країнах-членах, але й запобігає негативним впливам на країни, що межують з ЄС [28].

На думку професора В. Лозанського, в Україні багато застарілих екологічних законів і підзаконних актів, які не відповідають світовому рівню [70, с. 79]. Тому нормативно-правові акти, які в нашій країні належать до сфери екологічного законодавства, потребують докорінних змін з урахуванням необхідності їх адаптації до найбільш досконалого на даний час законодавства Європейського Союзу.

Наприклад, особливістю правового регулювання у сфері охорони навколишнього середовища є те, що основне й чітко визначене право людини на сприятливе навколишнє середовище майже не знайшло свого вираження в актах Європейського Союзу. Деякі положення передбачають права частини індивідів на мінімальні аспекти сприятливого навколишнього середовища. Інші положення європейського екологічного законодавства розглядаються Європейським судом як права для індивідів, що передбачені. Найбільш яскравий приклад індивідуального права в межах європейського екологічного законодавства на як мінімум одан аспект права на сприятливе навколишнє середовище – право на інформацію про навколишнє середовище, яке встановлено Директивою 2003/4/ЄС [193, р. 26].

Україна вже у 2004 р. набула статус сусідства з ЄС і потребувала відповідних змін щодо гармонізації екологічної політики з відповідною політикою ЄС. Ю. Капіца висловив низку пропозицій щодо організації робіт із наближення чинного законодавства України до законодавства ЄС [46, с. 18-25]. І. Катеринчук проводить аналіз відповідності чинного законодавства України праву Європейського Союзу, рекомендує усунути прогалини та підготувати необхідні зміни [50, с. 160]. Цей процес безпосередньо стосується й сфери охорони навколишнього середовища.

У 2007 році Європейський Союз й Україна почали переговори щодо Угоди про асоціацію, а в 2008 р. – щодо поглибленої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі як невід’ємної складової частини Угоди про асоціацію. А з моменту підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (21 березня 2014 року було підписано політичну частину Угоди, 27 червня 2014 року – економічну частину, а 16 вересня 2014 року – ратифіковано) перед нашою державою постали нові завдання щодо поступового наближення національного законодавства до законодавства ЄС у зазначені терміни, водночас тимчасове застосування розділу про зону вільної торгівлі (ЗВТ) розпочалось з 1 січня 2016 р. Угода про асоціацію Україна-ЄС передбачає не лише обнуління митних ставок у двосторонній торгівлі – Україна також має провадити європейські технічні стандарти, фітосанітарні правила, інші регуляції, що стосуються безпечності промислової та харчової продукції. Фактичне виконання зони вільної торгівлі – зміна законодавства – має тривати до 10 років. Складність проблеми інтеграції національної політики України в європейське конкурентне середовище полягає в необхідності інтенсивно розробляти та практично здійснювати відповідну державну політику і одночасно формувати для цього надійне наукове підґрунтя.

Отже, в практиці державного природоохоронного регулювання слід було б звернути особливу увагу на відповідну політику зарубіжних країн, а саме країн-членів ЄС та країн-кандидатів. На нашу думку, необхідно добре вивчити досвід міжнародного регулювання екологічної діяльності з метою

імплементції позитивних важелів, механізмів та інструментів у даному секторі державного управління в Україні.

Як зауважує Ю. Попович [100], перспективи наукових досліджень убагачуються в поглибленні участі науковців у вирішенні найбільш актуальних соціально та економічно значущих проблем, розв'язання яких безпосередньо пов'язане зі збереженням довкілля. В еколого-правовій літературі детально аналізуються поняття, основні напрямки і тенденції екологічної політики в праві Європейського Союзу, а також базові (основні) принципи, їх вплив на зміст нормативних правових актів Європейського Союзу і держав, які його створюють, на судову практику ЄС. Люк Лаврийсен підкреслив, що «Європейський суд відіграє вирішальну роль практичному застосуванні європейського екологічного права». Починаючи з 7 лютого 1985 року, коли було прийнято рішення по справі *L Assotiation de defence des bruleurs d huiles usages*, Суд визнає, що захист навколишнього середовища – це «вимога мандата», який у відсутності повноцінної гармонізації законодавства, може виправдати обмеження торгових заходів у державах-членах [36, с. 58-67]. За ці роки Суд брав все більш прихильну позицію з питання про те, що держава-учасник не повністю гармонійних екологічних правових норм зберігає значну обережність у контролі місцевої політики в галузі навколишнього середовища. Значення охорони навколишнього середовища, таким чином, збалансоване на противагу економічним інтересам, які іноді конфліктують з екологічними.

Так, Ніколас де Седелір у своїй роботі «Екологічні принципи: від політичних лозунгів до правових норм» («*Environmental Principles: From Political Slogans to Legal Rules*») пропонує досить чіткий аналіз правової значущості екологічних принципів, розуміючи їх саме як елемент права, правовий інструмент [284, р. 13-21]. Погоджуючись з Г. Вінтером, який зазначає, що в контрасті з більш загальними принципами права, які часто розвиваються судами шляхом тлумачення, ключові екологічні принципи більш чітко сформульовані і в «жорсткому» і в «м'якому» праві [67, с. 25]. Основні екологічні принципи, як він припускає, можуть забезпечити деяку ступінь

узгодженості і стабільності в новому правовому світі, що вимагає від юридичних та нормативних документів здатності легко пристосовуватися і швидко змінюватися.

В своїй роботі П. Девіс «Екологічне Право Європейського Союзу: вступ до окремих питань» («European Union Environmental Law: An Introduction to Key Selected Issues») зазначає, що договори ЄС, безумовно, зазнають процесу «екологізації» [182, р. 1]. Розвиток екологічної політики в праві ЄС повинно ґрунтуватися на значних досягненнях Європейського Союзу [182, р. 65]. Так, діяльність ЄС впливає, наприклад, на розвиток значного зниження викидів діоксиду сірки в процесі виробництва; зменшення споживання речовин, що руйнують озоновий шар та ін.

При визначенні правової природи принципів, тобто при вирішенні питання про кордони між екологічним правом і основним підходом до проблем природи і структури правової системи, як зазначає В. С. Степаненко [118, с. 84], професор Річард Макрорі посилається, як і багато інших юристів-екологів, на відому роботу американського філософа-правознавця Рональда Дворкіна (Ronald Dworkin) «Серйозний погляд на права» («Taking Rights Seriously»), в якому проведено чітке розмежування між правовими звичаями та юридичними принципами: «І ті, і інші визначають відправні точки для прийняття конкретних рішень у питаннях зобов'язального права і конкретних обставин, але вони відрізняються характером спрямування дій, яке вони задають, і розглядає такі відмінності з точки зору їх практичного тлумачення судами» [211, р. 256].

В. С. Степаненко в своїй роботі «Поняття та правове значення принципів екологічної політики ЄС» («Понятие и правовое значение принципов экологической политики ЕС») підкреслює, що національні еколого-правові системи окремих країн, спираючись на основну мету екологічного права та екологічної політики, розвинули більш широкий підхід до розуміння природи екологічних принципів [118, с. 84]. Принципи, сформульовані в Основному Екологічному законі Португалії, наприклад, містять серед іншого принципи запобігання, рівноваги, прийняття участі та відповідальності. У Нідерландах

головні екологічні принципи включені в головний нормативний акт у цій сфері – Акт екологічного управління (Wet milieubeheer) [218, р. 107].

Як показують проведені зарубіжними фахівцями дослідження, екологічні принципи утворюють реальне і власне правове поле там, де вони перенесені і більш деталізоване національне законодавство або політичні документи. Класифікація принципів екологічної політики ЄС. Як і у всіх випадках, коли робиться спроба класифікувати принципи тієї чи іншої правової галузі і таким чином створити відкриту або замкнуту систему, виникають дуже гострі суперечки. Це повною мірою відноситься до принципів екологічної політики Європейського Союзу. Проте, в цілях більшого розуміння проблеми в роботі, в розділі другому спочатку відтворюються пануючі в літературі класифікації, а потім пропонуємо найбільш актуальну систему принципів, які функціонують у сфері охорони навколишнього середовища в праві Європейського Союзу, виділяючи принципи, які функціонують у сфері виробництва.

Заслуговує уваги стаття В. Муравйова та І. Березовської «Види компетенції реформованого Європейського Союзу», яка присвячена аналізу теоретичних і практичних питань розподілу повноважень у реформованому Європейському Союзі [90, с. 53-57]. Науковці визначають основні нові сфери і види компетенції Союзу, такі як: внутрішня і зовнішня; визначена і дорозуміла; виключна, спільна, доповнююча і спеціальна. Спеціальна увага приділена розгляду практики Суду ЄС стосовно встановлення правової основи і меж компетенції ЄС.

У своїй доповіді про компетенцію в області екологічної політики П. Паг зазначив, що у зв'язку з компетенцією екологічної політики ЄС у сфері діяльності національних урядів та законодавчих систем країн-учасниць виникають спори з таких приводів стосовно проблем: вільна торгівля у відповідності з обумовленими національними методами охорони навколишнього середовища; переважне право на покупку в національних законодавствах; розпорядження, що передбачає екологічні гарантії і суворі заходи; поступливість і недолік поступливості в екологічному законодавстві

ЄС; порушення конституційного захисту права власності, наприклад, директиви, пов'язані із середовищем обирання; зовнішня компетенція; застосування принципу субсидіарності [267]. Погоджуючись із думками зазначених вчених в деяких питаннях, в роботі робиться аналіз компетенції Європейського Союзу та держав-членів в сфері охорони навколишнього середовища та виділяємо особливості сумісної компетенції.

Як влучно підкреслює О. Л. Дубовик, проблеми становлення і розвитку екологічного права на всіх рівнях – міжнародному, національному, міждержавному та регіональному – привертають увагу фахівців різних країн [34, с. 121]. Так, у Німеччині, Швейцарії, Бельгії та інших державах-членах ЄС було проведено ряд конференцій, на яких обговорювалися проблеми ефективності еколого-правових норм та інститутів, відповідальності міжнародного співтовариства, окремих країн і їх об'єднань за проведену ними екологічну політику, коло завдань, що стоять сьогодні і можуть виникнути завтра перед законодавцями, судовими органами, громадськими екологічними організаціями, еколого-правовою наукою. За підсумками конференцій та численних наукових досліджень видано велика кількість збірників і монографій, що відображають напрями наукового пошуку і – все частіше – рекомендації по втіленню в життя правових приписів про охорону навколишнього середовища.

Враховуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що багато наукових праць присвячено в цілому екологічному праву Європейського Союзу: О. Вітвицька, Г. Горніг «Право Європейського Союзу» («Право Европейского Союза»), О. К. Вишняков «Право Європейського Союзу», О. О. Гусєв «Основні напрями та етапи формування екологічної політики Європейського Союзу» («Основные направления и этапы формирования экологической политики Европейского Союза»), С. Ю. Кашкін «Право Європейського Союзу» («Право Европейского Союза»), Л. Кремер, Г. Вінтер «Екологічне право Європейського Союзу» («Экологическое право Европейского Союза»). Одні автори роблять акцент на компетенції ЄС в сфері

охорони навколишнього середовища, інші – досліджують принципи екологічної політики ЄС. Але більшість праць присвячена саме загальним питанням екологічного права Європейського Союзу: В. Лозо «Етапи розвитку правових основ екологічної стратегії Європейського Союзу», «Правове регулювання боротьби із забрудненням навколишнього середовища в історії екологічного законодавства Європейського Союзу», М. М. Микієвич «Європейське право навколишнього середовища», О. П. Мірошніченко «Правові інструменти реалізації екологічної політики ЄС», «Сучасні тенденції розвитку екологічної політики і права ЄС і України: правові аспекти», М. Сансі «Екологічне право ЄС», а окремо екологічне регулювання в сфері виробництва в праві ЄС не виділяють. Однак, це питання опосередковано можна знайти в працях таких вчених, як: О. Л. Дубовік «Екологічна політика Європейського Союзу у сфері правового регулювання обороту продуктів і продукції» («Экологическая политика Европейского Союза в сфере правового регулирования оборота продуктов и продукции»), В. В. Круглов «Законодавство Європейського Співтовариства у сфері охорони навколишнього природного середовища в промисловості» («Законодательство Европейского Сообщества в сфере охраны окружающей среды в промышленности»), Т. В. Реднікова «Сучасні тенденції розвитку екологічної політики в області виробництва продукції в Європейському Союзі» («Современные тенденции развития экологической политики в области производства продукции в Европейском Союзе»).

Отже, незважаючи на те, що у правовій доктрині в достатній мірі приділяли увагу дослідженню питання охорони навколишнього середовища в Європейському Союзі, але вивчення питання екологічного регулювання у сфері виробництва в праві ЄС досі залишається поза увагою більшості науковців. В рамках поставлених задач виділені такі напрямки дослідження: виявлення загальних тенденцій розвитку та становлення екологічних стандартів виробництва в праві ЄС; дослідження та класифікація принципів екологічної політики Європейського Союзу, внаслідок чого будуть виявлені правові важелі такої політики; аналіз меж компетенції Європейського Союзу та країн-членів в

сфері охорони навколишнього середовища; виокремлення правових інструментів регулювання екологічних питань в сфері виробництва в праві Європейського Союзу.

Висновки до Розділу I

1. Аналіз наукової літератури та інших джерел, що складають теоретичну основу дослідження екологічного регулювання у сфері виробництва в праві Європейського Союзу вказують на вивчення українською та міжнародною юридичною спільнотою лише певних питань в екологічному праві ЄС; в міжнародно-правовій літературі немає монографічних праць, окремо присвячених проблематиці сфери виробництва в праві Європейського Союзу.

2. Методологічні засади екологічного регулювання у сфері виробництва в праві Європейського Союзу розкриваються через систему взаємопов'язаних елементів, зокрема через загальнонаукові методи та спеціальні методи дослідження окремих наук, кожен з яких мають певні правила та принципи, філософські категорії, світогляд та ґрунтовні теоретичні розробки, що спрямовані на пізнання закономірностей розвитку та сутності регулювання відносин в праві Європейського Союзу.

3. Застосування шкідливих технологій породжує забруднення навколишнього середовища та його трансформацію як в глобальних масштабах, так і на Європейському континенті. Вбачається доцільним застосування контролю за ефективністю правових норм, які регулюють промислові викиди в навколишнє середовище. Цьому може сприяти стандартизація, інформаційне співробітництво та правові інструменти і правила, що направлені на зниження впливу виробництва та її продукції на навколишнє середовище.

4. Становлення і розвиток політики Європейського Союзу у сфері охорони навколишнього середовища та екологічних стандартів виробництва зумовлює виділення таких етапів:

1) перший етап охоплює період з 1951 р. по 1982 р., який ознаменувався прийняттям лише одиничних норм і заходів в сфері охорони навколишнього середовища, які були спрямовані на досягнення економічних та соціальних цілей, а діяльність у сфері навколишнього середовища носила факультативний характер. Однак вже з 1972 року Європейський Союз активізував свою діяльність з прийняття екологічних стандартів. Посилюється значення такого

правового інструменту як директиви, вводиться у дію спеціальна середньострокова програма дій та формується компетенція Європейського Союзу у сфері охорони навколишнього середовища. Встановлюються мінімальні стандарти у сфері виробництва, які в основному були спрямовані на профілактику забруднення, запобігання і усунення шкоди навколишньому середовищу за рахунок забруднювача; визначаються критерії для визначення ступеня шкоди повітряного, водного і шумового забруднення паралельно із стандартизацією методів і інструментів вимірювання шкоди, що завдається; відбувається поширення екологічної інформації;

2) другий етап з 1982 р. по 1986 р. характеризується переходом багатостороннього екологічного співробітництва на постійну міждержавну основу та активним розвитком вторинного законодавства ЄС, що підтверджується практикою Суду ЄС. На цьому етапі увагу приділяють питанню про відходи виробництва і засоби їх усунення, встановлюють допустимі межі відходів виробництва, а також можливості їх повторного використання. Особливе значення приділялось такому правовому інструменту як оцінка впливу на навколишнє середовище;

3) третій етап з 1986 р. по 1992 р. був ознаменований закріпленням компетенції в області навколишнього середовища в установчому акті ЄС і легітимацією екологічної діяльності шляхом формування та впровадження трьох основних принципів політики Європейського Союзу в області охорони навколишнього середовища: запобігання забрудненню, усунення забруднення у його джерелі, відшкодування збитків від забруднення тим, хто в ньому винен. Крім того, встановлюються суворі екологічні стандарти як чинник економічного зростання шляхом застосування чинного екологічного законодавства, контролю впливу на навколишнє середовище всіх джерел забруднення, а також безперешкодного доступу громадськості до екологічної інформації;

4) четвертий етап з 1992 р. по 2001 р. характеризується потужним підйомом екологічного руху, встановленням високих екологічних стандартів,

спільного прийняття рішень в галузі екології, враховуючи конкурентоспроможність економіки кожної держави-члена ЄС. Акцент у боротьбі із забрудненням робиться на витрати промисловців, які пов'язані з пристосуванням їхньої продукції чи виробничих процесів до умов ринку – було важливо, щоб для всіх європейських виробників діяли єдині правила на внутрішньому ринку. Набувають розвитку такі правові інструменти як екологічний менеджмент і аудит, стандартизація і сертифікація.

5) п'ятий етап з 2001 р. по 2012 р. ознаменувався прийняттям нового договору в Ніцці 2001 року, розширенням ЄС та введенням Шостої екологічної програми ЄС «Довкілля – 2010: наше майбутнє, наш вибір», яка заснувала спеціальні правові інструменти: екологічний менеджмент та аудит, сертифікація продукції, широко продовжує використовуватися законодавство ЄС як правовий інструмент;

6) шостий етап розпочався з прийняття у 2013 р. Договору про внесення змін до Договору про Європейський Союз та Договір про заснування Європейського Співтовариства, або Договір про реформу ЄС, створений з метою покращення функціонування Європейського Союзу, а також прийняттям Сьомої загальної програми дій з навколишнього середовища. Акцент переноситься на поліпшення екологічних характеристик товарів і послуг, запровадження збалансованого поєднання стимулів для споживачів і підприємств, збільшення поставок екологічно безпечних товарів і стимулювання суттєвого зрушення споживчого попиту на таку продукцію, введення ринкових інструментів та правил зниження екологічного впливу виробництва та її продукції.

Виділення кожного із зазначених вище етапів зумовлено появою нових геополітичних та екологічних реалій, встановленням відповідного підходу до регулювання екологічних питань, введенням стандартів та правових інструментів у сфері виробництва.

5. Аналізуючи історичні етапи становлення та розвитку політики Європейського Союзу у сфері охорони навколишнього середовища та

екологічних стандартів виробництва виявили наступні тенденції: політика в сфері охорони навколишнього середовища повинна бути взаємопов'язана з економічним і соціальним розвитком, а прогрес повинен враховувати інтереси суспільства при мінімальному впливі на екологію; стандарти в сфері виробництва – це не перешкода, а чинник розвитку, який запобігає виникненню негативних наслідків в сфері охорони навколишнього середовища, враховуючи заходи, які були вжиті або заплановані на національному або місцевому рівнях і, які є важливими для формування вторинного права ЄС; уникнути забруднення неможливо, але можливо створити умови для його зменшення або відмовитись від природокористування, яке порушує екологічний баланс; необхідно постійно сприяти та підтримувати наукові та технологічні дослідження в сфері охорони навколишнього середовища; важливе місце відводиться координації і гармонізації екологічної політики на основі процедури інформування про стан навколишнього середовища.

РОЗДІЛ II. РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ ВИРОБНИЦТВА В ПРАВІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

2.1. Міжнародно-правові інструменти регулювання сфери виробництва

Відповідно до бізнес-словника виробництво розуміють як процеси і методи, які використовуються для перетворення матеріальних ресурсів (сировини, напівфабрикатів та ін.) і нематеріальних ресурсів (ідей, інформації, знань) для створення товарів або послуг [153]. Федеральна Резервна Система Сполучених Штатів Америки в програмі «Промислове виробництво та використання виробничих потужностей» [225] визначає, що промислове виробництво є показником чи мірою промислового сектора економіки та включає в себе виробництво, гірничу промисловість і комунальне господарство. Виробничий процес – це цілеспрямоване, постадійне перетворення вихідної сировини та матеріалів у готовий продукт заданої властивості і придатний до споживання або до подальшої обробки. Виробничий процес починається з його проекту і закінчується на стику виробництва й споживання, після чого відбувається витрачання виробленої продукції [98, с. 28]. Ще одне визначення виробництва надає А. О. Задоя, розуміючи, що це процес використання праці та обладнання (капіталу) разом з природними ресурсами і матеріалами для створення необхідних продуктів та надання послуг [41, с. 46].

Отже, виробництво – це процес створення матеріальних і суспільних благ, необхідних для існування і розвитку. Створюючи певні блага, люди вступають у зв'язки і взаємодію – виробничі відносини. Тому виробництво є завжди суспільним. До сфери матеріального виробництва належать галузі, які визначаються видами діяльності, що створюють, відновлюють або знаходять матеріальні блага (продукцію, енергію, природні ресурси), а також продовжують виробництво у сфері обігу (реалізації) шляхом переміщення, зберігання, сортування, пакування продукції чи інших видів діяльності. Усі інші види діяльності у своїй сукупності становлять сферу нематеріального

виробництва (невиробничу сферу) [20, с. 340-341].

Однак, сьогодні виробництво повинно функціонувати і розвиватися не тільки за економічними, але і за екологічними законами і закономірностями з урахуванням об'єктивно існуючих меж і обмежень екологічного характеру [68, с. 42]. Найбільш актуальне значення для розробки та практики застосування екологічного законодавств ЄС щодо правового забезпечення охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів в сфері виробництва має міжнародно-правовий досвід регулювання співробітництва у сфері виробництва.

На земній кулі налічується понад 220 суверенних і незалежних держав, однак рівень їх економічного розвитку досить різний. Кожна з них має економічні відносини з іншими державами та міжнародними економічними організаціями, що обумовлено такими чинниками, як: міжнародний поділ праці, природні та кліматичні умови, географічне положення, доступ до морських шляхів, наявність трудових ресурсів тощо. Аналіз діяльності будь-якої галузі виробництва країн світу дає підстави зробити висновок про те, що на сьогодні немає країни, яка б більшою чи меншою мірою не була пов'язана в межах суспільного співробітництва з іншими країнами. І це цілком зрозуміло, адже за нинішніх умов міжнародного поділу праці практично неможливо здійснювати розвиток суспільного виробництва, окремих великих підприємств та об'єднань без використання переваг міжнародного співробітництва. Одночасно слід зауважити, що розвиток міжнародного співробітництва сприяє не лише функціонуванню національного господарського механізму, а й дозволяє підтримувати і зміцнювати мир на Землі, створювати систему міжнародної економічної безпеки [102, с. 746]. А це обумовлює необхідність розвитку міжнародних відносин у сфері суспільного виробництва, що, у свою чергу, потребує і певного правового регулювання цих відносин. Таке співробітництво підтверджує і практика міжнародного життя.

Статут ООН містить норми, які сприяють утвердженню рівності націй, економічному прогресу всіх народів [128]. Їх ігнорування членами ООН слід

розглядати як порушення норм міжнародного права. Особливо важливе значення для розвитку міжнародно-правових відносин економічного співробітництва у сфері виробництва мають акти Конференції ООН з торгівлі і розвитку (ЮНКТАД) та Європейської економічної комісії ООН. Ці міжнародні організації чимало уваги приділяють питанням організації міжнародного співробітництва у сфері виробництва.

ЮНКТАД є учасником комплексної програми з надання технічного сприяння Африці разом з Міжнародним торговим центром та Світовою організацією торгівлі. Ця програма покликана сприяти поліпшенню перспектив розвитку та підвищенню конкурентоспроможності африканських країн за рахунок їх більш активної участі в міжнародній торгівлі. Головна увага тут приділяється розвитку людських ресурсів та інституційного потенціалу, а також зміцненню можливостей виробництва продукції на експорт.

У 1943 р. при ООН було створено Комітет з координації стандартів (ККС), до якого увійшли 18 країн антигітлерівської коаліції. Основним завданням цього Комітету було збереження досвіду міжнародної стандартизації та координація діяльності країн у галузі стандартизації у воєнний час. Після війни, у жовтні 1946 р., у Лондоні відбулося спільне засідання ККС і делегатів 25 країн, на якому було прийнято рішення щодо створення Міжнародної організації зі стандартизації (The International Organization for Standardization – ISO). В основу назви (аббревіатури) було покладено грецьке слово «isos» – рівний [56]. Спеціалісти ISO під час розробки міжнародних стандартів дотримуються трьох основних принципів: стандартизація має відповідати вимогам галузей промисловості; погодження має досягатися за допомогою консенсусу; використання міжнародних стандартів має бути добровільним. Бурхливий технічний прогрес, застосування нових матеріалів і технологій, розвиток міжнародних наукових, технічних та економічних зв'язків, зростання матеріальних потреб суспільства – усе це примусило керівні органи ISO та Міжнародної електротехнічної комісії (автономна організація в складі ISO – IEC), теоретиків і практиків стандартизації, представників промислових та

академічних кіл держав-членів ISO/IEC серйозно замислитись над перспективами стандартизації та її роллю в нових умовах господарювання. Міжнародна стандартизація з кожним роком набуває все більшого розвитку [251].

Важливу роль у розвитку міжнародних відносин у сфері виробництва відіграють акти й інших міжнародних організацій. До них можна віднести Декларацію про встановлення нового міжнародного економічного порядку і Програму дій щодо встановлення нового міжнародного економічного порядку, які були прийняті на VI спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1974 р.; Хартію економічних прав і обов'язків держав, прийняту на 29-й сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1974 р. та ін. [95, с. 220]. Усі ці акти слід розглядати як джерела міжнародних відносин у сфері виробництва.

Так, наприклад, ст. 4 Декларації про встановлення нового міжнародного економічного порядку закріплює ряд принципів такого порядку, які розкривають суть даної концепції, серед них окреме місце займає принцип справедливого та рівноправного співвідношення між цінами на сировину, сировинні товари, готові вироби і напівфабрикати, що експортуються країнами, що розвиваються, і цінами на сировину, сировинні товари, промислові товари, засоби виробництва і обладнання, що імпортуються ними, надання всім міжнародним співтовариством активної допомоги країнам, що розвиваються без якихось політичних чи військових умов [27]. Цілі нового світового економічного порядку зводяться до усунення нерівності і треба покінчити з несправедливістю, ліквідувати розрив, який збільшується, між розвиненими і країнами, що розвиваються, і забезпечити все більш швидкий економічний і соціальний розвиток у світі; сприяння тій ролі, яку можуть грати асоціації виробників у рамках міжнародного співробітництва, і для досягнення їх цілей.

Хартія економічних прав і обов'язків держав зазначає, що всі держави мають право об'єднуватися в організації виробників первинної сировини для розвитку своєї національної економіки і досягнення стабільного фінансування свого розвитку, для досягнення своїх цілей та сприяти забезпеченню

неухильного розвитку світової економіки. Більш того, держави зобов'язуються співробітничати у коректуванні цін на товари, які експортуються країнами, що розвиваються, по відношенню до цін на імпортовані ними товарами, з тим, щоб сприяти створенню для них справедливих умов торгівлі таким шляхом, який був би вигідним для виробників і справедливим для виробників та споживачів [136].

У червні 1972 р. відбулася Стокгольмська конференція ООН з проблем навколишнього середовища людини, яка прийняла Декларацію принципів та План дій. Ці документи були схвалені Генеральною Асамблеєю ООН і поклали початок регулярної діяльності з охорони навколишнього середовища в рамках ООН. В результаті цього на Стокгольмській конференції ООН 1972 р. були закріплені міжнародні принципи охорони навколишнього середовища. Одночасно глави держав і урядів ЄС доручили Європейській комісії розробити план природоохоронних дій. В цілому ця Конференція відіграла величезну роль у розвитку міжнародного права навколишнього середовища та активізації міжнародного природоохоронного співробітництва [37, с. 39].

У межах зазначеного було розроблено концепцію і програму моніторингу та оцінки стану довкілля. Згідно з «Хартією Міжнародної торгової палати про підприємницькі принципи сталого розвитку» слід постійно стежити за станом довкілля, оцінювати відповідність його показників встановленим вимогам і періодично надавати відповідну інформацію, що можливе лише за умови створення системи моніторингу довкілля [144, с. 35]. У Європі діє понад 50 міжнародних угод і директив ЄС, які безпосередньо стосуються питань моніторингу. У відповідності з рішенням четвертої Конференції Міністрів «Довкілля для Європи» (Орхус, 1998 р.) і рекомендаціями Загальноєвропейської наради «Розвиток системи екологічного моніторингу в європейському регіоні» (Москва, 1999 р.) та п'ятої Конференції Міністрів екології «Довкілля для Європи» (Київ, 2003 р.), при ООН створено спеціальну робочу групу з питань моніторингу довкілля [42, с. 195].

Після Стокгольмської конференції ООН з навколишнього середовища була створена у 1972 році Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП). ЮНЕП є основним органом ООН в сфері охорони навколишнього середовища, який покликаний забезпечувати керівництво і сприяти співробітництву в інтересах навколишнього середовища шляхом стимулювання діяльності, інформування та надання допомоги з метою покращення якості життя.

ЮНЕП визначає політику та координує діяльність з питань навколишнього середовища та відповідає за природоохоронний компонент сталого розвитку. Мандат ЮНЕП визначається Резолюцією 2297 Генеральної Асамблеї ООН від 15.12.1972 р., рішеннями конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку 1992 р., Найробською декларацією про роль і мандат ЮНЕП 1997 р., а також Мальмьонською декларацією.

В результаті рішень Паризького саміту ЄС та Боннської зустрічі міністрів країн-учасниць ЄС, відповідальних за охорону природи, 22 листопада 1973 р. Рада ЄС прийняла Першу екологічну програму ЄС, в якій були враховані позиції Комісії і Європарламенту, а також Економічного і соціального комітету, організацій робітників і підприємців. Програми дій в області навколишнього середовища відносяться до категорії найбільш значущих політико-правових рішень і приймаються Європейською Радою [74, с. 74].

В даний час робочі програми ЮНЕП зосереджені на наступних основних напрямках: інформація, оцінка та вивчення стану навколишнього середовища, включаючи потенціал реагування на надзвичайні ситуації, а також посилення функцій завчасного оповіщення і оцінки; покращення координації діяльності конвенцій з питань охорони навколишнього природного середовища та розробка документів з екологічної політики; прісноводні ресурси; передача технологій та промисловість [141, с. 26].

Ще один приклад впливу міжнародних процесів на розвиток міжнародного співробітництва у сфері виробництва, це Всесвітня зустріч на вищому рівні зі сталого розвитку, що відбулася під егідою ООН у

Йоганнесбурзі з 26 серпня по 4 вересня 2002 р., безпосередньо перед якою з'явилася Шоста програма дій ЄС – програма екологічних дій [51, с. 19-20]. Документ містив тематичні стратегії, однією з яких була стратегія вирішення проблем збільшення ефективності ресурсів, а також управління ресурсами і відходами для створення більш стійкої структури виробництва і споживання.

Одним із важливих міжнародно-правових актів, що регулює відносини у цій сфері, є Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва у Європі, який був прийнятий 1 серпня 1975 р. (Гельсінкі). У ньому, зокрема, відзначалося, що промислове співробітництво, яке ґрунтується на економічних інтересах, може створити стійкі зв'язки, зміцнюючи тим самим довгострокове економічне співробітництво в цілому, прискорюючи економічний розвиток усіх, хто бере участь у такому співробітництві. Тобто підкреслюється не лише важливість, а й економічна необхідність і доцільність міжнародного промислового співробітництва. У Заключному акті наголошувалося, що держави-учасниці, визнаючи необхідність розвитку торгівлі і сприяння поширенню нових форм промислового співробітництва, будуть відносно доброзичливі до укладення у відповідних випадках спеціальних двосторонніх угод з різних питань, які становлять взаємний інтерес як у галузі торгівлі, так і промислового співробітництва [112].

Промислове співробітництво означає економічні взаємини і діяльність, що обумовлені укладанням, наприклад, угод строком на декілька років, які виходять за межі простої купівлі-продажу товарів і послуг і охоплюють ряд взаємодоповнюваних чи взаємопов'язаних операцій на рівні виробництва, розробки і передачі технології, збуту тощо. Тобто одним із інструментів регулювання міжнародних відносин у сфері виробництва є договори та угоди [95, с. 221-222]. Ці договори стосуються, насамперед, співробітництва в сфері виробництва, включаючи у відповідних випадках співробітництво у дослідженнях і розробках при спеціалізації виробництв. Якби не були мотиви укладання договорів про промислове співробітництво, найчастіше в цих угодах передбачається обмін послугами чи товарами між зацікавленими сторонами. У

деяких випадках продукція, отримана в результаті промислового співробітництва, використовується для оплати інших поставок чи послуг, які є частиною договору. Однак ці угоди завжди повинні відображати справжній дух співробітництва, який створює спільність інтересів [86, с. 437-438].

Залежно від кількості учасників договірних відносин міжнародні договори можуть бути дво- і багатосторонніми. В деяких договорах закріплюються норми загального, універсального порядку, розраховані на тривале їх використання. Існують також договори, в яких обумовлені конкретні зобов'язання (наприклад, сприяти будівництву конкретних об'єктів). Звичайно, такі договори динамічніші і вичерпують свою юридичну силу, як правило, одноразовим застосуванням. Практика міжнародного економічного співробітництва виробила такі види договорів, які активно застосовуються останнім часом – міжнародні економічні договори. Наприклад, І. І. Дахно визначає міжнародний економічний договір як добровільну угоду між двома або більшою кількістю суб'єктів міжнародного права, відповідно до якої встановлюються, змінюються чи припиняються їх взаємні права та обов'язки [23, с. 120]. В той же час, В. Ф. Опришко визначає міжнародні економічні договори як добровільно укладені між державами рівноправні угоди економічного характеру, у яких закріплюються норми та принципи, що регулюють міжнародні економічні відносини [95, с. 44]. Удосконалюючи це визначення, В. В. Чайковська [137, с. 21] зазначає, що стороною міжнародного економічного договору можуть виступати не лише держави, а й наднаціональні утворення. Наприклад, Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (статті 360-366 розділу V «Економічне та галузеве співробітництво» присвячені саме навколишньому середовищу [127]). Сторони Угоди розвивають і зміцнюють співробітництво з питань охорони навколишнього середовища й таким чином сприяють реалізації довгострокових цілей сталого розвитку і зеленої економіки. Передбачається, що посилення природоохоронної діяльності матиме позитивні наслідки для громадян і підприємств в Україні та ЄС.

Крім того, дослідження законодавства ЄС про довкілля реалізується через такі міжурядові європейські установи, як Організація економічного співробітництва та розвитку [145], Рада Європи [175], а також в рамках Програми ООН з навколишнього середовища [292]. ЄС являє собою особливий рівень і структуру економічної, політичної і правової інтеграції, тому що держави-члени наділили ЄС законодавчими, виконавчими та судовими повноваженнями належного характеру, які набагато перевищують компетенцію будь-якої іншої міжнародної організації, включаючи ООН. Саме в рамках ЄС законодавство про довкілля формується як система з притаманними їй структурами, функціями і інструментами впливу на внутрішнє законодавство країн-членів і приречення правового розвитку інших європейських держав. Крім того, всі значні міжнародно-правові рішення апробуються як модель на різних рівнях ЄС для безпосереднього або підібраного впровадження в національні правові системи або ЄС дає розпорядження державам-членам самостійно вирішувати питання сприйняття даних міжнародно-правових актів. В. І. Лозо робить висновок, що історико-правове дослідження законодавства ЄС про довкілля ясно показує, що доцентрова тенденція економічної політики («глобалізація») і шлях співпраці є єдино прийнятними і оптимальними у вирішенні європейських і планетарних екологічних проблем [73, с. 68-69].

Україною вже зараз укладено понад 60 двосторонніх угод про торговельно-економічне співробітництво. Серед останніх можна виділити, наприклад, Угоду між Урядом України та Урядом Республіки Кіпр про економічне, наукове, технічне та промислове співробітництво від 4 липня 2011 р. (ратифіковано Законом України від 9 грудня 2011 р. № 4097-VI), Договір між Україною та Туркменістаном про довгострокове торговельно-економічне співробітництво від 12 вересня 2011 р. (ратифіковано Законом України від 4 липня 2012 р. № 5032-VI), Угоду між Урядом України та Урядом Ісламської Республіки Пакистан про торговельно-економічне співробітництво від 9 жовтня 2009 р. (ратифіковано Законом України від 5 жовтня 2010 р. № 2579-VI) тощо. Ці угоди сприяють розвитку галузей, що становлять взаємний інтерес двох

держав, обміну науковою й технологічною інформацією, технічними спеціалістами та науково-дослідним устаткуванням, сприяють розвитку інфраструктурних проектів, інших форм співробітництва [137, с. 22]. В економічній літературі визначено переваги й недоліки двохсторонніх угод про торговельно-економічне співробітництво. До переваг, зокрема, віднесено такі: спрямування зусиль на вузькі сфери співробітництва, у яких витрати та вигоди ясно визначені, а контроль і планування більш ефективні; можливість врахувати якомога більшу кількість факторів впливу [125, с. 56].

Необхідно підкреслити, що міжнародні договори, що стосуються сфери виробництва є найбільш типовою формою регулювання зв'язків між суб'єктами міжнародних економічних відносин. Це зумовлюється тим, що вони є засобом регулювання, який може найкращим чином забезпечити досягнення поставлених сторонами економічних цілей і водночас гарантувати дотримання принципу поваги суверенітету та невтручання однієї держави у внутрішні справи іншої.

Значну роль у розвитку міжнародних економічних відносин та регулювання сфери виробництва відіграє Організація ООН з промислового розвитку (ЮНІДО) – міжнародна, спеціалізована міжурядова організація. До її складу входять країни-члени ООН та її спеціалізовані установи. Відповідно до преамбули Статуту ЮНІДО (текст цього Статуту було прийнято Конференцією Організації Об'єднаних Націй по перетворенню Організації ООН з промислового розвитку на спеціалізовану установу у Відні 8 квітня 1979 року), усі країни, незалежно від їх соціальних і економічних систем мають сприяти загальному добробуту своїх народів шляхом індивідуальних і колективних дій, спрямованих на розширення міжнародного економічного співробітництва на основі суверенної рівності, на зміцнення економічної незалежності країн, що розвиваються, забезпечення їх справедливої частки у загальному світовому промисловому виробництві та на внесення вкладу у справу міжнародного миру й безпеки і процвітання всіх держав відповідно до цілей і принципів Статуту ООН [129].

Основними напрямками діяльності ЮНІДО є: участь в індустріалізації країн, що розвиваються, насамперед в індустріалізації країн Африки; сприяння впровадженню у країнах, що розвиваються, сучасних методів виробництва, програмування й управління, а також поширення технічної інформації, раціональне використання природних ресурсів, підготовка національних кадрів, залучення фінансових коштів для конкретних промислових проєктів; здійснення багатосторонньої технічної допомоги країнам, що розвиваються, через надання матеріальних і фінансових ресурсів у вигляді промислового устаткування, інженерно-консультаційних послуг та технологій, а також організації міжнародних торгів на розташування замовлень у цих країнах; сприяння розвитку міжнародного промислового співробітництва через передання інформації про технології, виконання цілеспрямованих оперативних досліджень та довгострокових науково-дослідних програм із різних аспектів індустріалізації; надання технічної допомоги в будівництві промислових об'єктів шляхом використання експертів, консультантів; надання консультативної допомоги через проведення конференцій, нарад і зустрічей представників промисловості, профспілок, споживачів з питань найефективнішого застосування промислових методів виробництва в країнах, що розвиваються [103].

У рамках цієї міжнародної організації реалізуються досить важливі проєкти, як наприклад, видання друкованих матеріалів Центру міжнародного промислового співробітництва ЮНІДО щодо актуальних питань виробництва. Так, відповідно до даних Генерального директорату з питань підприємництва і промисловості (Directorate-General Enterprise and Industry) для економічного оздоровлення Європи вже сьогодні, як ніколи раніше, потрібен реальний сектор екологічного виробництва. На частку промисловості припадає близько 16 % ВВП ЄС, і до 2020 р. Єврокомісія планує довести її до 20 %. Крім того, ЄС вітає і підтримує зусилля держав-учасниць щодо підвищення стійкості та ефективності використання ресурсів. До 2020 року очікується подвоєння світового ринку екологічно чистих технологій, який

сьогодні оцінюється в 380 млрд євро. Згідно з прогнозами, його обсяг досягне 765 млрд євро. Такі сегменти, як, наприклад, автоматизоване сортування відходів, будуть розвиватись швидшими темпами [105, с. 57].

Ще одним наріжним каменем нової промислової революції є так звані ключові високоефективні технології (наприклад, використання корозійностійких наноматеріалів для будівництва мостів, жаростійкі матеріали для літальних апаратів та ін.), які в черговий раз зробили Європу колыскою нових методів виробництва. Більш того, перед Європою стоїть завдання щодо розширення екологічно безпечного виробництва та припинення безперервного спаду, викликаного економічною кризою. Це дозволить істотно знизити витрати, шляхом вигідного інвестування у виробництво, а також полегшить тягар європейських споживачів, буде стимулом для збільшення експорту в країни, що не входять в загальний ринок [105, с. 58].

9 червня 2016 року в м. Батумі, Грузія, під егідою Європейської економічної комісії ООН пройшла восьма Конференція міністрів з навколишнього середовища. Її учасники обговорили екологічні проблеми, з якими стикаються країни європейського регіону. На порядок денний було винесено, а згодом схвалено план озеленення економіки Європи, який містить низку заходів, спрямованих на зниження екологічних ризиків, зміцнення економічного прогресу, підвищення рівня життя і зміцнення соціальної рівності населення [92].

На розгляд делегатів Конференції було представлено доповідь ООН, в якій повідомляється, що забруднення повітря, нездоровий спосіб життя і розрив між людьми і навколишнім середовищем роблять все більш негативний вплив на життя та здоров'я мешканців Європи. Близько 95 відсотків міських жителів Європи дихають повітрям, рівень забруднення якого вище допустимих норм. У 2012 році понад 500 тисяч передчасних смертей в регіоні були обумовлені якістю зовнішнього повітря і 100 тисяч випадків – повітря в приміщеннях. Європа стикається з проблемами деградації землі та скорочення біологічного розмаїття. Найвищі темпи втрат різноманітних видів флори і фауни

спостерігаються у Східній і Західній Європі, а найнижчі – у Центральній Європі, Російській Федерації та країнах Центральної Азії. Експерти відзначають, що збереження і відновлення біорізноманіття може допомогти вирішити багато проблем, у тому числі – перейти до сталого виробництва, забезпечити водопостачання і зменшити загрози, пов'язані з природними лихами і зміною клімату.

Поряд із системою ООН і міжнародних організацій рівня ЄС, у сфері дослідження глобальних екологічних проблем діють неурядові організації. В організаційному плані вони зорієнтовані на штаб-квартиру в Найробі, де перебуває Комітет зв'язку з проблем довкілля, який контролює глобальну мережу екологічно зорієнтованих неурядових організацій, сприяє обміну інформацією між ними, координує спільні акції, видає щоквартальний бюлетень і ряд інших видань, у тому числі й освітнього характеру. Аналогічний орган – це Європейське бюро з навколишнього середовища, яке охоплює понад 70 науково-виробничих об'єднань, має секретаріат у Брюсселі і проводить відповідну інформаційну діяльність [144, с. 288].

Водночас необхідно відзначити, що серед міжнародних домовленостей з питань навколишнього середовища поки що немає такої, яка містила б найбільш важливі принципи міждержавної прородоохоронної взаємодії (*авт.* – тобто запровадження єдиних підходів до системи принципів у сфері захисту навколишнього середовища є необхідним). У багатьох країнах світу створено ефективні організаційні структури і діючий механізм правового регулювання охорони навколишнього середовища, функціонують великі наукові та науково-виробничі центри. Практична охорона навколишнього середовища перетворилася в досить могутню галузь виробництва – утворилася широко розгалужена система, що має у своєму розпорядженні засоби управління якістю навколишнього середовища (оцінка впливу на навколишнє середовище, екологічне маркування та ін.).

З вищевикладеного слід підкреслити, що ефективний розвиток міжнародно-правових відносин у сфері виробництва (*авт.* – ці відносини

регулюються міжнародним економічним правом, в цілому, та міжнародним екологічним правом залежно від конкретних проблем природоохоронного співробітництва, тобто важливо наскільки ефективно використовується економічний механізм у галузі охорони навколишнього природного середовища і, навпаки, як швидко проходять процеси екологізації сфери виробництва) можливий тільки на основі належного дотримання принципів і норм міжнародного права, а їх регулювання здійснюється переважно за допомогою таких інструментів, як міжнародно-правові акти, міжнародні договори та іншими засобами.

2.2. Принципи та правові важелі екологічної політики Європейського Союзу

Екологічна політика є одним з найбільш важливих напрямків діяльності Європейського Союзу. У цій сфері існує велика система екологічного законодавства, норми якого успішно застосовуються для вирішення існуючих екологічних проблем. Охорона навколишнього середовища є важливим питанням у процесі розширення Європейського Союзу та узгодженості дій як на європейському, так і на міжнародному рівнях. Як влучно зазначають Г. Вінтер та Л. Кремер, ЄС є світовим лідером у проведенні екологічної політики та вирішенні екологічних проблем [67, с. 8]. Проте було б перебільшенням констатувати, що на європейському континенті вирішені всі екологічні проблеми. Є цілий ряд невирішених питань охорони навколишнього середовища: знижується біологічна різноманітність флори і фауни на континенті, виснажуються запаси питної води, зменшуються площі лісів, потребує удосконалення виробництво товарів і послуг та інше. У цих умовах застосування єдиних принципів екологічної політики Європейського Союзу є необхідним.

На думку Р. Дворкіна, принципи права – це моральні судження, слушність яких проілюстровано, підтримано чи обґрунтовано офіційними актами в минулому (текстами законів, судовими постановами, конституціями). На відміну від правил, принципи мають не технічну, а філософську природу. «Принципом» я називаю норму, якої слід додержуватися не тому, що вона наблизить або гарантуватиме виникнення бажаної економічної, політичної чи соціальної ситуації, а тому, що вона є вимогою справедливості, чесності чи якогось іншого морального виміру» [24, с. 47].

Принципи права Європейського Союзу – це головні основи даної правової системи, які визначають зміст правотворчої, правозастосувальної і правоохоронної діяльності Союзу в цілому і його держав-членів зокрема. Принципи містять абстрактні положення, більшість з яких виникли не в рамках міжнародного права, а в національному праві чи в екологічному праві ЄС.

Однак, як підкреслив Вольфганг Граф Віттум [82, с. 586], з часом такі положення знайшли підтвердження в загальновизнаному міжнародному звичаї та в обов'язкових нормах міжнародного права.

Варто відзначити, що загальні принципи права Європейського Союзу будуються на принципах міжнародного права, а отже, говорячи про загальні принципи права навколишнього середовища ЄС можна з впевненістю зазначити, що вони будуються на загальних принципах міжнародного права загалом й, зокрема, на принципах міжнародного права навколишнього середовища.

Основні принципи міжнародного права закріплені в Статуті ООН 1945 р. [128], Декларації про принципи міжнародного права 1970 р. [109] і Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р. [112] Усього основних принципів міжнародного права десять, і всі вони без винятку застосовуються в міжнародному праві навколишнього середовища [40, с. 60]: принцип незастосування сили або погрози силою, принцип суверенної рівності держав, принцип невтручання у внутрішні справи, принцип територіальної цілісності, принцип непорушності кордонів, принцип мирного врегулювання спорів, принцип поваги прав і основних свобод людини, принцип рівноправності і права народів розпоряджатися своєю долею, принцип співробітництва, принцип добросовісного виконання міжнародно-правових зобов'язань.

Що стосується спеціальних принципів міжнародного права навколишнього середовища, то можна сказати: скільки вчених, що спеціалізуються на цій темі, – стільки існує і думок з приводу кількості таких принципів, їх змісту і статусу. Слід зазначити, що принципові засади міжнародного права навколишнього середовища у комплексному вигляді не сформульовані і можуть бути виявлені за допомогою аналізу значної кількості природоохоронних та інших договорів, інших актів нормоутворюючого характеру, а також міжнародної судової практики. Те, що на сьогодні відсутній єдиний юридично обов'язковий акт, який би містив всеосяжну кодифікацію принципів, не означає, що таких принципів немає, як влучно підкреслює Н. О.

Соколова, «щоб та чи інша норма розглядалася як спеціальний принцип міжнародного права навколишнього середовища, вона повинна...міститися не лише в преамбулі, але й в основному тексті договору, розглядатися доктриною як повноцінна міжнародно-правова норма» [116, с. 97]. Принципи міжнародного права навколишнього середовища, що містяться в рекомендаційних документах, якими є Ріо-де-Жанейрська декларація по навколишньому середовищу і розвитку [31, с. 3-7], Стокгольмська декларація – Декларація Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем навколишнього середовища людини [26], Йоханнесбурзька декларація зі стійкого розвитку [43], Всесвітня хартія природи [96], Міжнародний пакт з навколишнього середовища та розвитку, згодом знаходять своє відображення в універсальних та регіональних природоохоронних угодах [123, с. 391], юридично обов'язкових актах міжнародних організацій, закріплюються в національному законодавстві, а деякі з них стають звичаєвими нормами міжнародного права, що підтверджується в рішеннях міжнародних судових та арбітражних органів і доктринальних поглядах авторитетних вчених у цій галузі [40, с. 61].

В. Буткевич вважає, що спеціальними принципами міжнародного права навколишнього середовища є: 1) принцип незаподіювання шкоди навколишньому середовищу інших держав і районів, які перебувають за межами національної юрисдикції, 2) принцип захисту навколишнього середовища, 3) принцип, який закріплює право людини на свободу, рівність і належні умови життя, на навколишнє середовище такої якості, що дає можливість жити гідно і благополучно [12, с. 516-517]. С. Кравченко, А. Андрусевич і Дж. Бонайн стверджують, що до спеціальних принципів міжнародного права навколишнього середовища, які остаточно сформувалися і є загальновизнаними, належать: 1) право людей на життя у сприятливому навколишньому середовищі та відповідальність за збереження довкілля на благо нинішніх і майбутніх поколінь, 2) суверенне право держав розробляти свої природні ресурси та їх обов'язок не завдавати шкоди навколишньому

середовищу інших держав, 3) міжнародна відповідальність за заподіяння такої шкоди, 4) міжнародне співробітництво держав у сфері охорони навколишнього середовища на основі рівноправності, 5) попередження забруднення морів і заподіяння шкоди навколишньому середовищу [63, с. 27-28]. Водночас О. В. Задорожній вважає, що поряд з цими принципами в міжнародному праві навколишнього середовища сформувалося кілька нових, які впливають на концептуальні зміни і розвиток як міжнародного публічного права, так і європейського права [40, с. 62]: 1) принцип сталого розвитку, 2) принцип міжгенераційної рівності, 3) принцип доступу до інформації та участі громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони навколишнього середовища, 4) принцип спільної, але диференційованої відповідальності держав. М. О. Медведева на «звання» принципу міжнародного права навколишнього середовища можуть претендувати [81, с. 105, 111]: принцип невід'ємного суверенітету над природними ресурсами, принцип не заподіяння шкоди навколишньому середовищу інших держав і районів, що перебувають за межами національної юрисдикції, принцип попередньої оцінки впливу на природне середовище, принцип попередження, принцип обміну інформацією та консультацій у сфері навколишнього середовища. Принцип перестороги, принцип спільної, але диференційованої відповідальності держав, принцип сталого розвитку, принцип «забруднювач платить» є принципами, які перебувають у стані формування, а у доктрині відсутня єдність поглядів щодо їх статусу в міжнародному праві навколишнього середовища. О. Кісс і Д. Шелтон виокремлюють такі спеціальні принципи міжнародного права навколишнього середовища [289, р. 20-25]: 1) принцип превентивних дій, 2) принцип перестороги, 3) принцип «забруднювач платить», 4) принцип справедливості й рівності. Ф. Сендс визначає такі спеціальні принципи міжнародного права навколишнього середовища [287, р. 187]: 1) суверенітет над природними ресурсами та відповідальність за заподіяння шкоди навколишньому середовищу інших держав або районів за межами національної юрисдикції (цей принцип знайшов своє підтвердження в міжнародній судовій

практиці [254]); 2) принцип превентивних дій; 3) принцип співробітництва; 4) принцип сталого розвитку; 5) принцип перестороги; 6) принцип «забруднювач платить»; 7) принцип спільної, але диференційованої відповідальності. Зокрема, ці принципи були підтверджені у справі Iron Rhine [282]. Аналізуючи зазначені принципи, можна зробити висновок про те, що вони є загальними в тому сенсі, що вони потенційно належать всім членам міжнародної спільноти в усіх сферах діяльності стосовно захисту навколишнього середовища.

У літературі в праві Європейського Союзу зазвичай розглядають загальні принципи права – свободи, демократії, поваги прав людини і основних свобод, принципи правової держави, тобто концентрований вираз найважливіших сутнісних рис та цінностей, властивих даній системі права [160, р. 19]. Трактуючи поняття принципу, як припису основного характеру, який визначає сутність, зміст і порядок застосування інших норм правової системи, виділяють в праві Європейського Союзу принципи верховенства та прямої дії права ЄС, що визначають його співвідношення з правовими системами держав-членів; загальні принципи права – це вихідні начала правового регулювання, які діють у всіх сферах ведення Союзу і притаманні також іншим демократичним правовим системам; спеціальні принципи, що мають силу в рамках окремих галузей (напрямів) або сфер його правового регулювання; принципи діяльності (процесуальні) ЄС, які визначають порядок реалізації Європейським Союзом наявної у нього компетенції.

Європейське екологічне законодавство повинно втілити дані принципи в конкретні обов'язки держав-членів. М. М. Микієвич підкреслює, що при формулюванні зазначених принципів Суд Європейського Союзу спирається на спільні конституційні традиції держав-членів і загальновизнані принципи міжнародного права [85, с. 79]. Схожу позицію викладає Л. М. Ентін, який зазначає, що ці принципи використовуються Судом ЄС для інтеграції директив та регламентів [142, с. 783], а також сприятиме процесу кодифікації різних інститутів, норм і принципів. Заслуговує окремої уваги думка Є. О. Фомченко [133, с. 146] про те, що діючі міжнародні судові установи приділяють окрему

увагу та запроваджують спеціальні процедури для розв'язання міжнародних екологічних суперечок.

Все сказане дає змогу зробити висновок, що рішення різних міжнародних судових установ з екологічних спорів сприяли процесу кодифікації різних інститутів, норм і принципів не тільки міжнародного екологічного права, а й екологічного права Європейського Союзу. Необхідно відзначити, що ця тенденція зберігатиметься і в майбутньому у процесі формування норм і принципів екологічного права.

Таким чином, залежно від сфери дії, принципи європейського права можуть бути загальними і спеціальними. Перші належать до правової системи в цілому, другі – до її окремих галузей та інститутів. Загальні принципи європейського права – свободи, демократії, поваги прав людини і основних свобод, верховенство права та інше є важливими, погоджуючись із думкою Ю. С. Голік [19, с. 16], для будь-якої галузі права, зокрема і для права навколишнього середовища.

Отже, як влучно підкреслили О. Вітвицька та Г. Горніг, охорона навколишнього середовища стала завданням всього права ЄС [13, с. 106]. Це положення знайшло своє підтвердження 1 грудня 2009 року, коли набув чинності Лісабонський договір, який визначив, що Союз заснований на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства закону та поваги до прав людини [160, р. 52-54]. Ці цінності є спільними для держав-членів у суспільстві, в якому переважають плюралізм, недопущення дискримінації, терпимість, справедливість, солідарність та рівність між жінками і чоловіками [62, с. 2]. Н. Седелір зазначає, що екологічні принципи Європейського Союзу, які зазначені в установчому договорі, вплинули на розвиток не тільки європейського, а й міжнародного права [284, р. 1]. Німецькі, французькі, бельгійські та шведські юристи «пішли по стопах» міжнародних установ та запровадили ці принципи у свої національні системи, в процесі кодифікації екологічного законодавства.

Як вже зазначалось, поряд із загальними принципами, в правовій системі

Європейського Союзу діють спеціальні принципи. Вони складають основу правового регулювання в окремих сферах суспільного життя. Спеціальні принципи закріплюються, в основному, в установчих договорах Європейського Союзу, а іноді і в нормативно-правових актах вторинного права.

Загальноєвропейські принципи дозволяють приймати певні заходи щодо захисту навколишнього середовища і порівнювати дані заходи з цілями екологічної політики ЄС. Аналогічно дані принципи можуть бути притягнуті до тлумачення існуючих правових приписів з екологічної точки зору. ЄС може, наприклад, ґрунтуючись на принципі провини, якщо буде завдана шкода довкіллю, застосувати санкції до винної особи; якщо винну особу не може бути притягнуто до відповідальності, ЄС може залучити до відповідальності відповідні інстанції (органи) [67, с. 28]. Обидва рішення забезпечують ефективність принципу винності й навпаки, неможливо уявити, що вищезгадане рішення могло бути визнане судом протиправним, оскільки воно суперечило б цьому принципу. Найчастіше принципам загальноєвропейської політики приписується правова обов'язковість, яка перетворює їх у заходи щодо застосування окремих правових актів, що стосуються навколишнього середовища, і дозволяє їм виступати в якості виправдання певних заходів; становище, яке порушує будь-який з даних принципів, є протиправним і спірним.

В рішенні у справі «Safety High-Tech» Суд ЄС зазначив, що цілі та принципи екологічної політики ЄС, зазначені в ст. 174 Договору про ЄС (нині ст. 191 Договору про функціонування ЄС), мають нормативне значення [285, р. 21]. Відповідно до них проводиться тлумачення нормативних актів ЄС в сфері захисту навколишнього середовища. Так, п. 2 ст. 191 Договору про функціонування ЄС визначає принципи, на яких базується екологічна політика ЄС: принцип запобігання та обережності (перестороги); принцип усунення шкоди навколишньому середовищу шляхом звернення, насамперед, до його джерела; принцип «забруднювач платить».

Принцип запобігання (precautionary principle) та обережності (preventive action) – це принцип загального міжнародного права, який охоплює не тільки самостійні дії, але й діяльність, яка здійснюється в межах реалізації договірних зобов'язань між сторонами. Ця позиція знайшла своє підтвердження в справі *Pulp Mills*, де зазначений принцип визначено як «превентивний принцип, як традиційне правило, яке має своє джерело чи походження на території держави і ставить за мету «діяти з належним зусиллям» [151]. Тобто це зобов'язання, яке передбачає не тільки застосування певних правил та заходів, але також певного рівня уваги щодо дотримання та здійснення адміністративного контролю, який застосовується до приватних та публічних осіб, наприклад, моніторинг за діяльністю таких суб'єктів.

Згодом Суд ЄС застосував принцип обережності в рішенні про заборону експорту яловичини з Великобританії. Суд постановив, що там, де є сумніви щодо існування або ступеня ризику для здоров'я людини, установами, може прийняти захисні заходи, не чекаючи, поки реальність і серйозність цих ризиків стає цілком очевидним. У наступному розділі Суд втілює міркування: «політика ЄС щодо навколишнього середовища направлена на досягнення певної мети, серед іншого, захист здоров'я людини. Політика ЄС спрямована на забезпечення високого рівня охорони і буде базуватися в першу чергу на тих принципах, які слід вживати в якості профілактичних заходів...» [248; 247].

Принцип запобігання та обережності розвинувся до великого правового принципу, який крім сфери екології застосовується практично у всіх сферах європейського права. Інститути ЄС і в особливості Суд розуміє його наступним чином: він дозволяє приймати заходи при невизначеності наявності та обсягу загрози, щоб виявити небезпеку, не чекаючи з'ясування невизначеності; при загрозі людському здоров'ю він був витлумачений як «постійне правосуддя» [66, с. 37]. Небезпека існує, коли внаслідок об'єктивних обставин не виключена можливість загрози правовим благам або навколишньому середовищу.

Виходячи із наявної судової практики (*United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v Commission of the European Communities; The Queen v Ministry*

of Agriculture, Fisheries and Food, Commissioners of Customs & Excise, ex parte National Farmers' Union, David Burnett and Sons Ltd, R. S. and E. Wright Ltd, Anglo Beef Processors Ltd, United Kingdom Genetics, Wyjac Calves Ltd, International Traders Ferry Ltd, MFP International Ltd, Interstate Truck Rental Ltd and Vian Exports Ltd. Reference for a preliminary ruling: High Court of Justice, Queen's Bench Division □ United Kingdom. Agriculture □ A

Emergency measures against bovine spongiform encephalopathy – «Mad cow disease» [247]), констатуємо, що за змістом принцип запобігання та принцип обережності важко відокремити один від одного та важко уявити випадки, в яких один захід вважався б допустимим на підставі принципу обережності, але не припустимим з точки зору превентивного принципу й навпаки. Так, наприклад, Ф. Сендс розуміє принцип запобігання та обережності в тому ж контексті, що і превентивний принцип, однак більш глобально по відношенню до певних дій чи предметних сфер [287, р. 188-189]. А Е. Лука наголошує на тому, що принцип перестороги значно розширив превентивний принцип та базується на тому, що питання, які стосуються захисту навколишнього середовища повинні бути враховані навіть тоді, якщо не має наукового обґрунтування та ризику нанесення збитків – тобто краще діяти, ніж нічого не робити [256, р. 20]. Крім того В. Г. Вітцтум доречно зазначає, що основу принципу перестороги, який бере початок в німецькому екологічному праві та закріпленого в праві Європейського Союзу, складає ідея, відповідно до якої захист навколишнього середовища найбільш ефективний тоді, коли запобігають саме заподіяння шкоди навколишньому середовищу [82, с. 589]. А Г. Вінтер та Л. Кремер продовжують його думку в тому контексті, що нерідко поруч з принципом обережності зазначається превентивний принцип (перестороги, запобігання) [67, с. 30].

Характерним прикладом застосування даного принципу у вторинному законодавстві ЄС слугує Директива № 2009/41 Європейського парламенту і Ради про використання генетично модифікованих мікроорганізмів у замкненій системі. Стаття 5 Директиви зазначає, що у випадку сумніву щодо класифікації

мікроорганізмів як генетично змінених чи ні, слід застосувати більш суворий захисний підхід – за винятком тих випадків, коли наукові дані виправдовують застосування менш суворого підходу [203].

О. К. Вишняков акцентує увагу на тому безумовному факті, що політика ЄС у сфері охорони навколишнього середовища базується на принципі «запобігати краще, ніж потім виправляти» [15, с. 519] і вимагає здійснення відповідних заходів для виконання цього принципу. Цей принцип використовується тоді, коли науково доведено небезпечність певного явища чи процесу, але ця оцінка не дозволяє визначити ризик з достатньою точністю. Як справедливо зазначає М. М. Микієвич [85, с. 90], а пізніше цю думку підтримали Ю. С. Голік, А. В. Войтенко, О. Е. Ілляш [19, с. 19], принцип запобігання та обережності повинен базуватися на 3 спеціальних принципах:

- застосування принципу повинне базуватися на як можливо повнішій науковій оцінці. Наскільки це можливо, така оцінка повинна визначити ступінь наукової невизначеності на кожній стадії;

- будь-якому рішення діяти чи не діяти згідно з принципом запобігання та обережності повинна передувати оцінка ризику й оцінка потенційних результатів бездіяльності;

- якщо результати наукової оцінки та/або оцінки ризику доступні, всі зацікавлені сторони повинні мати можливість вивчити різні доступні варіанти.

Наступним спеціальним принципом є принцип усунення джерела шкоди. Відповідно до даного принципу шкода, яка спричинена навколишньому середовищу повинна за можливості бути усунена на самому початку її виникнення. В. С. Степаненко зазначає, що принцип передбачає перевагу законодавцем встановлювати стандарти викидів й скидання забруднюючих речовин [118, с. 88], а не стандарти екологічної якості продуктів, особливо, коли мова йде про забруднення води та повітря.

У справі *Comission v. Belgium* Суд надав несподіване пояснення цьому принципу. Суд застосував принцип джерела, визначаючи, наскільки заходи щодо обмеження імпорту відходів з інших держав-членів, які були прийняті

Бельгійською провінцією Валонією, були дискримінаційними. Суд постановив, що даний принцип означає, що кожний регіон, муніципалітет чи інша місцева влада зобов'язані приймати заходи, які необхідні для розміщення, переробки та знищення своїх власних промислових відходів [250, р. 9, para 34]. Відходи повинні перероблятися як можна ближче до місця їх виникнення для того, щоб уникнути перевезення промислових відходів на тривалу відстань. Таким чином, Суд вирішив, що, беручи до уваги відмінності між відходами, які вироблені в різних державах-членах, та взаємозв'язок з процесом їх виробництва, обмежувальні заходи Валонії не були дискримінаційними. Але це практично одностайно розкритиковане судове рішення залишилося одиничним; всі спроби застосування цього принципу для надання не тільки повноважень до дій, але і конкретних вказівок або можливостей для дій – наприклад, переваги національних правил перед загальноєвропейськими у справі утилізації відходів – досі залишаються безуспішними.

Л. Кремер дуже вірно зауважує, що даний принцип повинен розглядатися як орієнтир для розробки екологічної політики Союзу і окремих заходів з охорони навколишнього середовища, а не як імперативна норма [67, с. 31]. Він ґрунтується на простій ідеї про те, що не дуже розумно спочатку допускати забруднення навколишнього середовища, а потім боротися з її наслідками. Отже екологічна політика Європейського Союзу ґрунтується на принципі – боротися з екологічною шкодою пріоритетно в його джерелі. Прикладом застосування цього принципу в національному законодавстві держав-членів ЄС, може слугувати законодавство Норвегії [148, р. 294], де принцип «забруднювач платить» був введений як додаток до Акту про контроль за забрудненням в 1989 році.

Принцип «забруднювач платить» – це економічний принцип та найбільш ефективний спосіб розподілу витрат для попередження забруднення та встановлення засобів контролю в державах-членах. Ф. Сендс відзначає, що на сьогодні не можна говорити про існування звичаєво-правової норми «забруднювач платить» на універсальному рівні і що цей принцип утвердився

як норма звичаєвого права на регіональному рівні – європейському [286, р. 280].

Антон Доналд К., Шелтон Дінах Л. відмічають, що цей принцип в себе включає компенсацію за забруднення та забруднювач може змінюватись від виробника до споживача [149, р. 86]. Тієї ж позиції дотримується й Н. Мусис, який вказує, що принцип «забруднювач платить», означає: кошти, залучені для боротьби із забрудненням і незручностями, передусім покладаються на забруднювача, тобто на промисловість, яка їх спричинює [91, с. 280-281]. Розуміючи, однак, що вона може перекласти вартість запобігання або усунення забруднення на споживача, принципом передбачено, що забруднювальне виробництво мусить нести витрати на заходи, необхідні для боротьби із забрудненням (інвестиції в прилади й устаткування для боротьби із забрудненням, реалізація нових процесів, щоденні витрати для очищувальних заводів тощо) та витрати, призначені для заохочення самого забруднювача вжити якомога дешевших заходів для зменшення спричиненого ним забруднення (заохочувальна функція ціни), або примусити його внести свою частку в спільні очисні заходи (функція перерозподілу). О. К. Вишняков, Л. Кремер, Г. Вінтер та О. Л. Дубовик наголошують, що основу принципу «забруднювач сплачує» становить запобігання, зниження та по можливості ліквідація забруднення та шкоди навколишньому середовищу; витрати з ліквідації екологічно шкідливих наслідків покладаються на забруднювача [15, с. 518; 67, с. 31]. Однак у той же час, як влучно зазначає Е. Лука [256, р. 16], у більшості випадків важко визначити забруднювача. В. С. Степаненко звертає увагу на те, що пріоритетне значення цього принципу підкреслюється в більшості директив та інших документів ЄС, що стосуються охорони навколишнього природного середовища [118, с. 89]. У вторинному праві можна знайти безліч прикладів застосування цього принципу.

Основним документом, в якому розкривається зміст принципу «забруднювач сплачує», є Рекомендації Ради, що містять правила застосування цього принципу [176, р. 1-4]. Крім того, документ зазначає, що відповідно до

принципу «забруднювач платить» стандарти є основним інструментом діяльності органів влади щодо уникнення забруднення. Погоджуючись з цією тезою, констатуємо, що цей інструмент має важливе значення й для екологічного регулювання у сфері виробництва. Зокрема, правила застосування цього принципу передбачають, що:

- держави-члени повинні в своїх національних законах у природоохоронній сфері застосовувати принцип «забруднювач сплачує», відповідно до якого фізичні та юридичні особи, що відповідають за забруднення, повинні відшкодовувати витрати, пов'язані зі здійсненням необхідних заходів з ліквідації або зменшення забруднення;

- забруднювачем вважається особа, котра прямо чи опосередковано заподіяла шкоду навколишньому середовищу чи створила умови для заподіяння такої шкоди.

Зміст принципу з часом суттєво розширився: тепер забруднювачі зобов'язані оплачувати адміністративні заходи, що вживаються органами влади у відповідь на забруднення. Так, згідно з Директивою № 2008/98/ЄС про відходи держави-члени покладають витрати на видалення відходів на володільців чи виробників цих відходів. Так, ст. 14 Директиви про відходи встановила, що витрати за усунення відходів згідно з принципом «заподіювач (забруднювач) платить» повинні розподілятися наступним чином між: 1) власником відходів, який передає їх підприємству по збору відходів або іншому підприємству, яке має право на господарське поводження з відходами, і/або 2) попередніми власниками або виробниками продукції, що стали відходом [198, р. 14]. Рамкова Водна Директива 2000/60 передбачає правову основу для стягнення екологічних та фінансових коштів за використання води [188, р. 1-73].

Принцип «забруднювач платить» у Європейському Союзі також розглядають у контексті екологічної відповідальності. 9 лютого 2000 року Європейська Комісія прийняла Білу Книгу щодо екологічної відповідальності [295]. Метою цієї книги було визначити як принцип «забруднювач платить»,

один з основних екологічних принципів, закріплених у Договорі про функціонування ЄС, може бути найкраще застосований, щоб відповідати цілям політики з навколишнього середовища ЄС. Було вирішено, що найкращим варіантом є прийняття Рамкової директиви про екологічну відповідальність. Проект такої Директиви був вироблений у 2002 році [269, р. 132-145].

Остаточна Директива про екологічну відповідальність у відношенні попередження та ліквідації шкоди навколишньому середовищу, набула чинності 30 квітня 2004 року. Основним принципом директиви є те, що оператор, чия діяльність стала причиною шкоди довкіллю або безпосередньої загрози заподіяння такої шкоди може бути притягнутий до фінансової відповідальності. Мета цієї директиви – це необхідність вжити заходів і розробити методи мінімізації ризиків від екологічного збитку [195, р. 56-57].

Згідно з принципом «забруднювач платить», стандарти та штрафи є головними інструментами дій, доступних державним органам влади з метою уникнення забруднення. Стандарти включають:

- стандарти якості навколишнього середовища, що мають обов'язкову юридичну силу і встановлюють допустимі рівні забруднення, які не можна перевищувати [85, с. 88];

- стандарти товарів (продукції), що встановлюють рівні забруднювачів, які не можна перевищувати в складі товарів чи їх викидах, або визначають якості чи характеристики дизайну товарів, шляхи їх використання. Коли доцільно, стандарти продуктів включають особливості тестування, пакування, маркування продукції;

- стандарти для певного устаткування, яке іноді називають «стандартами процесу»: (а) «стандарти викидів»; (б) «стандарти дизайну устаткування»; (в) «операційні стандарти» [19, с. 18].

Європейський Союз намагається стандартизувати методи підрахунку для встановлення штрафів, які використовуються у державах-членах. В свою чергу кожна держава-член повинна застосовувати принцип «забруднювач платить» до усіх форм забруднення у межах своєї країни. Штраф застосовується залежно

від розміру забруднення на основі відповідних адміністративних процедур.

Отже, окрім використання штрафів, принцип працює й при введенні екологічних стандартів. Компанії, яким доводиться відповідати прийнятим стандартам, починають застосовувати найкращі існуючі технології та інвестувати у свій виробничий процес, роблячи його менш небезпечним для навколишнього середовища [142, с. 786]. Роль ЄС при застосуванні даного принципу – прослідкувати, за допомогою екологічних податків, штрафів, стандартів та (чи) системи судової екологічної відповідальності, щоб саме ті, хто забруднює навколишнє середовище, відшкодовували заподіяну шкоду. Принцип «забруднювач платить» повинен мотивувати зменшення шкідливого впливу на навколишнє середовище та сприяти розробці технологій, спрямованих на зменшення техногенного навантаження на навколишнє середовище. Він може бути реалізований за допомогою затвердження екологічних стандартів. Підприємства-адресати екологічних стандартів повинні здійснювати інвестиції у виробничі процедури. Тим самим встановлюється, що заподіювач (забруднювач) дійсно платить [15, с. 519]. Європейський Союз та держави-члени у своєму національному законодавстві щодо охорони довкілля, повинні застосовувати принцип «забруднювач платить», згідно з яким фізичні та юридичні особи, відповідальні за забруднення, повинні надати кошти на заходи, необхідні для уникнення чи зменшення забруднення.

На нашу думку, більш виваженим вбачається підхід, згідно з яким принцип «забруднювач платить» повинен реалізовуватись на практиці шляхом введення податків на екологічно небезпечне виробництво. Більш того, принцип достатньо міцно вкоренився у правовій системі та судовій практиці ЄС (наприклад, *The Queen v Secretary of State for the Environment and Ministry of Agriculture, Fisheries and Food, ex parte H.A. Standley and Others and D.G.D. Metson and Others* [232]). Даний принцип повинен бути керівним при використанні правових інструментів регулювання екологічних питань у сфері виробництва в праві Європейського Союзу.

Проведений аналіз міжнародної та європейської доктрини дозволяє

зробити висновок про наявність більш широкого переліку спеціальних принципів, які успішно можуть застосовуватись для правового регулювання в сфері виробництва:

1. Принцип розширеної відповідальності виробників, який тісно пов'язаний з принципом «забруднювач платить» в тому сенсі, що фінансова відповідальність, яка з нього випливає, є основним засобом досягнення мети реалізації на практиці принципу відповідальності виробників, який фактично є свого роду застосуванням принципу «забруднювач платить» виключно до виробників. О. Л. Дубовик підкреслює: це звичайно ж не означає, що в певних ситуаціях інші особи, не виробники, не можуть бути визнані «забруднювачами» [35, с. 33]. Так, Х. Веддер вважає, що принцип розширеної відповідальності виробників має ширше значення і містить у собі не тільки фінансову відповідальність виробника як таку, але також суто юридичні і практичні питання. На практиці мова йде про досягнення безпосередньо цілей екологічної політики ЄС, учасники якої забирають у споживачів і переробляють використані пакувальні матеріали, а фінансування відбувається за рахунок переробних підприємств. П. О. Фесянов підкреслює, що особливі правила поширюються на відходи, які вимагають при утилізації значних витрат (наприклад, старі автомобілі, холодильні установки й телевізори) [132].

Взаємозв'язок між основними принципами європейської екологічної політики і принципом розширеної відповідальності виробників простежується в законодавчих актах Європейського Союзу. Так, на практиці принцип розширеної відповідальності виробників вперше був застосований у Директиві ЄС про автомобілі з вичерпаним терміном служби (Directive on end – of – life vehicles [208, р. 38-71]), що містить становище, що автомобілі з вичерпаним терміном служби повинні безкоштовно транспортувати до місця їх утилізації.

Ф. Мартін зауважує, що європейське екологічне законодавство, яке стосується продукції та її відходів, базується на концепції відповідальності виробника [77, с. 30]. Принцип розширеної відповідальності виробників відіграє центральну роль для Директиви про відходи електро- та електронного

обладнання (Directive on waste of electrical and electronic equipment – WEEE [191, р. 24-39]), яка вимагає від держав-членів ЄС забезпечити створення виробниками системи приймання та переробки брухту електро- та електронної продукції і, більше того, покладання на виробника фінансової відповідальності за переробку цих відходів. Така відповідальність повинна привести до інтеграції екологічної стурбованості в процеси розробки і виробництва продукції і в результаті – до створення продукції, при переробці якій утворюється менша кількість відходів. Кінцевою метою, з одного боку, є запобігання утворення відходів, з іншого – забезпечення екологічно прийнятною переробку відходів, що виникають. Відповідно до цієї Директиви держави-члени ЄС повинні надати фізичним особам можливість безкоштовної здачі електричного і електронного устаткування для утилізації, а також забезпечити наявність і доступність відповідних приймальних пунктів. Приймаються відходи електронної продукції для утилізації не тільки у організацій, що відповідають за збір побутових відходів, а й з інших джерел. Директива дозволяє виробникам на добровільній основі створювати і експлуатувати системи збору та переробки відходів, як в індивідуальному порядку, так і шляхом об'єднання зусиль різних підприємств. О. Л. Дубовик робить наступний висновок, що практика введення аналогічних зобов'язань виробників в Нідерландах і Німеччині показала – виробники на практиці прагнуть об'єднатися для створення системи збору та переробки відходів [35, с. 36]. Вирішення питання відповідальності виробників за утилізацію електронних відходів в законодавстві Нідерландів в більшості випадків подібний з аналогічним підходом у загальноєвропейській екологічній політиці.

Таким чином, принцип розширеної відповідальності виробників є стратегічним заходом, метою якого є реалізація екологічної політики в сфері виробництва. В центрі такої стратегії стоїть зв'язок між вартістю збирання, переробки та утилізації відходів, з однієї сторони, та проектуванням й виробництвом – з іншої. Як тільки цей підхід буде успішним, це відобразиться у збільшенні тривалості життєвого циклу будь-якого обладнання. В такій

ситуації компанія-виробник може більше не існувати в той момент, коли її продукція закінчить строк своєї служби та буде повернена як відходи. Гарантія також означає заохочення екологічно дружнього дизайну продукції і забезпечення фінансування переробки відходів незалежно від існування в цей момент відповідального за їх переробку виробника.

Принцип відповідальності виробників порушив традиційний підхід – витрати покладаються на платників податків через спеціальні збори за забруднення навколишнього середовища. Реалізація принципу відповідальності виробників пов'язана з визначенням того, хто з учасників ланцюжка «виробництво-споживання» відповідає за фінансування переробки відходів, а не з встановленням безпосереднього платника за ці відходи. Результатом є стимулювання виробництва – створення екологічно дружнелюбних умов та підходів.

2. Принцип профілактики та попередження, який знайшов закріплення в екологічній політиці Європейського Союзу ще з часів Маастрихтського договору і майже повністю відповідає принципу профілактики, сформульованому в німецькому екологічному праві. У праві ФРН він діє переважно в тій його частині, яка стосується права охорони атмосферного повітря і згідно з цим принципом заходи охорони мають вводитися при обґрунтованому побоюванні (підозрі), що певне діяння заподіює (надає) певний результат – наслідок, який шкодить довкіллю, навіть без науково обґрунтованого доказу.

Ентон Доналд К. та Шелтон Дінах Л. зазначають, що принцип попередження означає обов'язок відповідати загальноприйнятим міжнародним правилам та стандартам попередження, зменшення та контролю над збитками, які були завдані навколишньому середовищу [149, р. 80]. Відповідно до цього принципу заходи щодо охорони повинні запроваджуватись у випадку обґрунтованої підозри, що певні дії матимуть певний результат, який може заподіяти шкоду навколишньому середовищу, навіть без науково обґрунтованого доказу наявності казуального (випадкового) зв'язку. О. К.

Вишняков стверджує, що профілактика ризиків, загрози чи небезпеки на відміну від запобігання небезпеки (загрози) починається до їх виникнення і перетікає в контроль ризиків [15, с. 519]. В. С. Степаненко констатує, що цей процес охоплює просторово і тимчасово віддалені небезпеки, а також випадки малої ймовірності або тільки підозри в небезпеці [118, с. 86]. Іншими словами, цей принцип приймає за основу ідею, що превентивні захисні заходи повинні бути вжиті якомога скоріше з метою запобігання та зменшення ризиків. Тієї ж позиції дотримується й Е. Лука: превентивний принцип базується на ідеї, що краще запобігти шкоді навколишньому середовищу, ніж потім застосовувати заходи для усунення наслідків екологічних катастроф [256, р. 19].

Аналізуючи зазначений принцип, необхідно навести приклади його застосування в національному законодавстві держав-членів ЄС. Так, в Швеції принцип попередження є стандартом при оцінюванні та контролі за хімічними продуктами. Він використовується у законодавстві країни з 1985 року та акцентує увагу на продуктах, їх змісті, токсичності та пакуванні [148, р. 53, 67]. У ФРН уряд використовує принцип перестороги щодо захисту навколишнього середовища нарівні з принципом «забруднювач платить» та проголошується в екологічних програмах Німеччини [148, р. 162-163].

Попередження також є метою Регламенту про схему «екоаудиту», який дозволяє добровільну участь компаній промислового сектора в схемі екоменеджменту та аудиту (екоаудит) [278, р. 3]. У 1993 році ЄС ввело систему добровільної участі промислових підприємств в екологічному аудиті [66, с. 55], яка у 2001 року стала відкритою і для інших організаційних форм – адміністрацій, установ побутового обслуговування тощо. Ця схема ґрунтується на трьох елементах: розробленні й реалізації згаданими компаніями екологічних політик, програм і систем управління для місць виробництва; систематичному, об'єктивному та періодичному оцінюванні ефективності цих програм і систем незалежними перевірниками та щорічному інформуванні громадськості у формі представлення компаній, які беруть участь у системі «екологічних декларацій» [91, с. 280]. Логотип ЄС має поліпшити імідж

організацій, які дбають про зменшення їхнього впливу на довкілля, беручи участь у схемі.

Справді, робота Європейського Союзу щодо довкілля все більше й більше відзначається інтегрованим превентивним підходом, який враховує людську діяльність і її наслідки для навколишнього середовища загалом. Активна політика добровільного попередження відображена в Директиві про оцінювання впливу певних державних і приватних проектів щодо навколишнього середовища та природних ресурсів, які беруть до уваги зобов'язання, взяті відповідно до міжнародної Конвенції «Espoo» про оцінювання впливу на довкілля в транскордонному контексті, особливо стосовно типів проектів, для яких це є обов'язковим [170, р. 40-48; 174, р. 5-15]. Згідно з цією Директивою, відповідальний за проект, чи є він з промислової, сільськогосподарської сфер, чи належить до інфраструктури, має детально поінформувати про можливі наслідки проекту для повітря, води, ґрунту, щодо шумів, диких тварин і їх ареалів тощо. Рішення органу державної влади про дозвіл на проект має враховувати економічні, соціальні або інші його переваги, зважаючи на його наслідки для довкілля. Органи влади держав-членів співпрацюють у роботі з транскордонними проектами. Інша Директива зобов'язує до проведення оцінювання, передбачаючи й складання доповіді стосовно довкілля, під час готування плану або програми та перед її прийняттям або передані до законодавчої процедури [190, р. 31]. Влада та населення, яке може або підпадає під вплив чи має свій інтерес у процесі прийняття рішення, може викласти свою думку щодо впливу проекту плану або програми на довкілля [91, с. 280].

Спільна політика стосовно довкілля ґрунтується на попереджувальному принципі та на принципах, відповідно до яких мають бути вжиті превентивні заходи, шкоду, завдану довкіллю, має бути компенсовано, а забруднювач має платити. Це принцип, який дозволяє управляти ризиками, які ще не виникли, але можуть бути допущені у виробництві. Мета штрафів – заохотити забруднювача вживати необхідних заходів для зменшення забруднення.

Штрафи застосовуються залежно від розміру забруднення на основі відповідних адміністративних процедур.

3. Принцип справедливості між поколіннями – кожне покоління отримує природу та культурну спадщину від попереднього покоління, а теперішнє покоління охороняє їх для майбутнього. Цей принцип не зводиться до зрівняння потреб у природних ресурсах різних поколінь [15, с. 519-520]. Ці потреби видозмінюються і розвиваються разом із розвитком економіки та суспільства. Відповідно змінюється ставлення до різних джерел природних ресурсів і взагалі до природних благ. Проте, можна і потрібно говорити про екосправедливість між представниками різних поколінь. Суть обов'язків теперішнього покоління перед майбутніми полягає в тому, щоб передати майбутнім поколінням Землю в стані не гіршому, ніж теперішнє покоління отримало її від попереднього. Тобто на теперішнє покоління покладається ряд обов'язків, а саме: обов'язок охороняти навколишнє середовище, забезпечувати справедливе його використання, запобігання екологічних катастроф, надавати спільно допомогу у випадку надзвичайних ситуацій тощо.

4. Особливе місце в системі правових принципів ЄС відводиться принципу інтеграції екологічних питань, цю думку підтримує й М. М. Микієвич [85, с. 82], а Г. Вінтер зазначає: принцип інтеграції займає особливе місце в системі правових принципів Європейського Союзу [67, с. 29]. Даний принцип є комплексним і сприяє перенесенню принципів екологічної політики в інші області дії ЄС. Так, наприклад, принцип сталого розвитку, незважаючи на величезний масив документів, котрі були прийняті на численних форумах зі сталого розвитку та заходів, що безпосередньо здійснюються ЄС, як принцип не визначається, а є одним із основних завдань діяльності ЄС – побудова суспільства сталого розвитку – та своєрідною характеристикою принципу інтеграції. Принцип інтеграції екологічних питань полягає в розробці нового законодавства в конкретних сферах, які впроваджують вимоги щодо охорони навколишнього середовища в різні сфери регулювання [19, с. 17]: вносяться зміни до вже існуючих нормативно-правових актів; розробляються спеціальні

програми і стратегії; готуються звіти; створюються робочі групи та комітети. На даний момент інтеграція екологічних питань відбувається в таких сферах: сільське господарство; політика розвитку (що стосується третіх країн); енергетика; підприємництво; рибальство; внутрішній ринок; дослідження; структурні фонди; торговельні та зовнішні відносини; транспорт; економічні та фінансові відносини.

Тобто Європейський Союз за всіма напрямками своєї діяльності повинен підтримувати вимоги щодо захисту навколишнього середовища та дотримуватись їх. Це націлене на перманентний (неперервний) процес, а не на одночасну дію, і виправдовує себе, оскільки навколишнє середовище охоплюється всіма видами діяльності і піддається їх впливу. Як влучно підкреслили Л. Кремер, Г. Вінтер [67, с. 29] та О. К. Вишняков [15, с. 521] охорона навколишнього середовища повинна досягатися не тільки заходами політичної сфери «екологічна політика», оскільки це суперечило б її характеру всеохоплення, який зачіпає всі сфери діяльності ЄС. Тим чином, специфіка принципу інтеграції полягає в тому, що він стосується усього європейського права, а реалізація цього принципу вимагає включення екологічних питань до всіх ключових сфер політики Європейського Союзу.

З принципом інтеграції екологічних питань тісно пов'язаний принцип сталого розвитку.

5. Принцип сталого розвитку є центральним принципом екологічної політики Європейського Союзу. Ю. С. Голік, А. В. Войтенко та О. Е. Ілляш підтримують позицію: принцип полягає в тому, що політика повинна розроблятися так, щоб вона враховувала економічний, екологічний і соціальний аспекти, а досягнення цілей в одній із сфер політики не стримувало прогресу в іншій [19, с. 17]. З точки зору Б. В. Буркинського, цей принцип заохочує до гармонізації, збалансування та розвитку не тільки екологічної, а й економічної діяльності [9, с. 126]. Е. Лука констатує, що деякі дослідники поряд з принципом сталого розвитку зазначають принцип збереження різноманітності навколишнього середовища, який покликаний мінімізувати вплив людини на

довкілля [256, р. 17].

Термін «сталий розвиток» вперше був застосований в німецькому лісному праві ще у XVIII столітті та означав положення, згідно з яким для отримання постійного прибутку, пов'язаного з лісом, не можна використовувати більше деревини, ніж може бути компенсовано за рахунок росту дерев, що залишились, та висадці нових [82, с. 586-587]. Згодом цей принцип було використано щодо охорони рослин та тварин.

В 1987 році Міжнародна Комісія з навколишнього середовища та розвитку в доповіді «Наше спільне майбутнє» визначила принцип сталого розвитку, як такий, що задовольняє потреби сьогодення, але не ставить під загрозу спроможність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби [30]. У зазначеній доповіді Комісії наголошується, що розвиток людської діяльності повинен відбуватися таким чином, щоб забезпечити сталий розвиток у масштабах усієї планети на довготривалу перспективу [266]. Зважаючи на це, сталий розвиток визначається такими параметрами: підтримання загального високого рівня життя; підтримання постійного доступу до природних ресурсів; переорієнтація технологій та управління ризиками; злиття навколишнього середовища та економіки; подолання заподіяння шкоди навколишньому середовищу [149, р. 87]. В 1992 році після Зустрічі на вищому рівні в Ріо-де-Жанейро концепція «сталого розвитку» почала домінувати на національному, наднаціональному та міжнародному рівні. Хоча у науці міжнародного права не існує єдиної думки з приводу цього принципу [286, р. 10; 219, р. 909-925], однак Міжнародний Суд ООН в рішенні по справі «Gabcikovo-Nagymaros» визначив «сталий розвиток» як «концепцію»: «Необхідність совмістити економічний розвиток з охороною навколишнього середовища адекватно виражена в концепції сталого розвитку» [221, р. 74-75]. У рішенні Постійної палати третейського суду Iron Rhine Arbitration 2005 р., принцип 4 Декларації Ріо, який містить елементи сталого розвитку, було означено як «принцип загального міжнародного права», який застосовується не лише в окремих видах діяльності, а й під час діяльності, яка здійснюється, на виконання спеціальних

договорів між сторонами [150]. С. М. Кравченко підкреслює, що сталий розвиток має дві основні характеристики [63, с. 29]: 1) політики, що приймають рішення, повинні думати і турбуватися як про нинішнє, так і майбутні покоління; 2) питання охорони навколишнього середовища, економічні та соціальні питання не можуть розглядатися ізольовано, вони мають бути інтегровані.

Основою принципу сталого розвитку є ідея узгодженого управління з взаємопов'язаними сферами – економікою, екологією та соціальними процесами. А світове співтовариство визначилось зі стратегію існування планети Земля на ХХІ століття, відображаючи її основні поняття в «Порядку денному на ХХІ століття». Саме цим документом держави-члени мотивували розробку власної стратегії – Стратегії сталого розвитку Європейського Союзу [138, с. 44].

Реалізація цього принципу можлива лише за умови, якщо держави-члени сконцентрують максимум зусиль і ресурсів для реалізації зазначеної стратегії і одночасно подолають гострі поточні проблеми. О. К. Вишняков розуміє, що сталий розвиток передбачає чистіше навколишнє середовище та врахування соціально-економічних методів з метою покращення загальної якості життя громадян ЄС [15, с. 520-521]. Запобігання деградації природи за можливого задоволення економічних потреб теперішнього та майбутнього поколінь становить основний вектор реалізації принципу сталого розвитку.

М. М. Микієвич відзначає, що Європейський Союз розглядає досягнення сталого розвитку окремо взятого регіону через призму досягнення глобального сталого розвитку [85, с. 86-87], що передбачає дії Союзу в таких напрямках: забезпечення того, щоб глобалізація сприяла досягненню сталого розвитку; боротьба з бідністю та сприяння соціальному розвитку; стає управління природними та екологічними ресурсами; покращення узгодженості політики Європейського Союзу; ефективніше управління на усіх рівнях; фінансовий сталий розвиток.

Підкреслимо, що для досягнення сталого розвитку необхідно звертати

увагу не лише безпосередньо на три взаємопов'язані його компоненти – економічний, соціальний та екологічний – а й такі питання, як узгодженість політики ЄС, покращення управління на усіх рівнях збільшення фінансових ресурсів для реалізації даної політики. Розвиток і застосування принципу сталого розвитку в Європейському Союзі тісно пов'язаний із процесами в цьому напрямку на міжнародній арені. Прийняття міжнародно-правових документів чи проведення конференцій або зустрічей із питань сталого розвитку впливає на здійснення відповідних заходів на рівні Європейського Союзу й окремих держав-членів.

6. Високий рівень захисту – один з найважливіших матеріальних принципів екологічної політики ЄС. Л. М. Ентін підкреслює, що цей принцип позначений у різних статтях Договору про функціонування ЄС та виводиться із сукупності норм Договору [142, с. 783]. Зокрема п. 2 ст. 191 Договору про функціонування ЄС визначає, що політика Союзу має за мету досягти високий рівень охорони навколишнього середовища, але враховуючи ситуації у різних регіонах ЄС [160, р. 134]. Він, як вважає професор А. Епіне, повинен впроваджуватися у вже існуючу систему [118, с. 86]. На нашу думку, обґрунтованою та такою, що заслуговує на увагу, є позиція Е. Луки, який зазначає [256, р. 18], що цей принцип потребує реалізації додаткових певних вимог: необхідно враховувати наукові та технічні дані; врахувати різні умови у різних країнах-членах ЄС; проаналізувати потенційну вигоду та витрати від діяльності та бездіяльності; врахувати економічний та соціальний розвиток ЄС в цілому; необхідно враховувати збалансований розвиток регіонів ЄС.

Даний принцип служить, в першу чергу, для тлумачення і застосування права Союзу з метою надання (забезпечення) найвищого ступеня можливого рівня захисту; він застосовується там, де право Союзу вимагає зважування різних інтересів або цілей, так що в разі колізії еколого-політичних інтересів з іншими інтересами, потрібно виходити з відносного пріоритету перших. Але цей принцип не впливає ні на порядок розподілу компетенції в Європейського Союзу, ні на його інституційні рамки.

7. Серед цілого ряду принципів, характерних для політики ЄС у сфері охорони навколишнього природного середовища, такі дослідники як А. О. Андрусевич, Дж. Бонайн, О. К. Вишняков, С. М. Кравченко, Е. Лука, О. О. Сурілова виокремлюють принцип диференційованої відповідальності [15, с. 521; 120, с. 30-31; 63, с. 35-36; 257, р. 54]. Повністю підтримуємо цю позицію, зокрема, для екологічного регулювання в сфері виробництва. Зміст цього принципу полягає в тому, що кожен несе свою частку відповідальності за навколишнє середовище. Крім того, всі версти населення залучаються до процесу збереження навколишнього середовища. Н. О. Соколова – теоретик в галузі міжнародного права зазначає, що проблематично встановити диференціацію відповідальності [116, с. 101-103]. Зокрема, М. О. Медведєва підкреслює, що принцип диференційованої відповідальності не можна застосовувати до всіх без винятку екологічних загроз [81, с. 114], наприклад, стосовно поводження з небезпечними відходами, ядерної безпеки і забруднення із суден, діяльності в Антарктиці, космосі, на морському дні, охорони всесвітньої спадщини.

Повністю погоджуючись з позицією Організації Об'єднаних Націй та відповідно до Декларації ООН з проблем навколишнього середовища людини, яка була прийнята в Стокгольмі, слід проявляти обережність, щоб переконатися, що заходи, які здійснюються в одній державі не є причиною погіршення навколишнього середовища в іншій державі [281, р. 4-5].

Отже, кожна держава-член Європейського Союзу не повинна сприяти погіршенню стану довкілля іншої держави, а також враховувати економічний розвиток певної країни. Крім того, захист навколишнього середовища повинен супроводжуватись підтримкою всіх верств населення, які в певні моменти історичного розвитку сприяли активізації питань щодо поліпшення екологічних умов в певній країні. Природоохоронні дії на міжнародному, регіональному та місцевому рівнях повинні враховувати категорії забруднення та характер необхідних заходів, які потрібні для охорони навколишнього середовища. Важливе місце відводиться координації і гармонізації екологічної політики на

основі процедури інформування про стан навколишнього середовища.

8. Наступний принцип знаходить свої джерела у вторинному праві Європейського Союзу – принцип участі та інформування громадян. Так, Директива 2003/4/ЄС [193, р. 26-32] гарантує право на доступ до екологічної інформації, наявної в державних органів та викладаються основні умови і практичні механізми її здійснення; забезпечення екологічної інформації поширення екологічної інформації серед громадськості з метою досягнення максимально можливої доступності до неї. Судова практика вже зараз налічує 541 справу, яку розглянуто з урахуванням Директиви 2003/4/ЄС [283, р. 2-3; 271, р. 29; 270, р. 11-12]. З цією метою використовують, зокрема, комп'ютерні телекомунікації і/або електронну техніку.

Всі зазначені вище принципи базуються на основних положеннях Договору про функціонування Європейського Союзу, актах вторинного права, національному законодавстві держав-членів ЄС, судовій практиці та доктрині. Принципи екологічної політики Європейського Союзу використовують доступну інформацію наукового і технічного характеру, враховують особливості кожної держави-члена ЄС, виявляють переваги та недоліки в екологічній політиці Союзу, стимулюють рівень економічного і соціального розвитку та запроваджують збалансований розвиток регіонів ЄС.

Особливий інтерес при аналізі дії принципів становлять засоби, за допомогою яких вони реалізуються (тобто мова йде про правові важелі екологічної політики ЄС), до них можна віднести дії держав-членів щодо розвитку екологічної політики ЄС. Так, відповідно до статті 193 Договору про функціонування ЄС [160, р. 136] держави-члени мають право вводити більш суворі захисні заходи у сфері навколишнього середовища, але такі заходи повинні бути сумісні з установчим Договором.

Діяльність щодо забезпечення екологічної безпеки є вагомим важелем сприяння демократизації суспільства та розвитку європейських структур. Важливим сегментом сучасної екологічної політики ЄС, як стверджує В. І. Андрейцев, є важелі її реалізації, які розуміються як гарантуючі засоби її

прогнозованої результативності [3, с. 142]. Всі важелі природоохоронної системи становлять єдине ціле і доповнюють один одного. Водночас кожен із них має самостійні функції, розв'язує певне коло завдань. Саме правове регулювання у сфері охорони навколишнього середовища є одним із основних важелів управління цим процесом.

Згідно п. 2.2 ст. 191 Договору про функціонування ЄС [160, р. 134] заходи щодо гармонізації в цілях охорони навколишнього середовища можуть містити захисні умови – правові заходи, які уповноважують країни-члени ЄС у термінових (невідкладних) випадках вживати тимчасові заходи по охороні навколишнього середовища з еколого-політичних причин. Але такі заходи ні в якому разі не можуть бути зумовлені економічними чинниками і підлягають контрольній процедурі з боку Союзу. На практиці зустрічається досить багато прикладів такого роду захисних умов. Так, стаття 11 Директиви 91/414 [172, р. 20] про введення засобів захисту рослин на ринку встановлює, що країна-учасниця Європейського Союзу в тих випадках, коли вона має причину вважати, що допущений згідно з Директивою засіб (агрохімікат, пестицид) становить небезпеку для здоров'я людини, тварин та навколишнього середовища, його продаж і використання можна тимчасово заборонити або обмежити).

Застосування принципів екологічної політики ЄС в судовій практиці також підсилює захист навколишнього середовища. Л. Кремер зазначає, що Європейський Суд з екологічних питань прийняв станом на 2007 рік близько 400 рішень. Він намагається при цьому тлумачити сучасне екологічне право еколого-дружньо і посилювати охорону навколишнього середовища [67, с. 40]. О. Л. Дубовик у своїй праці наводить доповідь судді Конституційного суду Бельгії Л. Лаврийсена, яку він виголосив на конференції «30 років екологічного права ЄС» і підкреслив, що: «За роки своєї діяльності Суд справедливості розвинув серію загальних доктрин, які сприяли ефективності європейського права в цілому. Ці доктрини також важливі для розвитку екологічного європейського права» [36, с. 65]. Однак у своїх рішеннях він встановлює лише

право, а точніше – компетенцію органів Союзу з регулювання якоїсь сфери, поки не встановлено в судовому порядку зобов'язання щодо вжиття заходів на основі принципів і аспектів екологічної політики. Однак інтерпретувати зміст цих загальних положень необхідно з певною обережністю, так як судовим захистом користується тільки ядро даної програми зобов'язань. Все, що виходить за ці рамки, підпадає під розгляд законодавця. Л. Лаврийсен підкреслює: «Починаючи з 7 лютого 1985 р., коли було прийнято рішення в справі *L'Association de defence des brulens d huiles usages*, Суд визнає, що захист навколишнього середовища – це «вимога мандату», який при відсутності повноцінної гармонізації законодавства може виправдати використання заходів, що обмежують торгівлю у державах-членах» [118, с. 91-92].

Схожість багатьох екологічних проблем в державах-членах Європейського Союзу, обов'язковість виконання прийнятих рішень на рівні ЄС, прагнення до уніфікації заходів з боротьби із забрудненням та розвинена система правових важелів (Договір про функціонування Європейського Союзу, директиви, дії держав-членів, діяльність Європейського Суду, доктрина) сприяють реалізації єдиних принципів екологічної політики Європейського Союзу.

Необхідно підкреслити значення принципів для інститутів Союзу з точки зору тих функцій, які вони виконують: надання ЄС повноважень з прийняття рішень; уточнення компетенції в сфері прийняття рішень ЄС; покладання на Союз обов'язків діяти; надання Союзу повноважень впроваджуватись в область основних гарантованих прав. Існують два види обов'язків, які виникають з принципів: обов'язок законодавця ЄС розглядати комплексні екологічні проблеми всеохоплюючі, не маючи за мету отримати вигоду та обов'язок вирішення всіх приватних випадків з урахуванням всіх правових стандартів. Правове значення принципів екологічного права Європейського Союзу по відношенню до виробництва виявляється в забороні вчиняти дії, які можуть обмежити конкуренцію, а також включення зазначених принципів в якості основних обов'язків громадян та підприємств.

2.3. Компетенція Європейського Союзу в галузі охорони навколишнього середовища

З підписанням Договору про функціонування Європейського Союзу у 2007 р. процеси європейської інтеграції отримали новий потужний імпульс для свого розвитку. Зміни, які були внесені Лісабонськими договорами до положень про компетенцію Європейського Союзу, створили передумови для посилення наднаціональних повноважень об'єднання. Вивчення цих новацій є актуальним завданням української науки.

Компетенція (як категорія публічного права) – це правовий засіб, що дозволяє визначити роль і місце конкретного суб'єкта в управлінському процесі шляхом законодавчого закріплення за ним певного обсягу публічних справ [69, с. 380]. Міжнародна організація, яка створена державами для виконання конкретних цілей і завдань, наділяється зафіксованою в установчому акті певною компетенцією. На думку більшості юристів, компетенція міжнародної організації це об'єкт або сфера її предметної діяльності [5, с. 288-290]. Проте недостатньо характеризувати поняття компетенції міжнародної організації тільки через коло питань, якими їй слід займатися. Для більш повного визначення цього поняття необхідно включити в нього повноваження, якими наділяється організація для виконання покладених на неї завдань. Отже, до компетенції міжнародної організації включається як коло проблем, якими їй слід займатися, так і наданих їй для цього повноважень. Компетенція міжнародної організації, так само як і її правосуб'єктність, має договірну основу і обмежена договірними рамками [140, с. 111].

Разом з тим, у західній доктрині застосовується поширене тлумачення компетенції міжнародних організацій. Прихильники концепцій «іманентної компетенції» (норвезький юрист Ф. Сейерстед [288, р. 74-76] та ін.) і «неявної компетенції» (англійський юрист Д. Боуэт та ін.) виходять з того, що будь-яка міжнародна організація може здійснювати будь-які дії, необхідні для досягнення її цілей, незалежно від конкретних постанов установчого акта або інших міжнародних угод, або в силу іманентних, внутрішніх властивостей

міжнародної організації властивостей, або на основі неявної компетенції, яка може бути виведена з цілей і завдань організації.

Особливістю ЄС як міжнародного об'єднання держав є наявність в його компетенції наднаціональних елементів, які обумовлюють нормотворчу активність організації. Юридичні межі діяльності Європейського Союзу характеризує поняття «компетенція», що поділяється на предмети відання і повноваження. Предмети відання – це ті сфери суспільного життя, стосовно яких Європейський Союз може приймати нормативні акти й інші рішення. Повноваження – це права і обов'язки Європейського Союзу в підвідомчих йому сферах суспільного життя [13, с. 81].

На різних етапах європейської інтеграції, об'єм компетенції був різним. Каті Куловесі та Марісе Сремона зазначають, що перші європейські об'єднання мали дуже вузьку, спеціальну компетенцію, що стосувалася лише окремих галузей промисловості [253, р. 3].

Суд ЄС активно сприяв процесу розвитку компетенції Європейського Союзу в сфері охорони навколишнього середовища та визначив, що охорона навколишнього середовища є невід'ємною частиною економічної інтеграції в цілому. Це заклало основу загальної політики з координації діяльності держав-членів та інститутів Європейського Союзу в сфері охорони навколишнього середовища в межах процесу економічної інтеграції.

Одне з перших рішень суду у сфері природоохоронних заходів було винесене в березні 1980 року (справи № 91/79 та № 92/79, Комісія проти Італії). Комісія подала позов проти Італії у зв'язку з невиконанням Директиви Ради про зближення законодавств держав-членів у питаннях, що стосуються мийних засобів (№ 73/404 від 22.11.1973), а також Директиви Ради про зближення законодавств держав-членів у питаннях щодо вмісту сірки в деяких видах рідкого палива (№ 75/716 від 24.11.1975). Італія вважала, що питання виходить за рамки повноважень Комісії. Суд ухвалив, що обидві розглянуті ним директиви правомірно ґрунтувалися на статті 100 установчого договору, яка уповноважувала Співтовариство затверджувати всі заходи, необхідні для

усунення торгових бар'єрів, що є наслідком диспаритету (нерівності) в національному законодавстві держав-членів [241, р. 1099]. Отже, стаття 100 була визнана як правова основа природоохоронних заходів, які здійснювалися з метою узгодження національних законодавств.

Дещо пізніше у зв'язку з розглядом серії із шести справ, відповідачем з яких виступала Бельгія, Європейський суд, розтлумачивши статтю 268 Договору, розширив правові підстави для природоохоронних директив (справи № 68/81, 69/81, 70/81, 71/81, 72/81, 73/81, Комісія проти Бельгії). Суд визнав природоохоронні заходи як одне з повноважень співтовариства, що розуміють аналогічно до прецедентного права стосовно компетенції у сфері зовнішніх зносин [243, р. 153]. Пізніше у своєму преюдиціальному рішенні від 1985 року суд визначив, що принцип свободи торгівлі не повинен розглядатися як абсолютний, він має підпадати під дію певних обмежень, обґрунтованих поставленими перед співтовариством цілями, зумовленими загальним інтересом. Директиви слід розглядати з погляду перспективи охорони навколишнього середовища, що є однією з важливих цілей співтовариства [249, р. 531]. Суд вирішив зупинитися на такому сильному формулюванні, тому що рішення виносилося в період, коли відбувалося обговорення запропонованих змін до установчого договору. Своєю позицією в цих дискусіях суд продемонстрував підтримку пропозиції вважати охорону навколишнього середовища однією з цілей ЄС. Ухвалення рішення судом ґрунтувалося на тому, чим, на його думку, міг бути закон, а не на тому, чим закон був насправді [224, р. 46].

Думка суду про те, що захист навколишнього середовища є однією з ключових цілей співтовариства, дістала підтримку й отримала подальший розвиток у рішенні з іншої справи – «Комісія проти Данії», більше відомої як «Справа про датські пляшки» (Danish Bottles case). У своєму рішенні Європейський суд справедливості визнав принципову правомірність запровадження торгових обмежень із метою захисту навколишнього середовища [244, р. 4607].

Поставивши охорону навколишнього середовища на один щабель з іншими цілями співтовариства, суд узяв на себе обов'язок збалансувати інтереси охорони навколишнього середовища з інтересами внутрішнього ринку, застосувавши принципи недопущення дискримінації та пропорційності. Необхідно зважати, що сталося це до внесення положень щодо охорони навколишнього середовища до установчого договору Співтовариства [39, с. 5]. Мотивування суду вочевидь виходило за рамки автентичного тлумачення. Своїм активним втручанням суд значною мірою сприяв політичній і законотворчій діяльності Європейського Союзу.

В сфері охорони довкілля компетенція Європейського Союзу розглядалась до 1987 року лише як складова частина спільного ринку, для функціонування і створення якого приймалися директиви про зближення законів, нормативних постанов та адміністративних актів держав-членів, котрі мали безпосередній вплив на спільний ринок [228, р. 56]. Велике значення мало внесення до Договору про заснування Європейського Співтовариства – статті, яка передбачала, що «щодо захисту здоров'я, безпеки, охорони навколишнього середовища та захисту споживачів Комісія бере за основу високий рівень захисту, враховуючи будь-які нові досягнення, що базуються на наукових фактах» [290, р. 9]. Зміни, які Єдиний європейський акт вносив до Договору про заснування Європейського співтовариства, чітко передбачали розвиток та імплементацію політики співтовариства у сфері охорони навколишнього середовища [111, с. 9].

Згодом у Договорі про заснування Європейського Співтовариства знайшла своє закріплення компетенція Європейського Союзу з охорони довкілля, тобто були визначені предмет відання і повноваження Європейського Співтовариства з цього питання. Було проведено розмежування між різними масштабами повноважень – національним (на рівні держав-членів) і наднаціональним (на рівні ЄС). У цьому випадку слід розрізняти компетенцію різних рівнів: виключна компетенція ЄС, компетенція держав-членів, спільна компетенція ЄС і держав-членів [85, с. 28]. Треба погодитись із думкою В. І.

Лозо, що історико-правове дослідження законодавства ЄС про довкілля відображає поступову та цілеспрямовану економічну політику і співпрацю у вирішенні європейських і планетарних екологічних проблем [73, с. 68-69].

Компетенція ЄС у сфері навколишнього середовища після підписання Лісабонського договору регулюється Розділом XX Договору про функціонування ЄС [160, р. 134-136] й базується на праві ЄС і, як у більшості міжнародних міждержавних організацій, носить функціональний характер, оскільки спрямована на реалізацію функцій об'єднання. Однак на відміну від класичних міжнародних організацій, Європейський Союз не має притаманної тільки йому компетенції. Правові акти ЄС мають правову основу, визначену установчими договорами. Своєю чергою, Договір про Європейський Союз та Договір про функціонування ЄС окреслюють межі компетенції Союзу (принцип наділення повноваженнями) та засоби її реалізації (принципи субсидіарності і пропорційності).

Принцип наділення повноваженнями (*d'attribution de competence*) означає, що ЄС має діяти тільки в межах своєї компетенції, яку надали йому в Договорах держави-члени для досягнення цілей, встановлених Договором. Межі повноважень ЄС мають поважатися як органами Союзу, так й державами-членами. Як підкреслив Суд ЄС, принцип наділення повноважень повинен поважатися як у зовнішній, так і у внутрішній діяльності Співтовариства [265, р. 5]. Також цей принцип означає, що будь-яка компетенція, не надана Союзу у Договорі, належить державам-членам. На відміну від участі держав у міжнародних організаціях, членство у ЄС веде до обмеження державами-членами своїх суверенних прав, частину яких вони передають Європейському Союзу. З іншого боку, принцип наділення повноваженнями обмежує свободу дій ЄС. Це знаходить свій прояв у тому, що презумпція повноважень виходить від держав-членів. Європейський Союз не може самостійно змінювати свою компетенцію – це можуть робити тільки держави-члени.

Принцип субсидіарності визначає правові рамки для реалізації компетенції Союзу. Суть принципу субсидіарності полягає у тому, що в сферах,

які не відносяться до його виключної компетенції, Союз діє лише тоді і настільки, наскільки цілі передбачених дій не можуть бути повною мірою досягнуті державами-членами на центральному, регіональному або місцевому рівні, проте, зважаючи на масштаби і наслідки передбачених дій, можуть бути краще досягнуті на рівні Союзу. Отже, субсидіарність обмежена випадками, коли компетенція Союзу доповнює компетенцію держав-членів.

Принцип пропорційності є ще одним принципом, який визначає засоби реалізації компетенції Союзу. Він доповнює принцип субсидіарності. Згідно з принципом пропорційності зміст і форма дій Союзу не повинні виходити за межі того, що є необхідним для досягнення цілей Договору [160, р. 20; 19, с. 17]. Йдеться про таке співвідношення цілей та засобів, в рамках якого обрані заходи мають відповідати або бути пропорційними закріпленим в установчих договорах цілям.

Зміст принципу субсидіарності розкриває «Протокол про застосування принципів субсидіарності і пропорційності» [160, р. 209]. Протокол передбачає покладання на Комісію зобов'язання проводити широкі консультації для врахування місцевих і регіональних проблем перед внесенням будь-яких законопроектів; включення до законопроектів, пояснення їх відповідності принципам субсидіарності і пропорційності та надання супроводжувальних документів, у яких міститься обґрунтування фінансових і юридичних наслідків ухвалення акту Союзу, а також підтвердження необхідності його ухвалення на рівні ЄС; наділення національних парламентів держав-членів правом контролювати законопроекти ЄС на їх відповідність принципу субсидіарності і направляти відповідальним за підготовку законопроекту своїх мотивованих висновків для врахування; надання державам-членам і національним парламентам права на звернення з позовом до Суду ЄС стосовно порушення принципу субсидіарності.

В. І. Муравйов та І. Березовська зазначають, що конкретизація принципів, які стосуються компетенції ЄС, здійснюється у розділах і окремих статтях установчих договорів, причому кожна з статей визначає свою частину наданих

повноважень і механізм їх реалізації [90, с. 53]. На практиці це проявляється у закріпленні в положеннях установчих договорів різних категорій компетенції, правових інструментів її реалізації і процедур їх ухвалення.

Лісабонський договір передбачає наступні типи компетенції ЄС: виключна; спільна; повноваження діяти в цілях підтримки, координації або доповнення дій держав-членів; специфічна компетенція у сфері спільної зовнішньої політики та політики безпеки, європейської політики безпеки і оборони [160, р. 52]. При цьому визначається, до якого типу належить кожен напрям політики ЄС.

Виключна компетенція означає, що у випадках, коли установчі договори надають Європейському Союзу компетенцію у визначеній сфері, то тільки об'єднання може займатися законотворенням і ухвалювати юридично зобов'язуючі акти; держави-члени не можуть самостійно здійснювати подібні дії, окрім як у випадку, якщо вони уповноважені на це Союзом, або з метою втілення у життя актів ЄС [90, с. 55]. Виключна компетенція ЄС ґрунтується на презумпції передачі повноважень Союзу державами-членами в таких сферах як: митний союз, встановлення правил конкуренції, грошова політика, збереження морських біологічних ресурсів, загальна торгова політика. Рішення Суду ЄС *Commission of the European Communities v Council of the European Communities*, *European Agreement on Road Transport* уточнює визначення меж виключної компетенції [245, р. 7; 234, р. 7]. Вони зможуть полегшити застосування на практиці відповідних положень Лісабонських договорів. Суд ЄС у компетентній думці 2/92, у якій йшлося про внутрішні правові акти, ухвалені на основі ст.ст. 47.2, 71, 80 та 95 Договору про заснування Європейського Співтовариства, визначив, що у випадках, коли внутрішнє правило повністю охоплює своїми положеннями якусь сферу відносин, тоді держави-члени не можуть приймати свої законодавчі акти у цій сфері [264]. Така виключна компетенція паралельно поширюється на зовнішні зносини об'єднання. Це так звана концепція охопленої сфери. Якщо ж внутрішні правові заходи не охоплюють своїм регулюванням повністю якусь сферу відносин, то на їх основі

виникає спільна компетенція ЄС та держав-членів.

У компетентній думці 2/91 Суд ЄС розвинув концепцію охопленої сфери [263]. Він відзначив, що для визнання виключної компетенції співтовариства достатньо буде того, щоб положеннями внутрішнього правила, ухваленого з метою досягнення ще більшої гармонізації, якась сфера відносин була охоплена правовим регулюванням в значній мірі.

Однак слід враховувати різницю між спільними правилами та мінімальними стандартами. Відповідно до положень ст. 114 ДФЄС Комісія може ухвалювати акти щодо гармонізації законодавства стосовно захисту здоров'я, безпеки, охорони навколишнього середовища та захисту споживачів [160, р. 94]. Проте у держав-членів залишаються повноваження щодо встановлення більш високих стандартів у цих сферах. Д. Макголдрик зазначає, що завдяки такому підходу з боку Суду ЄС до вирішення питання про співвідношення між спільними правилами та мінімальними стандартами – заохочується застосування в державах-членах Євросоюзу більш суворих вимог щодо захисту здоров'я та охорони праці [259, р. 76].

Допоміжна (доповнююча) компетенція закріплена в статті 6 Договору: «Союз володіє компетенцією здійснювати діяльність, спрямовану на підтримку, координацію або доповнення діяльності держав-членів, не підміняючи при цьому їх компетенцію в даних сферах», в таких сферах як: охорона та покращення здоров'я людей, промисловість, культура, туризм, освіта, професійне навчання, молодь і спорт, цивільна оборона, адміністративне співробітництво [160, р. 55].

Спеціальна компетенція Союзу не відноситься до тих категорій, назви яких спеціально згадуються у Лісабонських договорах. Вона стосується сфер, які хоча і визначені в установчих договорах, однак не входять до виключної, спільної і доповнюючої компетенції. Спеціальною компетенцією Союз наділений у сфері координації економічної політики держав-членів і політики зайнятості. Для здійснення такої координації Союз може ухвалювати головні орієнтири та інші заходи (ст.ст. 2.3 та 5 ДФЄС [160, р. 51-52]). Інша сфера

спеціальної компетенції – це визначення та здійснення спільної зовнішньої політики та політики безпеки включно з поступовим формуванням спільної політики безпеки і оборони (ст. 2.4 ДФЄС [160, р. 51]).

Саме до спільної компетенції ЄС належить сфера навколишнього середовища [52, с. 843]. При здійсненні цього типу компетенції держави-члени залишають за собою певну свободу дій [259, р. 15-16]. У цьому випадку має бути створений механізм співробітництва між ЄС та державами-членами. Це підтвердив Суд ЄС у своєму рішенні у справі *Commission v. Council* [242], визнавши Раду винною у порушенні домовленості з Комісією щодо підготовки до зустрічей в рамках Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО), а також питань, пов'язаних з голосуванням та заявами. З 1994 року існує також внутрішній кодекс поведінки стосовно питань, що належать до сфери послуг у системі Світової організації торгівлі (СОТ). Зі свого боку Комісія запропонувала ухвалити загальний кодекс поведінки.

Таким чином, реформований Європейський Союз наділений компетенцією з боку держав-членів, яка дозволяє йому регулювати інтеграційні процеси в межах ЄС та приймати активну участь у міжнародних відносинах. Правові засади компетенції визначені установчими договорами та рішеннями Суду ЄС. Союз не може самостійно змінювати свою компетенцію. Компетенція ЄС буває внутрішньою і зовнішньою, явно вираженою і дорозумілою. Як явно виражена, так і дорозуміла, компетенція може бути виключною, спільною з державами-членами, доповнюючою та спеціальною. В. Муравйов та І. Березовська зазначають, що Лісабонські договори про ЄС відносяться до не багатьох міжнародно-правових документів, в яких знайшла своє віддзеркалення «дорозуміла компетенція», тобто така, яка не є явно вираженою, але наявність якої припускається для виконання цілей установчих договорів [90, с. 54-57].

«Дорозуміла компетенція» закріплена у ст. 352 ДФЄС, а також визначається в результаті практики Суду ЄС. В ній наголошується: «Якщо в межах напрямків політики, визначених у Договорах, виникає потреба у діях з боку Союзу з метою досягнення однієї з цілей, передбачених Договорами, і

якщо останні не надали для цього необхідних повноважень, Рада, на підставі одноголосно прийнятого рішення, за пропозицією від Комісії та після схвалення Європейського парламенту, ухвалює необхідних пропозиції...» [160, р. 198]. Ст. 352 надає широкі повноваження Європарламенту, оскільки для ухвалення відповідних постанов Радою необхідно отримати його схвалення.

Повноваження, надані на основі цієї статті, використовувались у сфері охорони навколишнього середовища, для підписання міжнародних угод про торгівлю і співробітництво, створення таких міжнародних організацій, як Європейський банк реконструкції та розвитку тощо. Однією з важливих передумов застосування цієї статті є відповідність ухвалених на її основі заходів положенням договору, що забороняють гармонізацію, або відносять те чи інше питання до сфери Спільної зовнішньої політики і політики безпеки.

У доктрині права ЄС існує вузьке і широке тлумачення поняття дорозумілої компетенції. Згідно з вузьким тлумаченням наділення компетенцією передбачає існування іншої компетенції, яка є необхідною для існування першої. Широке тлумачення базується на тому, що визначення цілей і функцій передбачає існування будь-яких повноважень, необхідних для їх реалізації. Практика Суду ЄС схиляється до широкого тлумачення дорозумілої компетенції.

Значному розширенню сфер дорозумілої компетенції сприяє доктрина паралельної компетенції. ЄС може, у межах своїх повноважень та юрисдикції, брати на себе зобов'язання шляхом укладання угод або контрактів з третіми країнами, міжнародними організаціями або громадянами третьої країни. Однак практика ЄС пішла по іншому шляху: Європейський Союз може укласти міжнародні угоди у всіх сферах, в яких воно має внутрішні законодавчі повноваження. Існує кілька точок зору стосовно походження доктрини паралельної компетенції. Як вважає Т. Гартлі, її основу становить теорія дорозумілої компетенції [224, р. 175]. Однак не всі дослідники поділяють цю точку зору [90, с. 54].

Не менш вагомим виглядає аргумент, відповідно до якого держави-члени

не повинні порушувати внутрішнє законодавство ЄС у якійсь сфері, укладаючи міжнародні угоди з третіми країнами чи міжнародними організаціями. Цей аргумент підкріплюється практикою Суду ЄС *H. Ferwerda BV v Produktschap voor Vee en Vlees*. Reference for a preliminary ruling: *College van Beroep voor het Bedrijfsleven* – Netherlands. Refunds wrongly made [246]. Основи доктрини паралельної компетенції були викладені в рішенні у справі 22/70, *Commission v. Council* [1971], в якому Суд ЄС заявив, що ст. 210 Договору про заснування Європейського співтовариства (нині – ст. 47 ДФЄС) не тільки закріплює цивільну правоздатність ЄС, але й визнає його міжнародну правосуб'єктність [245, р. 11]. Суд ЄС також визнав, що повноваження Співтовариства у сфері зовнішніх зносин виникають не тільки з явно виражених зобов'язань установчого договору, як у випадку з ст.ст. 113 та 114 (нині – ст. 207 ДФЄС) щодо угод з тарифів та торгівлі, а також ст. 228 (нині – ст. 217 ДФЄС) стосовно угод про асоціацію, але й можуть впливати з інших положень установчого договору та правових заходів, прийнятих в межах цих положень інститутами ЄС [240]. При цьому під іншими положеннями договору Суд мав на увазі ті, що передбачають, але не прямо, повноваження стосовно укладання міжнародних угод, а також акти про вступ до ЄС.

Крім того, паралельна компетенція у сфері зовнішніх зносин може виникати не тільки тоді, коли ЄС потрібно реалізувати спільну політику, передбачену установчими договорами. У своєму рішенні в справах *Kramer* Суд ЄС прийшов до висновку, що паралельна договірна компетенція об'єднання може виникати й з цілої низки джерел права ЄС взятих разом [240].

М. М. Микієвич визначає, що «дуалізм» компетенції Європейського Союзу в області охорони навколишнього середовища виражається в тому, що повноваження в розглянутій області надаються організації установчим договором для досягнення цілей безпосередньо екологічної політики ЄС [85, с. 31] (ст. 191-193 [160, р. 134-136]), а також для досягнення цілей підтримки функціонування внутрішнього ринку (ст. 114 [160, р. 96]).

Отже, Європейський Союз володіє широкою компетенцією в галузі

екології. При цьому компетенція ЄС у сфері охорони навколишнього середовища є спільна з державами-членами, що зумовлює важливість принципу субсидіарності для її реалізації.

Аналіз вищевикладених положень про екологічну компетенцію у сукупності з положеннями ст. 6 Договору про функціонування ЄС [160, р. 54], що встановлюють принцип захисту навколишнього середовища в якості принципу діяльності організації, дозволяє зробити висновок про те, що екологічна діяльність Спільноти нерозривно пов'язана з іншими напрямками діяльності ЄС.

ЄС має власну юрисдикцію, в межах якої вони здійснюють самостійні владні повноваження. Правові приписи, що видаються інститутами Європейського Союзу, мають, за загальним правилом, пряму дію, володіють верховенством по відношенню до права держав-членів, підлягають транспозиції (інтегруванню) в національні системи і знаходяться під юрисдикційним захистом Суду ЄС і держав-членів.

Поняття «компетенція Європейського Союзу» відрізняється від поняття компетенції держав. Компетенція держави стосується усіх сфер суспільного життя, а компетенція Європейського Союзу носить частковий характер, не є повною, тобто не стосується чи стосується неповною мірою всіх сфер суспільного життя. За своїм походженням компетенція Європейського Союзу – похідна. Тобто держави-члени відмовляються від частини своїх суверенних прав на користь інституцій Європейського Союзу, формуючи компетенцію ЄС. Тому об'єм компетенції Європейського Союзу залежить від волі держав-членів, від їх бажання та готовності відмовитися від тих чи інших прав у регулюванні певних сфер суспільного життя чи їх частини на користь Європейського Союзу.

ЄС визначає умови, за яких держави-члени координують свою політику. Політика Союзу у сфері довкілля прагне до досягнення високого рівня її охорони з урахуванням різноманітності ситуацій у різних регіонах Союзу. Вона заснована на принципах обережності та профілактичних дій; принципи усунення шкоди довкіллю шляхом звернення перш за все до його джерела;

принципі «забруднювач платить». О. К. Вишняков підкреслює, що ст. 13 Договору зобов'язує держави-члени при здійсненні політики ЄС у сфері сільського господарства, риболовства, внутрішнього ринку враховувати потреби тварин, поважаючи при цьому традиції держав-членів [15, с. 517].

Компетенція Європейського Союзу є комплексним і неоднорідним явищем, адже її об'єм у різних сферах суттєво відрізняється. Тобто, якщо одна сфера може більше регулюватись Європейським Союзом, то інші можуть бути у виключній компетенції держави-члена.

Європейський Союз діє у межах повноважень відповідних установчих договорів і керується у своїй діяльності визначеними у договорах цілями. Для досягнення поставлених перед ЄС цілей, які, зокрема, включають захист і покращення стану навколишнього середовища, діяльність ЄС включає різні види політики, тобто сфери діяльності. Сюди належить спільна торговельна, транспортна політика, зближення національних законодавств держав-членів до межі функціонування спільного ринку, політика у соціальній сфері, політика у сфері навколишнього середовища та ін.

Масштаби діяльності Європейського Союзу у різних сферах регулювання прямо залежать від об'єму повноважень, закріплених за ним його установчим договором у конкретній сфері політики. Якщо сфера дії ЄС не є його винятковою компетенцією, то воно діє на основі принципу субсидіарності. Це означає, що якщо поставлене завдання, зважаючи на його масштаби і результати, не може бути належним чином виконане окремими державами-членами, а буде краще реалізоване ЄС, то саме воно займається виконанням такого завдання.

Такий розподіл компетенції стосується також і політики в галузі охорони навколишнього середовища [85, с. 29]. Тобто, в межі повноважень Європейського Союзу входить проведення спільної політики у галузі охорони навколишнього середовища для досягнення цілей ЄС, беручи до уваги обмеження, встановлені у Договорі.

Статті 191-193 (174-176) Договору про функціонування ЄС безпосередньо

характеризують компетенцію Європейського Союзу в області охорони навколишнього середовища [160, р. 134-136]:

Політика Євросоюзу в сфері навколишнього середовища повинна сприяти досягненню наступних цілей:

- збереження, захист і поліпшення якості навколишнього середовища,
- захист здоров'я людини,
- ефективне і раціональне використання природних ресурсів,
- забезпечення заходів на міжнародному рівні для вирішення регіональних або глобальних екологічних проблем, і зокрема у боротьбі зі зміною клімату.

При підготовці своєї політики в галузі навколишнього середовища, Союз бере до уваги:

- наявні науково-технічні дані,
- умови навколишнього середовища в різних регіонах Союзу,
- потенційні вигоди та витрати від дій або бездіяльності,
- економічний та соціальний розвиток Союзу в цілому та збалансований розвиток її регіонів.

Договір про функціонування Європейського Союзу у деяких своїх положеннях визначає компетенцію держав-членів у сфері охорони довкілля. Держави-члени фінансують і здійснюють політику в сфері навколишнього середовища «без нанесення шкоди спільним заходам» [160, р. 136]. Окрім цього, держави-члени можуть незалежно від діяльності Європейського Союзу на міжнародному рівні проводити міжнародні переговори і підписувати міжнародні угоди в сфері охорони довкілля. Заходи щодо захисту навколишнього середовища, які приймаються на рівні ЄС, не забороняють державам-членам мати або запроваджувати строгіші захисні заходи. Проте, вони не повинні суперечити положенням установчих договорів і держави-члени мусять повідомляти про них Комісію [85, с. 30]. Європейський Союз відповідає за те, щоб вимоги щодо охорони довкілля були інтегровані у визначення і реалізацію політики та діяльності ЄС.

Визначення правової підстави компетенції ЄС та держав-членів важливо з декількох підстав: відповідно до європейського права інститути Європейського Союзу не володіють безмежною компетенцією національного законодавця в області регулювання охорони навколишнього середовища, а сфера виробництва тільки частково регулюється компетенцією Союзу (*авт.* – наприклад, промисловість як галузь матеріального виробництва відноситься до допоміжної компетенції); вибір правової підстави екологічної норми європейського права впливає на тип процедури прийняття рішень, котра застосовується під час прийняття даної норми; вибір правової підстави юридичного акту впливає на можливість держав-членів приймати (чи зберігати) національні природоохоронні заходи, які носять більш суворий характер, чим заходи, прийняті на рівні ЄС [142, с. 786].

Положення розділу Договору про функціонування ЄС щодо охорони навколишнього середовища доповнюються нормами ст. 114 Договору, які дають можливість ЄС проводити заходи зі зближення екологічного законодавства держав-членів [52, с. 854]. У цьому випадку, компетенція, що надається ЄС згідно з цією статтею, повинна бути спрямована на досягнення цілей статті 26, тобто на забезпечення функціонування спільного ринку. Ця стаття дає можливість ЄС проводити зближення законодавства держав-членів у сфері охорони навколишнього середовища, інакше кажучи, дає виключно координаційні повноваження. Екологічні заходи, що приймаються згідно зі статтею 114 [160, р. 96], повинні базуватись на вимогах високого рівня захисту.

На відміну від компетенції ЄС компетенція держав-членів щодо захисту, підтримки і поліпшення навколишнього середовища необмежена. Держави-члени здійснюють свою компетенцію в тій мірі, в якій Союз не скористався своєю компетенцією [160, р. 54], тобто поки Європейський Союз не почав займатися певною сферою захисту навколишнього середовища, держави-члени ЄС можуть вживати всі необхідні або доцільні запобіжні заходи [66, с. 26], якщо вони не обмежені єдиним повноваженням.

Стаття 191 абз. 4 Договору про функціонування ЄС чітко встановлює, що

договори з третіми державами і міжнародними організаціями можуть бути укладені Європейським Союзом і державами-членами ЄС в рамках їх відповідних повноважень. При відсутності вторинного права Спільноти, держави-члени ЄС мають право самостійно вести переговори та укласти міжнародні угоди. Якщо ж при відсутності компетенції ЄС доцільно вести переговори і укласти міжнародну угоду через Європейський Союз, то ст. 218 Договору передбачає повноваження Європейської Комісії на ведення переговорів і укладення подібної угоди через європейську Раду. На практиці в переговорах про міжнародні екологічні угоди беруть участь як держави-члени ЄС, так і Європейська Комісія [67, с. 11].

У своєму співвідношенні національні правові екологічні системи і загальноєвропейська правова екологічна стратегія є взаємодоповнюючими один одного полюсами єдиного процесу як в досягненні оптимального регулювання відносин людини і природи, так і в розв'язанні конфліктів. При цьому розвиток національних правових екологічних систем на основі досвіду вирішення локальних завдань із визначенням їх масштабу зробило можливим підйом до рівня бачення глобальних проблем та виявлення шляхів їх вирішення зусиллями окремих держав, зацікавлених сторін і за допомогою координації дій світового співтовариства в цілому. У свою чергу значна частина законодавства про довкілля в кожній державі-члені ЄС виникає з права Європейського Союзу, і чинне нині законодавство повинно відповідним чином проводитися в життя. На сучасному етапі розвитку діяльність Європейського Союзу в сфері захисту навколишнього середовища зумовлена певними особливостями: екологічна компетенція ЄС є спільною з державами-членами; екологічна діяльність ЄС нерозривно пов'язана з іншими напрямками інтеграції.

Отже, держави-члени ЄС мають спільну (змішану) компетенцію у галузі охорони навколишнього середовища. Причому Договір про функціонування Європейського Союзу закріплює компетенцію як ЄС, так і компетенцію держав-членів у цій галузі. Навіть у тому випадку, коли компетенція з того чи іншого питання в рамках охорони навколишнього середовища належить ЄС,

держави-члени мають право встановлювати більш високі екологічні стандарти, ніж прийняті на наднаціональному рівні. Що ж стосується сфери виробництва, то окремі повноваження держав можна віднести до допоміжної компетенції, інші – що стосуються екологізації сфери виробництва до спільної (змішаної) компетенції. Сфера виробництва стала однією з областей, в якій повноваження розподілені між ЄС і державами-членами. За відсутності відповідної регламентації на рівні ЄС держави можуть приймати акти власного регулювання. І навпаки, вони позбавлені такого права з питань, урегульованих на рівні ЄС. Спільнота закріплює мінімальні стандарти охорони навколишнього середовища, а держави-члени покликані дотримуватися комунітарних стандартів або приймати ще більш суворі національні стандарти. ЄС має повноваження щодо гармонізації екологічного законодавства держав-членів для забезпечення діяльності внутрішнього ринку, а це безпосередньо пов'язано зі сферою виробництва (оскільки політика внутрішнього ринку направлена на створення правових та інституційних норм, що уможливають вільне оперування на ринках продуктів і факторів виробництва), а також для активізації міжнародного співробітництва у цій сфері. Отже, для української науки вивчення цих тенденцій є актуальним у світлі подальшої інтеграції нашої держави до Європейського Союзу та приведення законодавства України у відповідність до європейських стандартів у сфері виробництва.

Принцип пропорційності використовується у праві охорони навколишнього середовища для визначення відповідності заходів, прийнятими актами ЄС або державами-членами, цілям і завданням правового регулювання в області охорони навколишнього середовища. Тим самим принцип пропорційності визначає наскільки реалізація компетенції ЄС та держав-членів в області охорони навколишнього середовища відповідає цілям і задачам, встановленим у цій області Договором про функціонування ЄС.

2.4. Особливості екологічного законодавства Європейського Союзу у сфері виробництва

У законодавстві ЄС в сфері виробництва найчастіше законодавчі і виконавчі функції зосереджені на регіональному або місцевому рівні влади, включаючи закріплення конкретних правових вимог до діяльності окремих промислових підприємств і організацій по охороні навколишнього середовища. Зокрема, це стосується технології видобутку корисних копалин, управління промисловими відходами та відновлювальних робіт. Аналогічно право видачі ліцензій підприємствам і організаціям може бути делеговано різним органам на різних рівнях.

Принципово наголосити, що в ЄС акцент ставиться на велику різноманітність екологічних засобів боротьби з забрудненням природного середовища промисловими підприємствами. Значна увага приділяється таким організаційно-правовим заходам як: екологічне нормування, ліцензування, екологічна експертиза, державний екологічний контроль, екологічний аудит, оцінка впливу на навколишнє середовище, екологічна сертифікація. Система екологічної сертифікації, наприклад, використовується в країнах Європейського Союзу, і яка тільки починає застосовуватися в Україні, має на меті просувати на ринку продукцію промислових підприємств, при виробництві яких не допускалося порушень екологічних вимог.

Право Європейського Союзу спрямоване насамперед на вирішення проблеми впливу шкідливих речовин. Спочатку мотивом правотворчості було приведення у відповідність відмінностей між державами-членами стосовно внутрішнього ринку. Поступово в праві ЄС позначилися і справжні цілі охорони навколишнього середовища. А вже з 1990-х років стали звертати увагу на розміри забруднення навколишнього середовища продуктами. Важливу роль при цьому відігравав аналіз життєвого циклу, який по можливості охоплював всі види впливів. На політичній арені це відбивалося у вигляді вимог проведення інтегрованої політики обороту (розробки та випуску) продуктів [262, р. 3,7].

Треба об'єднати надзвичайно різні джерела, види, результати та кінцеві пункти впливу загальними інструментами. Беручи до уваги, що використовується різна сировина і матеріали, споживання енергії при виробництві і застосуванні, а також хімічні, біологічні та радіологічні викиди із застосуванням економічних механізмів: податків, зборів, застосування норм про відповідальність. Наприклад, необхідно встановити заходи при виробництві продуктів, їх продажі, використанні або на стадії відходів. І нарешті, необхідно розширити коло питань, які регулюють директиви ЄС – посилити контроль за управлінням застосовуваними засобами в сфері виробництва.

Європейська комісія досліджувала різні можливості і була покликана Європейським парламентом до широкої межі регулювання. Фактично застосовуються ті заходи, які є найбільш ефективними для охорони навколишнього середовища. Інтегративними визнаються при цьому такі заходи, які беруть до уваги перспективи перетворення у відходи різних видів продукції «протягом усього життя» [158, р. 3]. З цим пов'язана також Директива про екодизайн енергії споживаних продуктів (Директива 2008/28/ЄС [197, р. 48]). У стадії підготовки знаходяться заходи щодо тривалого використання природних ресурсів, щодо посилення екологічно безпечних технологій та екологізації стандартизації.

Принципово наголосити, що у праві ЄС не достатньо уваги приділено регулюванню функціонування промислових підприємств. Європейський Союз створив норми лише для регулювання діяльності певних, особливо для великих підприємств, для видачі дозволу, а також пов'язаних з їх діяльністю певних викидів в атмосферу, воду і ґрунт. Л. Кремер та Г. Вінтер зазначають, що основною ідеєю при цьому є те, що умови видачі дозволів для підприємств одного виду не можуть бути узгоджені, а навпаки можуть по-різному розроблятися для кожного підприємства окремо в залежності від місцевих умов навколишнього середовища і ситуації [66, с. 56].

Розвиток правового регулювання в сфері навколишнього середовища

відбувається за допомогою горизонтального й секторного природоохоронного законодавства. Враховуюче це, проаналізуємо екологічне законодавство Європейського Союзу, яке стосується сфери виробництва.

Горизонтальне природоохоронне законодавство – це акти вторинного права ЄС, що регулюють не лише визначену сферу навколишнього середовища (водні й земельні ресурси, шумові забруднення, рівень радіації й ін.), але й зачіпають усі сектори права навколишнього середовища з точки зору визначеної природоохоронної діяльності. Як влучно підкреслює О. П. Мірошніченко, органам державної влади України слід ретельніше й ґрунтовніше вивчати позитивний правовий досвід держав-членів ЄС у сфері екологічної політики [87, с. 612], адже, деякі механізми, інструменти й принципи такої політики можуть бути вже нині застосовані в нашій державі. Проаналізуємо основні нормативні акти горизонтального характеру екологічного права ЄС.

Директива 2008/1/ЄС про комплексне запобігання і контроль забруднення [196, р. 8] – стала важливим кроком до інтегрованого й горизонтального підходу в здійсненні охорони навколишнього середовища. У преамбулі цієї директиви вказується, що різноманітні і неузгоджені викиди в повітря, ґрунт і воду можуть потягнути за собою широкомасштабні забруднення із одного природного середовища в інше, тим самим порушити захист навколишнього середовища як єдиного цілого. Держави-члени зобов'язані забезпечити функціонування промислових підприємств так, щоб були вжиті всі необхідні превентивні заходи проти незапланованих викидів, а також усі необхідні заходи з обмеження наслідків промислових аварій.

В справі Європейська Комісія проти Ірландії [238], держава відмовилась виконувати свої зобов'язання відповідно до ч. 1 ст. 5 Директиви 2008/1/ЄС, порушуючи умови експлуатації обладнання, на останню були покладені відповідні стягнення. Інший приклад – справа *Stichting Natuur en Milieu and Others v College van Gedeputeerde Staten van Groningen and College van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland* [233] стосовно видачі дозволу на

будівництво та експлуатацію двох електростанцій в Голандії та встановлення граничних значень викидів для деяких атмосферних забруднювачів. Вищезазначене дозволяє нам стверджувати, що граничні значення викидів, параметрів або еквівалент технічних заходів повинні базуватися на найкращих наявних методах з урахуванням технічних характеристик розглянутої установки, її географічного розташування та місцевих екологічних умов. У всіх випадках забезпечується високий рівень захисту навколишнього середовища в цілому, однак конкретні обставини враховуються лише в судовому порядку.

Крім того, погоджуючись із думкою Л. Кремера, перш ніж буде дозволена діяльність певного промислового підприємства, повинна бути проведена екологічна експертиза для того, щоб визначити безпосередній і непрямий вплив на навколишнє середовище, а в разі необхідності обмежити цей вплив [66, с. 56]. Для одних підприємств така екологічна експертиза є постійною, для інших вона проводиться в тому випадку, якщо цього вимагає вид підприємства, його розмір або його місцезнаходження. Ці норми діють і для зміни існуючих підприємств.

Вплив на навколишнє середовище повинен бути врахований на більш ранніх стадіях у всіх технічних плануваннях та процесах прийняття рішень – цьому сприяє Директива № 2011/92/ЄС про оцінку впливу окремих державних і приватних проектів на навколишнє середовище [206, р. 1-21], яка була уточнена Директивою № 2014/52/ЄС [210, р. 1]. Держави-члени можуть встановлювати більш жорсткі правила щодо захисту навколишнього середовища, ніж передбачено на рівні Європейського Союзу (це виходить з компетенції ЄС). Крім того, це необхідно для досягнення цілей ЄС у сфері охорони навколишнього середовища і поліпшення якості життя.

Згоду на розробку проекту для громадських і приватних проектів, які можуть чинити істотний вплив на навколишнє середовище повинно бути видано лише після оцінки можливих істотних екологічних наслідків цих проектів. Ця оцінка повинна проводитися на основі відповідної інформації, наданої розробником. Директива розповсюджує свою дію на різні програми та

проекти, з метою скорочення викидів у повітря, воду і ґрунт в результаті запровадження певних заходів, включаючи заходи щодо відходів, з метою досягнення високого рівня захисту навколишнього середовища.

Для запобігання аварій в сфері виробництва діє Директива № 2012/18/ЄС про контроль щодо великих аварій, пов'язаних з небезпечними речовинами [207, р. 1]. Директива встановлює правила щодо запобігання великих аварій, пов'язаних з небезпечними речовинами, та обмеження їх наслідків для здоров'я людини та навколишнього середовища, з метою забезпечення високого рівня захисту на всій території Союзу послідовним та ефективним чином.

Принцип інтеграції екологічних питань та сталого розвитку знайшов своє вираження в Директиві № 2001/42/ЄС про оцінку впливу окремих планів та програм на навколишнє середовище [190, р. 30]. Метою цієї Директиви є забезпечення високого рівня захисту навколишнього середовища та сприяння інтеграції екологічних питань у процесі підготовки і прийняття планів з метою сприяння сталому розвитку, забезпечуючи здійснення екологічної експертизи.

Доступ громадськості до інформації щодо навколишнього середовища забезпечує Директива № 2003/4/ЄС [193, р. 26-32], яка була прийнята для забезпечення свободи доступу й поширення екологічної інформації, що є в розпорядженні органів влади, а також визначити межі доступності такої інформації. Суб'єктом цього права може бути будь-яка фізична чи юридична особа ЄС. Директива містить перелік підстав, за якими екологічна інформація може бути закрыта державою для доступу громадськості (інформація, що зачіпає міжнародну й державну безпеку, інформація, що являє собою комерційну або особисту таємницю та ін.).

Як зазначають європейські дослідники екологічного права М. Андерсон та А. Бойл, протягом певного часу деякі офіційні особи Європарламенту та Єврокомісії прагнули розширити обсяг інформації щодо екологічної діяльності ЄС і залучити громадян та громадські рухи й групи до безпосередньої участі в справі захисту довкілля. Катастрофи (такі, як Чорнобильська) свідчать, які згубні наслідки може мати брак інформації [152, р. 25-42]. Головним елементом

ефективного права на доступ до інформації є те, що зацікавлені особи можуть не виявляти особливої наполегливості задля отримання інформації.

Як в українському, так і в європейському законодавстві закріплені основні принципи доступу до екологічної інформації, здійснено ратифікацію основного документу у досліджуваній сфері – Конвенцію ООН про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська Конвенція [58]), здійснюється імплементація положень зазначеної Конвенції. Однак, наведений в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» перелік відомостей, що віднесені до екологічної інформації, є вужчим ніж в Орхуській Конвенції та у Директиві 2003/4/ЄС.

Директива 2003/35/ЄС про забезпечення участі громадськості у підготовці окремих планів та програм [192, р. 17], що стосуються навколишнього середовища та вносить зміни та доповнення до Директиви № 85/337/ЄЕС та Директиви № 96/61/ЄС про участь громадськості та доступ до правосуддя. Так, в свій час Директива № 96/61/ЄС стала важливим кроком до інтегрованого й горизонтального підходу в здійсненні охорони навколишнього середовища. У преамбулі цієї директиви вказувалось, що різноманітні і неузгоджені викиди в повітря, ґрунт і воду можуть потягнути за собою широкомасштабні забруднення із одного природного середовища в інше, тим самим порушити захист навколишнього середовища як єдиного цілого. Держави-члени зобов'язані були забезпечити функціонування крупних промислових підприємств так, щоб були вжиті всі необхідні превентивні заходи проти незапланованих викидів, а також усі необхідні заходи з обмеження наслідків промислових аварій. Л. Кремер та Г. Вінтер наголошують на важливості цієї директиви [66, с. 56].

Директива № 2003/35/ЄС сприяє можливості для участі громадськості в розробці деяких планів і програм, що стосуються навколишнього середовища та розширенню участі громадськості й забезпечення доступу до правосуддя [192, р. 17-25]. Держави-члени забезпечують можливість громадськості брати

участь у підготовці та внесенні змін, перегляді планів або програм. З цією метою повинні гарантуватись: інформування громадськості, або шляхом публічного повідомлення, або іншими відповідними засобами щодо таких планів чи програм; громадськість має право висловити зауваження і думки щодо прийняття рішень по планам і програмам; при прийнятті цих рішень, слід належним чином враховувати результати участі громадськості; розглянувши зауваження і думки, висловлені громадськістю, компетентний орган вживає всі розумні зусилля, щоб інформувати громадськість про прийняття рішення та причини і міркування, на яких ці рішення базуються, в тому числі щодо інформації про процес участі громадськості.

Законодавство України частково відповідає вимогам Директиви 2003/35/ЄС. У законодавстві України чітко не визначено поняття планів. У зв'язку з тим, що Директива регулює участь громадськості у процесі прийняття окремих планів та програм, що розробляються в рамках вимог директив про відходи, про небезпечні відходи, про батареї та акумулятори, які містять певні небезпечні хімічні речовини, про упаковку та відходи упаковки, про охорону вод від забруднення, спричиненого нітратами з сільськогосподарських джерел, та про якість атмосферного повітря, доцільно врахувати та чітко визначити ці плани та програми у відповідному законодавчому акті або актах.

Найбільш адресною ініціативою з «горизонтальних» заходів на рівні Європейського Союзу щодо взаємодії продукції і навколишнього середовища є Інтегрована політика в області виробництва продукції (Integrated product policy – IPP) висунута Європейською Комісією. Її метою є регулювання впливу продукції на навколишнє середовище з точки зору її обігу на ринку і всього життєвого циклу. Інтегрована політика в області виробництва продукції спрямована на зменшення впливу на навколишнє середовище товарів та послуг у процесі їх життєвого циклу шляхом використання набору політичних інструментів, застосування яких має зробити ринок товарів більш екологічно дружнім за допомогою регулювання не тільки сфери їх виробництва, але й споживання [107, с. 102]. Результатами впливу продуктів є насамперед:

забруднення повітря, води і ґрунтів шкідливими речовинами, які містяться в продуктах або з яких ці продукти були виготовлені і які виділилися з продуктів протягом їх життєвого циклу; споживання викопних енергетичних ресурсів, включаючи викиди газу в атмосферу; споживання природних матеріалів, наслідком чого є деградація ґрунтів і нанесення шкоди біорізноманіттю; шумовий вплив (забруднення); електромагнітний вплив.

Решта розділів екологічного права регулюються спеціальним секторним законодавством, що підрозділяється на законодавство про якість води та управління водними ресурсами, законодавство про забруднення повітря, законодавство про промислове забруднення та техногенні загрози, законодавство про небезпечні субстанції, законодавство про відходи, законодавство про охорону природи. Тут слід відзначити ряд важливих директив ЄС:

1. 30 червня 2000 р. була прийнята Директива 2000 Європейського парламенту і Ради Європейського Союзу щодо встановлення рамкових дій у сфері водної політики. Крім того, спеціальна програма ЄС – «Перспектива просторового розвитку ЄС» спрямована на досягнення найбільш збалансованого використання території країн-членів ЄС і охоплює, зокрема, промисловий сектор [188, р. 1-73].

2. Директива № 2007/60/ЄС про оцінку та управління ризиками затоплення направлена на створення основи для оцінки та управління ризиками повеней, спрямованих на зниження негативних наслідків для здоров'я людини, навколишнього середовища, культурної спадщини та економічної діяльності, пов'язаних з повенями в ЄС.

3. Директива № 2008/56/ЄС про встановлення рамок діяльності ЄС у сфері екологічної політики щодо морського середовища. Ця Директива встановлює рамки, в яких держави-члени повинні вжити необхідних заходів для досягнення або підтримання сприятливого екологічного стану морського середовища до 2020 року. Для цих цілей морська стратегія розробляється і здійснюється з метою захисту і збереження морського середовища, запобігання

її погіршення або, де це можливо, відновлення морських екосистем в районах, де вони порушені. Морські стратегії повинні застосовувати екосистемний підхід до управління господарською діяльністю.

4. Директива № 2008/50/ЄС про якість атмосферного повітря та чистіше повітря для Європи [236]. Зазначена Директива встановлює заходи, які направлені на: визначення і встановлення цілей якості атмосферного повітря з метою уникнення, запобігання або зменшення шкідливого впливу на здоров'я людини та навколишнє середовище в цілому; оцінку якості повітря в державах-членах на основі загальних методів і критеріїв; отримання інформації щодо якості атмосферного повітря; забезпечення інформування громадськості щодо якості атмосферного повітря; сприяння розширенню співробітництва між державами-членами в області зниження забруднення повітря.

5. Директива № 2004/107/ЄС про миш'як, кадмій, ртуть, нікель і поліциклічні ароматичні вуглеводні у атмосферному повітрі, мета якої направлена на: встановлення цільового значення для концентрації миш'яку, кадмію, нікелю і бензо(а)пірену в атмосферному повітрі, з тим щоб уникнути, запобігти або зменшити шкідливий вплив цих речовин на здоров'я людини і навколишнє середовище в цілому; визначення загальних методів і критеріїв для оцінки концентрацій миш'яку, кадмію, ртуті, нікелю і поліциклічних ароматичних вуглеводнів в атмосферному повітрі; інформування громадськості щодо наявності у повітрі зазначених речовин.

6. Також доцільно зазначити, що в законодавстві про якість атмосферного повітря значне місце займає Директива № 98/70/ЄС про якість бензину та дизельного палива, Директива № 1999/32/ЄС про зменшення вмісту сірки у деяких видах рідкого палива, Директива № 94/63/ЄС про контроль викидів летючих органічних сполук, що виникають зі сховищ нафти та при її транспортуванні з терміналів до сервісних станцій, Директива № 2004/42/ЄС про обмеження викидів летючих органічних сполук за рахунок використання органічних розчинників у певних фарбах і лаках та продукції полірування транспортних засобів та ряд інших директив і регламентів.

7. Директива № 2010/75/ЄС про промислові викиди (всеохоплююче запобігання і контроль забруднень) [205, р. 17]. Ця Директива встановлює правила щодо комплексного запобігання і контролю щодо забруднення навколишнього середовища, що впливають з виробничої діяльності. Вона також встановлює правила, призначені для запобігання або, якщо це неможливо, зниження викидів в повітря, воду і землю з метою запобігання утворенню відходів та досягнення високого рівня захисту навколишнього середовища в цілому.

Основними завданнями для України є впровадження визначених в Угоді положень Директиви щодо: інтегрованого підходу до оцінювання планованої діяльності; обов'язку особи, яка звертається для отримання інтегрованого дозволу; відкритості процесу прийняття рішення про надання дозволу; спалювальних установок; установок для спалювання чи спільного спалювання відходів; установок та видів діяльності, які здійснюються з використанням органічних розчинників; установок, що використовуються для виробництва двоокису титану.

8. Ризики генно-модифікованих організмів (ГМО), які ввозяться з третіх країн (тут імпортування являє собою введення в обіг), захищаються режимом, який складається з двох компонентів: з введеного інформаційним відділом біологічної безпеки списку обмеженого імпорту і вимагання дозволу на ввезення [67, с. 29]. Комісія зобов'язана повідомляти інформаційному відділу про дозволи, що видаються на території Союзу. Експортери ГМО для безпосереднього їх випуску в навколишнє середовище повинні передавати державі-імпортеру всю важливу інформацію про ризики та про ГМО і повинні отримати дозвіл на ввезення (імпортна ліцензія). Винятком з цього є такі ГМО, які за рішенням конференції договірних сторін легко розподіляються по категоріях, і такі, для яких за повідомленням відповідної держави не потрібно ніякого попереднього рішення.

Для ГМО, які визначені як продукти харчування або корму для безпосереднього використання або переробки, у відповідності зі ст. 11

Картахенського протоколу діє полегшений режим [47]. Якщо такі ГМО дозволені на території Європейського співтовариства, вони можуть бути вивезені в треті країни. У всякому разі повинні бути дотримані стандарти захисту права держави-імпортера, а експортер повинен дотримуватися обмеження дозволу. ГМО, які не схвалені в Європейському співтоваристві, дозволяється все ж ввозити, якщо держава-імпортер схвалить це, тут мова йде про небезпечні продукти харчування і корма.

В 2009 році Європейський парламент та Рада приймають Директиву № 2009/41/ЄС про використання генетично модифікованих мікроорганізмів у замкненій системі [203], яка встановлює загальні заходи для використання в замкнених системах генетично модифікованих мікроорганізмів з метою захисту здоров'я людини та навколишнього середовища. Директива наголошує, що заходи щодо оцінки та оптимального використання біотехнології у відношенні навколишнього середовища є пріоритетним напрямком дій ЄС. Окрема увага приділяється виробництву рослинних клітин та питанню про доступ громадськості до екологічної інформації.

10. Однак, як підкреслює В. В. Круглов, значну увагу в ЄС все ж приділяють правовій охороні навколишнього середовища від відходів виробництва та споживання [68, с. 43]. Так, директива ЄС про полігони для захоронення відходів (99/31/ЄС [165, р. 1-2]) визначає стандарти для функціонування полігонів. Так, передбачається організація, управління, ліквідація та моніторинг місць їх розташування, можливість розміщення на них тих або інших відходів, встановлені попередня очистка, обмеження щодо розміщення органічних, небезпечних та побутових відходів, мінімальні технічні вимоги, які повинні відображатися у дозволах, які видаються організаціям, що експлуатують полігони.

11. Директива № 2008/98/ЄС про відходи [198, р. 3-30] встановлює заходи по захисту навколишнього середовища і здоров'я людини шляхом запобігання чи зниження негативного впливу виробництва та поводження з відходами за рахунок зниження загального впливу використання ресурсів і підвищення

ефективності такого використання.

Незважаючи на те, що в Україні існує правова база у сфері поводження з відходами, законодавство нашої держави потребує суттєвого вдосконалення з метою приведення у відповідність до вимог Директиви: існує потреба зменшення негативного впливу відходів на навколишнє природне середовище; формування інфраструктури поводження з відходами; покращення системи управління у сфері поводження з відходами за рахунок розробки планів управління відходами та програм запобігання утворенню відходів. Доцільно також внести зміни до Закону України «Про відходи» [104] щодо введення принципу «забруднювач платить» та принципу розширеної відповідальності виробника для встановлення механізму повного покриття витрат.

12. У відповідності з Директивами ЄС 92\43\ЄС [173, р. 7] (про охорону дикої флори і фауни) і 2009\147\ЄС [200, р. 7] (про охорону диких птахів) країни зобов'язані забезпечити дотримання вимог по охороні природи на території ЄС. Якщо який-небудь план чи проект, включаючи проекти, пов'язані з видобутком корисних копалин, може зробити істотний вплив на ці території, країни повинні забезпечити реалізацію заходів безпеки, необхідних з точки зору охорони природи і обумовлених в ст. 6 Директиви 92\43\ЄС [173, р. 9-10]. Директива № 2009/147/ЄС стосується збереження всіх видів птахів, що зустрічаються в природі у дикому вигляді на території держави-члена ЄС. Вона охоплює питання охорони, управління та контролю цих видів і встановлює правила їх експлуатації, а також поширює свою дію на птахів, їхні яйця, гнізда і місця проживання.

Проаналізувавши правову літературу з європейського права та акти вторинного законодавства, можна виділити такі основні особливості екологічного законодавства Європейського Союзу в сфері виробництва:

сприяє реалізації принципу сталого розвитку, концепції «зеленої економіки», збалансованого використання ресурсів та досягненню високого рівня захисту навколишнього середовища;

закріплення правових вимог по охороні навколишнього середовища в діяльності промислових підприємств і організацій найчастіше зосереджені на регіональному або місцевому рівні (це пов'язано безпосередньо із розподілом компетенції між ЄС та державами-членами);

існує велика різноманітність екологічних засобів боротьби з забрудненням природного середовища промисловими підприємствами, що потребують певної систематизації;

відбувається посилення застосування екологічно безпечних технологій та вбачається необхідність екологізації стандартизації;

акцент робиться на застосуванні превентивних заходів у функціонуванні промислових підприємств, виходячи з позиції краще попередити негативні наслідки, ніж потім ліквідовувати наслідки катастроф;

обов'язковість проведення екологічної експертизи для визначення впливу виробництва на навколишнє середовище;

застосовується оцінка можливих екологічних наслідків від діяльності промислових підприємств;

свобода доступу до екологічної інформації;

участь громадськості в забезпеченні охорони навколишнього середовища.

Висновки до Розділу II

1. Міжнародно-правові відносини у сфері виробництва залежно від конкретних проблем природоохоронного співробітництва регулюються як міжнародним економічним правом, так і міжнародним екологічним правом. Сьогодні актуального значення набуває питання наскільки ефективно держави та міжнародні організації використовують економічний механізм розвитку виробництва у галузі охорони навколишнього природного середовища і, навпаки, як швидко проходять процеси екологізації сфери виробництва. Розвиток міжнародно-правових відносин у сфері виробництва можливий тільки на основі належного дотримання принципів і норм міжнародного права, а їх регулювання здійснюється за допомогою таких інструментів, як: міжнародні договори, міжнародно-правові акти ООН, Міжнародної організації зі стандартизації, ЮНЕП, ЮНІДО, Європейської економічної комісії ООН, Ради Європи, дво- або багатосторонні угоди; конкретні засоби – оцінка впливу на навколишнє середовище, екологічне маркування, міжнародна стандартизація.

2. Політика ЄС спрямована на те, щоб споживання промисловими підприємствами відновлюваних і невідновлюваних природних ресурсів не перевищувало ємності екосистеми, а їх використання в господарській діяльності повинно бути відокремлено від економічного зростання шляхом підвищення ефективності використання ресурсів на підприємствах. Європейський Союз виробив єдину екологічну політику, яка, в свою чергу, є основою для розробки загальноєвропейського законодавства з охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів. Екологічна політика Європейського Союзу характеризується своїм динамізмом, урахуванням суспільних потреб та інтересів окремих його членів.

3. Під спеціальними принципами екологічної політики ЄС в сфері охорони навколишнього середовища, які можна застосовувати в сфері виробництва розуміють загальні положення, які складають основу правового регулювання щодо раціонального використання природних ресурсів, збереження природних комплексів та забезпечення екологічної безпеки.

Пропонуємо виділити наступні спеціальні принципи: 1) принцип розширеної відповідальності виробників – стверджує, що витрати покладаються на платників податків через спеціальні збори за забруднення навколишнього середовища, а результатом є стимулювання виробництва – створення екологічно дружельюбних умов та підходів; 2) принцип профілактики та попередження – заходи щодо охорони повинні запроваджуватись у випадку обґрунтованої підозри, що певні дії матимуть певний результат, який може заподіяти шкоду навколишньому середовищу, навіть без науково обґрунтованого доказу наявності казуального зв'язку; 3) принцип справедливості між поколіннями – кожне покоління отримує природу та культурну спадщину від попереднього покоління, а теперішнє покоління охороняє їх для майбутнього, забезпечуючи справедливе використання природних ресурсів та надаючи спільну допомогу у випадку надзвичайних ситуацій; 4) принцип інтеграції екологічних питань є комплексним і сприяє включенню екологічних питань до всіх ключових сфер політики Європейського Союзу, шляхом внесення змін до вже діючих нормативно-правових актів та запровадження; 5) принцип сталого розвитку – політика повинна розроблятися так, щоб вона враховувала економічний, екологічний і соціальний аспекти, а досягнення цілей в одній із сфер політики не повинно стримувати прогресу в іншій; 6) принцип високого рівня захисту – використовується для тлумачення і застосування права Європейського Союзу з метою надання (забезпечення) найвищого ступеня можливого рівня захисту; 7) принцип диференційованої відповідальності полягає в тому, що кожен несе свою частку відповідальності за погіршення стану навколишнього середовища, враховуючи при цьому специфіку економічного розвитку кожної окремої країни; 8) принцип участі та інформування громадян полягає в забезпеченні доступу до екологічної інформації та її поширення серед громадськості.

4. Реалізацію принципів екологічної політики Європейського Союзу в сфері виробництва забезпечує розвинена система правових важелів: акти вторинного права, національне законодавство, судова практика та доктрина.

5. Охорона навколишнього середовища стала однією з областей, в якій повноваження розподілені між ЄС і державами-членами. Це означає, що за відсутності відповідної регламентації на рівні ЄС держави можуть приймати акти власного регулювання. Європейський Союз закріплює мінімальні стандарти охорони навколишнього середовища, а держави-члени покликані дотримуватися союзних стандартів або приймати ще більш вимогливі національні стандарти. ЄС має повноваження щодо гармонізації екологічного законодавства держав-членів для забезпечення діяльності внутрішнього ринку, а також для активізації міжнародного співробітництва у цій сфері. У свою чергу значна частина законодавства про довкілля в кожній державі-члені ЄС виникає з «союзного» джерела, і чинне нині законодавство повинно відповідним чином проводитися в життя.

6. Екологічне законодавство Європейського Союзу в сфері виробництва характеризується розширенням правових вимог по охороні навколишнього середовища в діяльності промислових підприємств із застосуванням безпечних технологій та превентивних заходів у їх функціонуванні, з обов'язковим проведенням екологічної експертизи і оцінки впливу на навколишнє середовище, із залученням громадськості в забезпеченні охорони довкілля шляхом надання доступу до екологічної інформації. Розвиток правового регулювання в сфері навколишнього середовища відбувається за допомогою горизонтального й секторного природоохоронного законодавства, акти якого стосуються сфери виробництва.

РОЗДІЛ III. ПРАВОВІ ІНСТРУМЕНТИ (МЕХАНІЗМ) РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПИТАНЬ У СФЕРІ ВИРОБНИЦТВА В ПРАВІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

3.1. Механізм охорони навколишнього середовища у сфері виробництва в праві Європейського Союзу та місце у ньому стратегічних інструментів та інструментів планування

Виробництво певним чином викликає деградацію навколишнього середовища, починаючи від видобутку корисних копалин, їх переробки, і далі – проектування, рекламування, реалізації кінцевим споживачам, використання і подальшої утилізації в якості відходів. У той же час в цей процес залучено безліч учасників: проектувальники, виробники, маркетологи, продавці і покупці. З розвитком суспільства розвивається й виробництво.

Процес виробництва представляє собою різноманітні способи впливу на навколишнє середовища. Результатами таких дій є, насамперед:

- 1) забруднення повітря, води і ґрунтів шкідливими речовинами, які містяться в продуктах або з яких ці продукти були виготовлені і які виділилися з продуктів протягом їх життєвого циклу споживання викопних енергетичних ресурсів, включаючи викиди газу в атмосферу;
- 2) споживання природних матеріалів, наслідком чого є деградація ґрунтів і нанесення шкоди біорізноманіттю;
- 3) шумовий вплив (забруднення);
- 4) електромагнітний вплив.

Існуючі документи, що стосуються виробництва і споживання обмежені в можливостях. Потрібні структури, які б давали відповідні сигнали виробникам і споживачам для стимулювання ефективності використання ресурсів і кругової економіки. Важливо підтримувати заходи для подальшого поліпшення екологічних характеристик товарів і послуг протягом всього їх життєвого циклу, в тому числі заходи по збільшенню поставок екологічно чистих продуктів й стимулювання споживчого попиту на таку продукцію. Це буде досягнуто за допомогою збалансованого поєднання стимулів для споживачів і

підприємств, ринкових інструментів і правил для зниження екологічних наслідків їх діяльності та продукції. Споживачі повинні отримувати точну, легко зрозумілу і достовірну інформацію про продукцію, що вони купують, завдяки чіткій і послідовній системі маркування, у тому числі щодо екологічних вимог. Упаковка повинна бути оптимізована для мінімізації впливу на навколишнє середовище, і ресурсо-ефективної бізнес-моделі. Існуюче законодавство, наприклад, щодо Екодизайну і екодизайну до енергоспоживаючої продукції та Ecolabel регулювання [199, р. 10; 204, р. 1; 276, р. 1] має бути переглянуто з метою поліпшення екологічних показників і ресурсу роботоздатності виробів у процесі їх життєвого циклу, та вирішення існуючих положень з допомогою більш узгодженої політики та законодавчої основи для сталого виробництва і споживання в Союзі [212]. Необхідно заповнити прогалини в політики ЄС, стимулювати законодавство для забезпечення мінімальних вимог щодо екологічних характеристик продуктів і послуг.

Як зазначає Л. Кремер, право Європейського Союзу спрямоване, передусім, на розв'язання проблеми впливу шкідливих речовин. Спочатку мотивом було приведення у відповідність відмінностей між державами-членами стосовно внутрішнього ринку. Поступово до цього приєдналися і справжні цілі охорони навколишнього середовища. І тільки в 90-х роках стали звертати увагу на розміри забруднення навколишнього середовища продуктами виробництва. Важливу роль при цьому відігравав аналіз життєвого циклу, який по можливості охоплював всі види впливів [66, с. 65-66].

Сказане дає змогу зауважити, що юридично необхідно встановити заходи у сфері виробництва, які повинні охопити використання сировини і матеріалів, споживання енергії при виробництві і застосуванні, а також викиди, і з'єднати необхідні дії з економічними механізмами. І, нарешті, потрібно ввести в дію планові інструменти (інструменти планування) для управління застосовуваними засобами. Г. Вінтер наголошує, що Європейська Комісія неодноразово звертала увагу на ці можливості і була покликана Європейським

парламентом до широких меж регулювання – фактично застосовуючи ті заходи, які є найбільш ефективними для охорони навколишнього середовища [66, с. 67-68].

Сформовані в міжнародному, національному праві та на регіональному рівні екологічні принципи використовують набір вкрай розрізнених правових вважелів та інструментів, які запозичені з «м'якого права» у національні нормативно-правові акти. Так, Н. де Седелір з цього приводу зазначає, що термін «м'яке право» також часто використовується для опису різних видів квазі-юридичних інструментів Євросоюзу: «кодекс поведінки», «керівництва», «комунікації» та інше [284, р. 2]. В галузі екологічного права Європейського Союзу, інструменти, запозичені з м'якого права часто використовуються для вказівки на те, як Європейська комісія має намір використовувати свою владу та повноваження, здійснюючи при цьому свої завдання у своїй сфері компетенції. Наприклад, як було вже визначено, принцип розширеної відповідальності виробника передбачає зобов'язання виробника щодо прийому його продукції після закінчення строку її служби і забезпечення її переробки, що сприятиме досягненню цілей Європейського Союзу в екологічній політиці. Отже, екологічні принципи знаходять своє відображення в окремих сферах екологічного права та, іноді, і в національному законодавстві в обхід політичним секторам (як у випадку з принципом «забруднювач платить», превентивним принципом та принципом запобігання – *від авт.*).

У той же час Європейський Союз робить спробу систематично стимулювати кожен етап виробництва з метою зниження впливу його процесів в різних сферах на навколишнє середовище. Враховуючи той факт, що в цей процес залучено велику кількість учасників і різноманітної продукції, ясно, що не може існувати однієї конкретної міри, що підходить для кожної ситуації. Для цього в праві Європейського Союзу необхідно використовувати єдиний механізм шляхом посилення ролі різноманітних заходів та інструментів, як обов'язкових, так і добровільних, які повинні використовуватися для досягнення поставленої мети, включаючи використання економічних

інструментів, добровільних угод та екомаркування. Сучасна політика Європейського Союзу в області виробництва повинна включати в себе керівництво не тільки у відношенні дій з боку державних органів, але й інших зацікавлених сторін і повинна перейти від механізмів виключно керівництва і контролю до стимулюючих механізмів. Інтеграційними визнаються при цьому такі заходи, які беруть до уваги перспективи перетворення у відходи різних видів продукції протягом усього життя, як наприклад Директива про екодизайн енергії споживаних продуктів (Директива 2008/28/ЄС [197, р. 48]). У стадії подальшої підготовки знаходяться заходи щодо тривалого використання природних ресурсів, посилення екологічно безпечних технологій та екологізації стандартизації.

Сукупність прийомів і способів, які впливають на виробництво і учасників промислової діяльності, складають невід'ємну частину механізму охорони навколишнього середовища в сфері виробництва. Складовою частиною механізму, як правило, є інструменти – засоби, ресурси, які підтримують його і знаходять своє відображення в його структурі. Механізм охорони навколишнього середовища в сфері виробництва в праві Європейського Союзу складається з організаційно-правових і економіко-правових прийомів і способів, за допомогою яких реалізуються принципи екологічної політики ЄС, і, які містять в собі спеціальні інструменти.

До організаційно-правових прийомів та способів в сфері виробництва відноситься такий інструмент як екологічна стандартизація, яка є найбільш розробленим інструментом захисту навколишнього середовища в рамках Європейського Союзу. Екологічній стандартизації присвячено багато актів вторинного права ЄС. Т. В. Реднікова висловлює думку, що стандарти впливають на екологічну складову як мінімум з двох боків: по-перше, в більшості випадків в процесі створення стандартів екологічним аспектам приділяється вкрай мало уваги, а це призводить до того, що інновації можуть не відповідати чинним стандартам; по-друге, стандарти вважаються засобом забезпечення відповідності вимогам законодавства ЄС, що в ряді випадків стає

дуже проблематичним, коли справа стосується екологічного законодавства [107, с. 106].

Рекомендація Ради від 3 березня 1975 року [176] пропонує офіційну правову класифікацію екологічних стандартів Європейського Союзу. У відповідності з принципом «забруднювач платить» Європейський Союз застосовує наступні види екологічних стандартів: стандарти якості навколишнього середовища і її компонентів (вода, повітря, ґрунт, флора і фауна); екологічні стандарти продукції; екологічні стандарти виробничих процесів. Згодом значення екологічної стандартизації посилюється в праві Європейського Союзу. Цьому сприяв, в значній мірі, процес кодифікації норм права ЄС в цій області. Важливим кроком в цьому напрямі стало прийняття Директиви 96/61/ЄС, яка інтегрувала положення про попередження забруднення та контроль над ним (нова редакція Директиви була прийнята 15 січня 2008 року – Директива 2008/1/ЄС) [196, р. 8]. Вона містить загальні положення про екологічну стандартизацію виробничих процесів, виступає як основа законодавства в цьому питанні. Самі ж екологічні стандарти встановлюються конкретними директивами.

Регламент Європейського парламенту та Ради (ЄС) від 31 березня 2004 р. 648/2004 про миючі засоби [272, р. 1-35] являє собою кодифікацію європейського законодавства про детергенти. Регламент замінив з жовтня 2005 р. п'ять директив ЄС, що встановлювали стандарти для миючих засобів, які стимулювали в свій час розвиток нових технологій в цій області і появи препаратів, широко відомих і рекламованих всюди нині.

Кодифікації були піддані норми, що визначають загальні обмеження впровадження у виробництво і на споживчий ринок досягнень генної інженерії – генетично модифікованих організмів [52, с. 857]. Цьому питанню присвячена Директива 2001/18/ЄС від 12 березня 2001 р. про обережність при вступі в навколишнє середовище генетично модифікованих організмів та скасування Директиви 90/220/ЄЕС від 23 квітня 1990 р. [189, р. 1]. У Директиві 2001/18/ЄС встановлюється правило про те, що продукція, яка містить ГМО, може бути

допущена на споживчий ринок тільки в разі, якщо вона відповідає стандартам Союзу і пройшла необхідну оцінку на предмет безпеки для здоров'я людини та навколишнього середовища. Зазначена оцінка ризику включає проведення досліджень та оцінку виробником, можливу повторну оцінку з боку компетентних органів держав-членів, аналіз витребуваної інформації від виробника компетентними органами, що видають дозвіл на випуск подібної продукції. Держави-члени повинні забезпечити, щоб продукти, що містять ГМО, були відповідним чином марковані і упаковані з метою донести до споживача інформацію про наявність ГМО. Держави-члени проводять облік виробників продукції, що містить ГМО.

Наступним інструментом, який можна віднести до організаційно-правових прийомів та способів в межах механізму охорони навколишнього природного середовища в сфері виробництва є оцінка впливу на навколишнє середовище. Правове регулювання проведення оцінки впливу на навколишнє середовище здійснюється на основі Директиви 85/337/ЄЕС за оцінкою деяких державних і приватних проектів на навколишнє середовище (ЕТА) від 27 червня 1985 р. [170, р. 40], зміненою Директивою 97/11/ЄС від 3 березня 1997 р. [174, р. 5]. Положення зазначеної Директиви доповнюються нормами, закріпленими Директивою 2001/42/ЄС про оцінку впливу деяких планів і програм на навколишнє середовище від 27 червня 2001 р. [190, р. 30]. Істотне значення для проведення такої оцінки в державах-членах мають також положення Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище в транскордонному контексті, прийнятої в 1991 р. в Фінляндії під егідою Європейської економічної комісії ООН [60]. ЄС брало активну участь у розробці і є учасником даної конвенції. Україна ратифікувала цю міжнародну угоду, а у 2015 році ратифікувала Протокол про стратегічну екологічну оцінку до Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті (Закон України № 562-VIII) [60], що є суттєвим кроком у належному впровадженні цього інструменту у національне законодавство.

Процедура ЕТА розробляється державними органами, а в ряді випадків знаходить закріплення в законодавстві держав-членів ЄС. Директиви ЄС надають інструментарій для оцінки та контролю можливих проявів забруднення навколишнього середовища в промисловості та при здійсненні інших видів діяльності на інтегрованій основі [68, с. 45]. Оцінка впливу на навколишнє середовище від конкретних проектів, в тому числі в промисловості, повинна бути визначена до видачі дозволу на реалізацію конкретного проекту, таким чином вплив від проекту прораховується в процесі розробки рішень про його реалізацію. Європейський Союз підкреслює важливість моніторингу, зниження кількості нестандартних ситуацій на промислових підприємствах та використання інтегрованого підходу до пошуку рішень різних природоохоронних проблем.

Істотну роль у забезпеченні охорони навколишнього середовища відіграє інформаційний інструмент екологічної політики ЄС, як складова частина організаційно-правового способу, – Європейське агентство з навколишнього середовища (ЕЕА), здійснює збір, обробку та аналіз інформації про стан навколишнього середовища на континенті.

Ще одним важливим організаційно-правовим прийомом є система екологічної сертифікації продукції – система «еколейбл». Сертифікація – це процедура підтвердження відповідності, за допомогою якої незалежна від виробника (продавця, виконавця) і споживача (покупця) організація засвідчує в письмовій формі, що продукція, процес або послуга відповідає встановленим вимогам. У світовій практиці екологічну сертифікацію почали запроваджувати з 1992 р. на основі положення Регламенту 880/92 від 23 березня 1992 р. про систему присудження еколейбла [180, р. 1], зміненого Регламентом 1980/2000 від 17 липня 2000 р. [275, р. 1], британського стандарту BS 7750 «Система екологічного управління», міжнародних стандартів ISO/TC207 «Управління навколишнім середовищем» тощо. Поступ України до єдиного ринку стає додатковим чинником у формуванні тенденцій щодо вимог стосовно якості,

конкурентоспроможності та безпеки пропонованих продукції, послуг та діяльності об'єктів управління.

Під час створення системи екологічної сертифікації слід враховувати її особливість, яка полягає в тому, що ця система ставить за мету забезпечити захист не тільки споживачів від недоброякісної й небезпечної продукції, а й самого навколишнього середовища від шкідливого впливу як цієї продукції, так і деструктивної діяльності людини. Тому саме для екологічної сертифікації набуває особливого значення розподіл сфер обов'язковості і добровільності, інтересів національної безпеки і ринкових інтересів у визначенні структури цієї системи та правил її функціонування. Наприклад, в Європейському Союзі екологічне виробництво в сільськогосподарській сфері регулюється Регламентом ЄС 2092/91 «Про екологічне землеробство та відповідне маркування сільськогосподарської продукції і продуктів харчування» [178, р. 1]. Для підтвердження екологічного статусу своєї продукції виробники, переробники або продавці проходять екосертифікацію, в ході якої визначається відповідність виробництва і продукції екологічним нормам [61, с. 7-8]. Метою екологічної сертифікації є гарантія для споживача з боку незалежної компетентної організації того, що продукт, дійсно, виготовлений у відповідності зі стандартами екологічного виробництва.

Система присудження еколейблу не носить обов'язкового характеру, її цілями є: поширення дизайну, виробництва, маркетингу і використання продукції, що має мінімальний вплив на навколишнє середовище; поліпшення забезпечення споживачів інформації про продукцію, надає вплив на навколишнє середовище. Для отримання еколейбла – свого роду сертифіката якості – продукція повинна відповідати суворим екологічним критеріям. Європейським Союзом розроблено відповідні критерії для ряду категорій товарів: туалетного паперу, добрив, пральних і посудомийних машин та ін. У присудженні еколейбла беруть участь Комісія, спеціально створений для цих цілей комітет і форум, що складається з представників зацікавлених галузей (промисловість, комерція, організації споживачів, екологічні організації).

Еколейбл не присуджується продуктам харчування, напоям і лікарським препаратам. Зазначимо, що в Європейському Союзі переважає добровільна сертифікація. Для України, з огляду її загального екологічного стану, існує потреба в посиленому державному управлінні в галузі екологічної безпеки й контролю за додержанням екологічних вимог. Саме цей чинник наголошує на першочерговому значенні для нашої держави обов'язкової екологічної сертифікації.

В ЄС введена і функціонує загальна система екологічного менеджменту і екологічного аудиту – ще один важливий інструмент в організаційно-правовому механізмі. Вона базується на положеннях Регламенту 761/2001 від 19 березня 2001 р. про добровільну участь організацій в системі екоменеджменту та екоаудиту Європейського Союзу [278, р. 1].

Функціонування економіко-правових прийомів та способів механізму охорони навколишнього середовища ЄС бере основу в положеннях § 4 і 5 ст. 192 ДФЄС [160, р. 134]. В Європейському Союзі повноцінно використовується бюджетне фінансування і фінансування зі структурних фондів заходів щодо захисту навколишнього середовища. Відповідні витрати на охорону навколишнього середовища стали передбачатися в загальному бюджеті ЄС ще з початку 1980-х рр. Серед структурних фондів найбільш значима діяльність Фонду згуртування, виділяє відповідні кошти підтримки екологічних заходів у менш розвинутих державах-членах ЄС: Греції, Ірландії, Іспанії, Польщі [215, р. 25]. Фінансування заходів охорони навколишнього середовища у відповідності з покладеними на них функціями здійснюється також іншими фондами – Європейським фондом регіонального розвитку та Європейським фондом орієнтації і гарантій в області сільського господарства. Європейський Союз здійснює фінансування екологічних заходів у відповідності з програмами заходів за різними напрямками діяльності, передбаченими вторинним правом ЄС. Істотне значення має і фінансування екологічних проектів Європейським інвестиційним банком. Банк здійснює інвестиції проектів у сферах екології міст, охорони вод, повітря, ґрунтів від забруднення.

Складовим компонентом економіко-правового механізму охорони навколишнього середовища є «зелені» податки. Стаття 192 ДФЄС передбачає можливість введення «зелених» податків. На початку 1990-х рр. Комісією розроблено відповідний проект, але Рада у 1992 р. відхилила його. У плани ЄС входить введення в майбутньому загального податку на викиди вуглекислого газу (CO₂), як це було передбачено, відмічає Д. Джилієс, ще П'ятою програмою дій ЄС у відношенні навколишнього середовища [222, р. 10].

Загальною рисою всіх перелічених вище заходів механізму є регулювання життєвого циклу товарів і продукції, а також добровільна участь всіх зацікавлених сторін у цьому процесі. Однак, як зазначає Т. В. Реднікова, пропагуються зміни з боку технологій і ринкових механізмів, особливо в тих випадках, коли може бути досягнуто значне поліпшення стану навколишнього середовища без необхідності залучення значних матеріальних ресурсів [107, с. 107].

Л. Кремер та Г. Вінтер висловлюють таку точку зору, що встановлені Договором про функціонування ЄС в ст. 288 інструменти – регламенти, директиви, рішення, рекомендації та думки – знаходять своє застосування не тільки в праві Європейського Союзу та галузі навколишнього середовища, а й, зокрема, в сфері виробництва [66, с. 38]. Спосіб посилення узгодженості в застосуванні екологічної політики ЄС здійснюється шляхом розробки законодавства, яке охоплює різні напрямки цієї політики та різні сектори економіки. Горизонтальне законодавство, в першу чергу, процесуальне законодавство, яке застосовується до сфери виробництва та якого повинні дотримуватись підприємства в процесі планування, моніторингу та оцінки. Е. Лука до горизонтальних інструментів відносить стратегічні та інструменти планування, добровільні інструменти, інформаційні інструменти та ринкові [256, р. 95]. Деякі з цих інструментів мають назву «Нові Екологічні Політичні Інструменти» (NEPIs) [230, р. 2]. Вони не регулюють ті сфери, де функціонують старі інструменти та базуються на техніці, яка містить інформаційні та економічні стимули, ціль яких краще виявити, ніж знайти відповідність.

Зазначені інструменти не функціонують, якщо: компанії не докладають значних зусиль для своєї організації шляхом перегляду продуктивності; технології не записуються і регулярно не переглядаються; вплив будь-якого плану, програми або проекту на навколишнє середовище не фіксується; громадськість не інформують про стан навколишнього середовища (доступ до інформаційних директив); зусилля не направляються на розвиток галузей промисловості (ринкові інструменти) [230, р. 3-4].

Оскільки вирішення проблем екологічного регулювання в сфері виробництва потребує використання відповідних правових інструментів, необхідним є аналіз існуючих стратегічних інструментів та інструментів планування, які є базовими при подальшому вивченні інших правових інструментів, таких як добровільні, ринкові та інформаційні. Це питання також є актуальним у контексті інтеграції України до Європейського Союзу.

Так, стратегічні інструменти та інструменти планування ЄС можна знайти в Договорі про функціонування ЄС, який визначає, що для здійснення своєї компетенції інститути Європейського Союзу приймають регламенти, директиви, рішення, рекомендації, думки та екологічні програми (перша-сьома). Так, Лісабонським договором 2007 р. зроблено суттєвий крок в напрямку регулювання екологічних питань в сфері виробництва. Ним передбачено (ст. 191 Договору про функціонування Європейського Союзу [160, р. 132]), що політика Європейського Союзу повинна сприяти досягненню цілей щодо збереження, охорони та поліпшення якості навколишнього середовища, а також направлена на досягнення високого рівня захисту з урахуванням ситуацій в країнах-членах ЄС. Тобто заходи Європейського союзу та держав-членів в сфері виробництва, зокрема, будь-які нові розробки, які засновані на наукових фактах, повинні відповідати вимогам в сфері охорони навколишнього середовища.

Д. Джилієс виокремлює в праві ЄС наступні інструменти: регламенти – це акти прямої дії, які підлягають прямому застосуванню в державах-членах ЄС, тобто ніякого подальшого національного законодавства впроваджувати не

потрібно; директиви – найбільш загальна форма законодавства ЄС; рішення – це акти прямої дії, які адресовані безпосередньо державам-членам ЄС, юридичним та фізичним особам. Широкого використання в сфері захисту навколишнього середовища не дістали рекомендації та думки [222, р. 11-13]. Останні два інструменти не мають значної юридичної сили та можуть не використовуватись як правові інструменти. Рекомендації та відгуки не грають в області захисту навколишнього середовища істотної ролі. Досвід інших міжнародних організацій, особливо Ради Європи, показав, що на рекомендації не звертають уваги. Подібний висновок ЄС зробило про екологічні рекомендації, які, як правило, з'являються тоді, коли розробка правового акта стикається з великим політичним протистоянням або піддається сумніву компетенція Союзу. Такої ж думки дотримуються Н. О. Гусева та О. О. Гусев, зазначаючи, що основними адміністративними інструментами європейської екологічної політики є такі нормативні акти і документи як директиви та регламенти [22, с. 35-37].

Регламенти мають загальне застосування та приймаються з фінансових питань чи як щоденне управління в загальній сільськогосподарській політиці. Тільки в деяких випадках використовуються для регулювання екологічних питань. Директиви є обов'язковими для виконання державами-членами ЄС. Як влучно зазначив Найджел Хей, це найбільш відповідні інструменти для регулювання екологічних питань, зокрема де необхідна деяка гнучкість для пристосування існуючих національних процедур до права ЄС [223]. Рішення є обов'язковими в повному обсязі для тих, кому воно адресовано. А. Джордан підкреслює, що цей інструмент використовується для реалізації певних процедурних питань за міжнародними конвенціями [229, р. 20]. Крім того, рішення стосуються у відповідності зі ст. 288 ДФЄС дозволу одиничного випадку. Тільки німецька доктрина наводить відмінності між (загальноприйнятою) постановою і рішенням (що стосується одиничного випадку), хоча ця різниця об'єктивно обґрунтована [66, с. 38]. Так, міжнародні (екологічні) угоди за допомогою рішення вводяться в право ЄС або рішеннями

встановлюються критерії визнання екологічних позначень, незважаючи на те, що вони діють на невизначено велику кількість майбутніх випадків.

Регламенти в галузі навколишнього середовища на рівні Європейського Союзу видаються в двох випадках: створення адміністративної структури ЄС або єдиного провадження та коли законодавець вводить міжнародні екологічні угоди, засновані на торгівлі, в право ЄС. Прикладом такого регламенту може слугувати введення спеціального «інструменту фінансування» екологічної стратегії ЄС за назвою «LIFE» [277, р. 185]. Л. Г. Мельник та І. Б. Дегтярьова наголошують, що у міру розвитку екологічної політики розширився перелік наявних засобів охорони довкілля [84, с. 19]. Паралельно з прийняттям рамкового законодавства для забезпечення високого рівня охорони довкілля, Європейський Союз впровадив цілу низку правових інструментів в сфері охорони довкілля: LIFE – фінансовий інструмент екологічного захисту, який спрямований на сприяння розвитку, впровадженню і оновленню екологічної політики та законодавства ЄС; Інтегрована виробнича політика (Integrated product policy): Комісія представляє стратегію укріплення та зміни спрямування екологічної політики, пов'язаної з виробництвом, з метою сприяння розвитку ринку екологічно безпечної продукції, і зрештою, стимулювання громадського обговорення відповідних питань; екологічні перевірки – мінімальні критерії: забезпечення більшої відповідності, а також більшої одностайності у застосуванні та впровадженні законодавства Союзу щодо охорони довкілля шляхом надання мінімальних критеріїв організації, проведення, пост-контролю та опублікування результатів екологічних перевірок в усіх державах-членах.

Програма LIFE повинна сприяти сталому розвитку та реалізації Сьомої програми дій Європейського Союзу з навколишнього середовища й інших стратегій і планів. У 2009 році Рада Європи та Європейський Парламент прийняли в першому читанні рішення про реформування двох ключових інструментів ЄС у галузі управління сталим споживанням і виробництвом – система екологічного менеджменту та аудиту (EMAS) [68, с. 45]. Система EMAS впроваджується лише на окремих промислових підприємствах і

організаціях, повинна сприяти постійному поліпшенню екологічних показників організацій щодо створення та впровадження системи екологічного менеджменту в організаціях; систематичної, об'єктивної і періодичної оцінки ефективності систем екологічного менеджменту в організаціях; надання інформації про екологічну результативність; впровадження відкритого діалогу з громадськістю та іншими зацікавленими сторонами при активній участі працівників в організаціях та їх відповідне навчання [273, р. 4].

На даний час передбачається посилити вимоги щодо періодичного надання підприємствами «екологічних» звітів, засвідчуваних незалежними експертами, і використання спеціальних показників (індикаторів) для забезпечення якості і порівнянності даних на зовнішньому рівні. Ю. С. Бут вважає, що дана система повинна збільшити число компаній-учасниць програми EMAS, а також переслідує ціль знизити адміністративний тиск та витрати малих і середніх підприємств ЄС [11].

Директива про промислові викиди підвищує використання ресурсів та скорочує викиди більш як 50 000 великих промислових установок в ЄС, тим самим вносячи суттєвий внесок у стимулювання розвитку інноваційних технологій, екологізації економіки і зниження витрат виробництва в довгостроковій перспективі [205, р. 17]. Цей розвиток може ще більше активізувати реалізацію EMAS.

Директиви є регулярно застосовуваним в екологічному праві ЄС інструментом. В цілому, щільність їх регулювання трохи зменшується, якщо вони засновуються на ст. 192 Договору про функціонування Європейського Союзу. Причиною цього є прагнення створити та забезпечити функціонування внутрішнього ринку та однакові умови для конкуренції, але враховуючи безпеку навколишнього середовища. Наскільки детально у Директиві представлено регулювання, залежить від вимоги ефективного захисту навколишнього середовища на високому рівні. Однак, економічні інтереси регулярно наполягають на більш загальних формулюваннях в екологічних Директивах, тому основні вимоги зазначаються в загальних формулюваннях –

тривалий розвиток, високий рівень захисту, висока якість води, повітря, ґрунту тощо – це надає можливість відразу прийти до консенсусу. Найбільший масив серед законодавства ЄС в сфері виробництва становлять директиви.

Наприклад, Директива 2008/1/ЄС визначає загальні принципи контролю над забрудненням, має за мету стандартизувати порядок і умови видачі дозволу на установку промислового об'єкта, зазначаються загальні екологічні вимоги до споруди, а також приділяється увага загальним положенням про заходи по контролю за процесом установки і експлуатації об'єкта та забезпечення прав громадськості при видачі дозволу на неї.

Часткова кодифікація норм в області охорони вод була здійснена Директивою 2000/60/ЄС, встановила рамки діяльності ЄС у сфері водної політики від 23 жовтня 2000 р. [188, р. 1] Директива регламентує діяльність ЄС щодо захисту від забруднення в першу чергу річкових вод: внутрішніх поверхневих вод, прибережних вод і ґрунтових вод. У ній сформульовані критерії ЄС розробки конкретних стратегій захисту забруднених водних територій, у відповідності з якими мають здійснюватися природоохоронні заходи, а також загальні умови для адміністративних заходів держав-членів щодо визначення, моніторингу та реєстрації охоронюваних водних територій, аналізу їх економічного використання і ступеня впливу людської діяльності на них.

Дотримуючись положень Шостої програми діяльності в галузі навколишнього середовища, ЄС провела масштабну кодифікацію норм законодавства про поводження з відходами. Результатом кодифікації стала Директива Європейського парламенту та Ради 2008/19/ЄС від 19 січня 2008 р. про відходи [198, р. 3] або Рамкова директива про відходи 2008 р.

Суттєву роль в охороні навколишнього середовища відіграють заходи та стандарти, передбачені правом ЄС у сфері захисту дикої фауни і флори. Найважливішими актами в даній сфері є так звані хабітат-директиви: Директива 2009/147/ЄС Європейського парламенту і Ради від 30 листопада 2009 р. про охорону диких птахів [200, р. 7] і Директиви 92/43/ЄС про захист

дикої флори і фауни і природних місць існування від 21 травня 1992 р. [173, р. 7]. Разом з прийнятою під егідою Спільноти Конвенції 1979 р. про захист диких видів флори та фауни і природних місць існування в Європі [59, с. 1] зазначені документи складають правову основу для відповідної діяльності держав-членів.

Спираючись на положення установчих документів, практична діяльність Європейського Союзу в області екології почала будуватись на основі спеціальної середньострокової програми дій з навколишнього середовища. Н. В. Антонюк підкреслює, що програма дій в області навколишнього середовища – це політико-правовий документ, який визначає пріоритетні заходи організації на найближчу перспективу і встановлює конкретні цілі і завдання, які ЄС досягає і виконує, виходячи з сучасної ситуації [4, с. 268].

В екологічних програмах використовується методичний підхід та загальні принципи формування та планування в сфері навколишнього середовища. А отже середньострокові програми є основою для практичної діяльності в сфері екологічної політики та як результат в сфері виробництва. Як визначає О. О. Гусєв, програма представляє собою політико-правовий документ, що визначає пріоритетні заходи Європейського Союзу на найближче майбутнє, встановлюючи конкретні цілі та задачі для ЄС щодо виконання таких заходів, а також є основою для практичної діяльності як ЄС, так і держав-членів [21, с. 418-423]. Кожна програма – це стратегічний інструмент та інструмент планування реалізації екологічних питань в сфері виробництва в праві ЄС.

За останні десятиліття Європейський Союз створив широку гаму екологічного законодавства. В результаті, повітря, забруднення ґрунту і води значно скоротилося. Законодавство про хімікати було модернізовано і використання багатьох токсичних або небезпечних речовин обмежено. Тим не менш, залишилося багато невирішених проблем і їх необхідно вирішувати одночасно в структурованому вигляді. Саме для цього й запроваджуються екологічні програми. В 2013 році Європейський Парламент та Європейська Рада прийняли Сьому загальну програму дій з навколишнього середовища [184, р. 183], яка зазначає, що існуючі політичні документи в сфері виробництва і

споживання потребують подальшого вдосконалення. Сьома програма буде керівним інструментом в європейській екологічній політиці до 2020 року. Європейський Союз визначає три основні мети: захист, збереження та зміцнення природного капіталу Союзу; перетворити економіку Союзу на ресурсо-ефективну, зелену і конкурентну низько вуглецеву; зберегти громадян ЄС від негативних наслідків, які пов'язані з навколишнім середовищем, тиском і ризиками для їх здоров'я і благополуччя. Для досягнення цих цілей необхідно використати такі фактори, як: краща реалізація законодавства, інформування шляхом вдосконалення бази знань, використання інвестицій для екології та кліматичної політики, повна інтеграція екологічних вимог і міркувань в інші політики ЄС. Ця програма набула чинності в січні 2014 року.

Програма робить акцент на заходи по подальшому поліпшенню екологічних характеристик товарів і послуг, які допускаються на ринок ЄС протягом усього їхнього життєвого циклу, включаючи заходи по збільшенню поставок екологічно безпечних товарів і стимулювання суттєвого зрушення споживчого попиту на таку продукцію. Сьома програма дій запроваджує збалансоване поєднання стимулів для споживачів і підприємств (включаючи малі та середні підприємства), ринкові інструменти і правила зниження екологічного впливу виробництва та її продукції.

В. І. Лозо наголошує на тому, що здійснення екологічної програми було б неприпустимо без широкого діапазону спільних науково-технічних досліджень на рівні Союзу, оскільки для окремих держав створення та використання необхідних інститутів та лабораторій представляло б певну перешкоду [73, с. 90]. За всю історію систематизованої екологічної політики Союзу, було прийнято всього сім програм.

Фундаментальним завданням Європейського Союзу стало якісне поліпшення умов проживання, а отже розробники Екологічних програм не могли обмежуватися лише захистом від забруднення, але з допомогою комплексу політичних секторів вносили суттєвий внесок у поліпшення якості життя за допомогою: 1) охорони природи (наприклад, Рішення Ради від 15

травня 1973 р. про сільське господарство в гірській місцевості); 2) вивчення проблем дефіциту ресурсів в умовах зростання їх споживання; 3) зіставлення екологічних вимог при координації регіональної політики та міського розвитку; 4) поліпшення екології праці в контексті Європейського фонду вдосконалення умов праці та життя; 5) сприяння прийняттю всіма категоріями населення відповідальності за навколишнє середовище.

Значний масив актів Європейського Союзу забезпечує реалізацію програми дій з навколишнього середовища. О. Л. Дубовик робить акцент на те, що бурхливий розвиток екологічного законодавства (прийняття більше 500 директив, які регулюють різні напрями, засоби та інструменти правової охорони навколишнього середовища та які встановлюють обмеження та заборони на ті види господарської діяльності, які негативним чином можуть впливати на природу), масштабне здійснення еколого-політичних, правових, організаційних і фінансових заходів, що проводяться у відповідності з програмами дій, збільшення практики Європейського Суду та інших судових органів у галузі розгляду екологічних спорів та захисту екологічних прав громадян [36, с. 58], але й практичні потреби в інформації про правову охорону навколишнього середовища, про умови переміщення товарів і багато інших приписів є значущими для міждержавних, наукових, торговельних та інших ділових контактів між ЄС та Україною. Л. М. Ентін підкреслює, що хоча екологічні програми не накладають юридичних обов'язків та на них не розповсюджується контроль Суду ЄС, вони визначають загальний напрямок розвитку, головні аспекти діяльності, загальну орієнтацію та стратегію ЄС в сфері охорони навколишнього середовища та інспірують розробку та прийняття законодавчих актів, за допомогою яких програма вводиться в форму нормативно-правових приписів [38, с. 122-123]. У зв'язку з обговоренням проблеми виробництва, яка недостатньо розроблена українською доктриною екологічного права, потрібно зазначити, що на думку європейських фахівців, до цих пір не існує комплексної політики в сфері виробництва в Європейському Союзі. Вся діяльність у цій сфері віднесено на розсуд держав-членів ЄС й

базується на Договорі про функціонування Європейського Союзу та програмі дій в сфері охорони навколишнього середовища.

Позитивні зміни в сфері виробництва краще ініціювати на добровільній основі, враховуючи вплив на навколишнє середовище. Для досягнення цієї мети повинні бути створені відповідні умови та база. Встановлення вимог до сфери виробництва безпосередньо забезпечується Договором про функціонування ЄС та екологічними програмами дій, кожна з яких містить інструменти її реалізації.

3.2. Добровільні інструменти у сфері виробництва в праві Європейського Союзу

Вироблення комплексної політики в сфері виробництва є першочерговим завданням Європейського Союзу, з урахуванням того, що позитивні дії ЄС спрямовані на виявлення існуючих специфічних забруднювачів й захисті здоров'я людини та покращення стану навколишнього середовища. Як влучно зазначила О. Л. Дубовик, в даний час існує декілька «підходів» і – відповідно – напрямків правового регулювання на рівні ЄС щодо впливу результатів виробництва на екологію. До них відносять: а) хімікати (найчастіше цей підхід проявляється в обмеженні небезпечних речовин), б) регулювання небезпечних відходів, небезпечні речовини та «кругообіг» продуктів, г) рекомендації Комісії про продукти, що використовуються для виробництва енергії, д) запровадження екологічного маркування, е) угоди в сфері екології, ж) інтегрована політика виробництва і поводження з продуктами, з) стратегія управління ресурсами, і) стандартизація [36, с. 63]. Крім того, О. Л. Дубовик зазначає, що до правових інструментів регулювання у сфері виробництва відноситься: сертифікація, встановлення стандартів та нормативів, екологічна експертиза [33, с. 497]. Але Т. В. Реднікова пропонує дещо інші правові інструменти в сфері виробництва: екодизайн, створення екологічних ринків поширення інформації за допомогою екомаркування та товарних декларацій, а також сталє споживання (іншими словами, надання споживанню екологічно дружнього характеру) [107, с. 103].

З точки зору О. О. Труш, М. В. Андрієнко та Г. А. Ломовських, Європейський Союз впровадив цілу низку інструментів охорони довкілля: LIFE – фінансовий інструмент екологічного захисту, який спрямований на сприяння розвитку, впровадженню і оновленню екологічної політики та законодавства ЄС; угоди про охорону довкілля: покращення екологічних аспектів діяльності підприємств та впровадження методів сталого виробництва шляхом заохочення добровільних заходів та угод щодо охорони довкілля; екологічні мита та податки: сприяння застосуванню державами-членами фіскальних інструментів підвищення ефективності екологічної політики та забезпечення використання

екологічних мит та податків у відповідності до законодавства ЄС; програми підтримки неурядових організацій, що діють у галузі охорони довкілля (найбільша активність громадськості є у Великобританії, Німеччині, Нідерландах та Данії, найменша – в Ірландії та Греції); Інтегрована виробнича політика (Integrated product policy); Європейське Агентство з питань довкілля: забезпечення осіб, відповідальних за прийняття політичних рішень, а також громадськості надійною та достовірною інформацією про стан довкілля; Екомаркування продукції: екомаркування має на меті рекламування продукції зі зменшеним негативним впливом на довкілля (порівняно з іншими продуктами тієї самої групи); Система екологічного менеджменту та екологічного аудиту ЄС (EMAS): EMAS спрямована на забезпечення постійного вдосконалення ефективності екологічної діяльності європейських організацій, а також забезпечення громадськості та зацікавлених сторін відповідною інформацією; оцінка впливу на навколишнє середовище (ОВНС) певних державних та приватних проектів; оцінка екологічних наслідків впровадження планів та програм: проводиться з метою сприяння включенню екологічних аспектів на етапах розробки та ухвалення планів та програм; екологічні перевірки – мінімальні критерії: забезпечення більшої відповідності, а також більшої однастайності у застосуванні та впровадженні законодавства ЄС щодо охорони довкілля шляхом надання мінімальних критеріїв організації, проведення, пост-контролю та опублікування результатів екологічних перевірок в усіх державах-членах; Європейський реєстр викидів та перенесення забруднюючих речовин: покращення громадського доступу до інформації про стан довкілля і в такий спосіб сприяння запобіганню та зменшенню забруднення у довгостроковій перспективі [126].

Враховуючи думки вчених, пропонуємо до добровільних інструментів в сфері виробництва в праві Європейського Союзу віднести:

- 1) угоди про охорону довкілля: покращення екологічних аспектів діяльності підприємств та впровадження методів сталого виробництва шляхом заохочення добровільних заходів та угод щодо охорони довкілля;

2) систему екологічного менеджменту та екологічного аудиту ЄС (EMAS): EMAS спрямована на забезпечення постійного вдосконалення ефективності екологічної діяльності європейських організацій, а також забезпечення громадськості та зацікавлених сторін відповідною інформацією;

3) екологічне маркування, яке орієнтовано на мінімізацію негативних екологічних впливів основного виробництва або видобутку ресурсів, виробництві товарів, які відображені у стандарті. Процес маркування, як правило, називають сертифікацією;

4) оцінку впливу на навколишнє середовище (Impact assessment) в широкому сенсі може бути визначена як оцінка (прогнозування) наслідків поточної або передбачуваної дії та оцінки екологічних наслідків впровадження планів та програм.

Проаналізуємо кожен з цих інструментів. Серед інструментів екологічної політики ЄС в сфері виробництва повинні бути згадані інструменти, що мають добровільний характер, такі як добровільні угоди і «самозобов'язання», які зробили за останнє десятиліття багато кроків вперед саме в згаданій сфері. Цілком можливо, що добровільні угоди мають шанс зробити виробників повністю відповідальними, оскільки цілі ставляться безпосередньо на підставі пропозицій промисловості. Т. В. Реднікова з цього приводу зазначила, що це може послужити подальшою мотивацією для промисловості і мобілізувати її ресурси у разі, якщо відповідність промислового підприємства своїм власним вимогам означатиме довіру до нього [107, с. 107]. Завдяки добровільним угодам можна запровадити зміни в процесі виробництва, що сприятимуть посиленню відповідальності в сфері охорони навколишнього середовища. Як приклад, значний крок в цьому напрямку зробила Данія. У грудні 1996 року Агентство з охорони навколишнього середовища Данії сформулювало Інтенсифіковану, орієнтовану на продукцію, екологічну ініціативу, в якій були визначені такі цілі: екологічні (скорочення загального впливу на навколишнє середовище виробництва, обігу та утилізації продукції); комерційні цілі (посилення конкуренції датського бізнесовариства шляхом встановлення підстав для

розробки, виробництва та торгівлі продукцією з покращеними екологічними якостями); цілі організації процесу (залучення всіх зацікавлених сторін в реалізацію екологічних та комерційних цілей) [227, р. 13-14]. В результаті такої ініціативи, як підкреслює Т. В. Реднікова [108, с. 2467], скоротився негативний вплив виробничого процесу на навколишнє середовище.

Необхідно зазначити, що екологічні проблеми не зводяться лише до проблеми забруднюючих викидів виробничих підприємств, але все більше мають глобальний характер. Тобто акцент робиться не стільки на процес виробництва, скільки на вплив всього життєвого циклу продукції на навколишнє середовище.

Так, якщо Комісія завершує аналіз пропонованої природоохоронної угоди, вона може проінформувати Європейський парламент і Раду стосовно своєї оцінки і надасть висновок щодо визнання та затвердження угоди. Після розгляду зауважень, отриманих, зокрема від Європейського парламенту і Ради, Комісія може прийняти рішення щодо визнання екологічної угоди. Інформація щодо такої екологічної угоди доступна, наприклад, розміщується на веб-сайті комісії, для того, щоб дати широкій громадськості можливість бути в курсі пропонованої Угоди і висловити свої зауваження [159, р. 10]. Будь-які рекомендації щодо природоохоронних угод повинні бути опубліковані в офіційному журналі. Також Комісія може запропонувати механізми моніторингу та звітності для оцінки досягнення екологічної мети у вигляді рішення Європейського парламенту і Ради, тобто використати інший інструмент екологічної політики в сфері виробництва (стратегічний інструмент та інструмент планування).

Доцільним вважається втілення екологічної угоди у певному правовому акті вторинного законодавства ЄС. Зміст правового акту буде містити певні процесуальні вимоги для природоохоронної угоди, встановлюючи кращий засіб досягнення екологічних цілей та пропозицій, заснованих в існуючій або пропонованій добровільній угоді. Необхідно стимулювати підготовку добровільних екологічних угод на рівні Союзу в різноманітних секторах

екологічного законодавства, але перш за все, враховуючи сферу виробництва, оскільки сьогодні скорочення виробництва неможливо уникнути, тому що, як влучно зазначив Д. Л. Медоуз [99, с. 786], людство не може відмовитись від традиційного підходу і постійно нарощує промислове виробництво, витрачаючи природні ресурси. Оскільки цей інструмент не обов'язково буде найбільш доречним в будь-яких обставинах, корисно встановити обмежену кількість сфер в екологічній політиці, в яких природоохоронні угоди можуть надати додаткові переваги.

У промисловості країн-членів ЄС зароджуються «добровільні ініціативи», спрямовані на посилення екологічної орієнтації підприємств і організацій. Так, ряд компаній розробили принципи політики в області охорони навколишнього середовища і сталого розвитку. Союзи підприємців Європейського Союзу виробили кодекси поведінки та рекомендації для своїх членів, що містять принципи екологічної політики. Досвід розробки таких кодексів поведінки промисловцями і підприємцями корисний і для нашої країни, так як має важливе значення для дотримання правових екологічних вимог та організації природоохоронної діяльності промислових підприємств в Україні.

Європейська Комісія, підкреслюючи переваги подальшого використання «угод з охорони навколишнього середовища», здатних забезпечити ефективне і економічне рішення проблем, розробила основні критерії, які повинні дотримуватися при їх укладанні. В. В. Круглов констатує, що угоди з охорони навколишнього середовища мають значний потенціал на місцевому рівні, оскільки дозволяють враховувати специфіку промислового виробництва і на основі цього вирішувати екологічні проблеми підприємств і територій, пов'язані, наприклад, з якістю води або відновлювальними роботами після закриття об'єкта [68, с. 46].

В даний час Європейська Комісія проводить вивчення існуючих добровільних ініціатив у сфері охорони навколишнього середовища як в ЄС, так і в інших країнах, для оцінки їх використання і надання рекомендацій по їх застосуванню. Готуються пропозиції щодо розробки рамкової директиви за

рішенням юридичних та адміністративних проблем, що виникають у процесі укладання угод з охорони навколишнього середовища на рівні ЄС.

У 1993 році ЄС ввело систему добровільної участі промислових підприємств в екологічному аудиті, яка у 2001 року стала відкритою і для інших організаційних форм – адміністрацій, установ побутового обслуговування тощо [66, с. 55]. Директива № 2001/42/ЄС про оцінку впливу окремих планів та програм на навколишнє середовище [190, р. 30] була прийнята з метою гармонізувати ряд положень загального характеру щодо проведення оцінки впливу на навколишнє середовище планів розвитку та програм, розроблених в галузі сільського господарства, рибальства, лісового господарства, енергетики, транспорту, управління водними ресурсами, телекомунікацій, туризму, регулювання емісії забруднення, міського та сільського планування. Особливу увагу в Директиві 2001/42/ЄС приділяється проведенню оцінки програм і планів, здатних надати транскордонний вплив на навколишнє середовище в рамках ЄС. Рішення про проведення їх оцінки приймається на основі консультацій між державами-членами. Однак система екологічного управління на той час, як підкреслює О. С. Білик, не відповідала сучасним вимогам, тому потребувала якісної перебудови економічного інструментарію екологічного регулювання, розробки ефективного економічного механізму екологобезпечної діяльності, одним з основних елементів якого є ефективна система екологічного менеджменту промислових підприємств [6, с. 49].

Добровільні зобов'язання спонсорів все ще рідкісні в сфері екології. Найчастіше вони пропонують фінансову допомогу, щоб уникнути законодавчих зобов'язань. Л. Кремер та Г. Вінтер зазначають, що виняток становлять зобов'язання автомобільної індустрії, які знижують викиди CO₂ в нових машинах, а положення про застосування миючих засобів набуло певного значення [66, с. 39]. Досить часто ступінь інтеграції організацій в Європі недостатня, щоб досягти збалансованого, масштабного, істотного матеріального зобов'язання. З боку Європейського Союзу необхідно більш

ефективно використовувати механізм введення Комісією добровільних угод на рівень Союзу. Але є певні обмеження з цього боку, зокрема ст. 288 ДФЄС не передбачає подібних договірних зобов'язань і тим самим вони не допускаються. Соціальна відповідальність підприємств до цього дня не привела до якихось узгоджених заходів на рівні ЄС. Свідомі в екологічному відношенні підприємства діють індивідуально, не вступаючи з яких-небудь причин в політичні самозобов'язання.

Взаємозв'язки між удосконаленням управління природокористуванням і економічним розвитком були головними питаннями на Конференції ООН з довкілля і розвитку, яка відбулася у 1992 р. у Ріо-де-Жанейро. Саме в останньому вперше прозвучав термін «екологічний менеджмент», причому підкреслювалось, що екологічний менеджмент варто віднести до ключової домінанти сталого розвитку і водночас до найвищих пріоритетів промислової діяльності і підприємництва. Відповідно до цього виникло і поняття системи екологічного менеджменту як результат постійного зростання потреби підприємств і організацій у більш системному управлінському підході у питаннях охорони навколишнього середовища.

Правовою основою функціонування системи екологічного менеджменту та аудиту в рамках Європейського Союзу є Регламент 761/2001, який встановлює умови реєстрації об'єктів організацією, вимоги до політики, програм і систем менеджменту щодо навколишнього середовища, критерії проведення екологічного аудиту і процедур екологічної ревізії, а також вводить вимоги, що пред'являються до екоаудиторів та екоревізорів [188, р. 10]. Він був прийнятий на допомогу підприємствам і організаціям та переслідує мету вдосконалення управління компаніями, створює єдині технічні стандарти проведення екологічної політики для підприємств, що діють на території Європейського Союзу. Одночасно Регламент 761/2001 сприяє посиленню контролю за дотриманням компаніями екологічних вимог з боку держав-членів і ЄС.

У 2009 році Рада Європи та Європейський парламент прийняли в першому читанні рішення про реформування двох ключових інструментів ЄС у галузі управління сталим споживанням і виробництвом – Ecolabel і системи екологічного менеджменту та аудиту (EMAS). Обидві схеми, як і раніше, будуть носити добровільний характер.

Зважаючи на багатомовність в ЄС необхідно розробити символи, які повідомляють користувачеві без додаткової мовної інформації про позитивні або негативні якості. Ні в одній політичній області досі не вдалося розробити таку систему символів. Екомаркування продукції – добровільна програма, розроблена для мотивації виробників товарів і послуг. Мета – рекламування продукції зі зменшеним негативним впливом на довкілля (порівняно з іншими продуктами тієї самої групи), змусити споживачів бути більш лояльними по відношенню до природи і європейським споживачам, а також зацікавити їх розпізнаваними як екологічно сприятливими товарами [216]. Ця програма стала результатом різних національних ініціатив типу «Блакитний ангел» («Der blaue Engel») (Німеччина), «Екологічна якість» («Milieukeur») (Нідерланди) або «Білий лебідь» («White Swann») (Скандинавські країни) [84, с. 20]; в 1990 році Данія приєдналась до екомаркування ЄС, 1992 р. – введення до обігу в Данії маркування «Європейська квітка» [214, р. 109-128], в 1997 р. – Данія приєдналась до системи маркування «Скандинавський либідь» [108, с. 2466].

В області навколишнього середовища Європейський Союз розробив велику кількість різних позначень. Найбільш об'ємним є введення екологічних позначень для продуктів і послуг; участь добровільна. Критерії розподілу позначень встановлюються на всій території ЄС, розподіл відбувається на національному рівні. Екологічний знак ЄС (стилізована квітка) конкурує з екологічними позначеннями держав-членів ЄС, особливо з «Блакитним ангелом» (Німеччина) і «Зеленим лебедем» (Скандинавія) і через низького рівня популярності досі не може завоювати популярність у всій Європі. Поряд з цим, є позначення для продуктів екологічно чистого сільського господарства,

для споживання побутовою технікою енергії і води, а також для витрат пального і емісії CO, транспортними засобами.

Попереджувальні символи для екологічно небезпечних або шкідливих продуктів Союз розробив, насамперед, для хімічних речовин і з'єднань, які, однак, супроводжуються стандартизованими попереджувальними вказівками та порадами щодо безпечного поводження з ними. Без словесних додавань обходиться символ для утилізації батарей та електричних та електронних відходів. Зважаючи на відмову більшої частини населення Європи від використання генетично модифікованих продуктів європейським правом передбачаються позначення продуктів, що містять генетично модифіковані організми [66, с. 40].

Промислова продукція все більшою мірою стає результатом процесів, які охоплюють декілька великих та малих компаній одночасно. Сьогодні споживачі потребують якісної продукції інноваційного характеру, яка є прийнятною для навколишнього природного середовища та більш високого якісного рівня. У цьому контексті ізоляціоністська конкурентна стратегія втрачає свою актуальність. Фірми та організації вимушені працювати разом, щоб мати можливість маневрувати надходженнями від різних джерел, проводити диверсифікацію і створювати якісну продукцію та послуги. Системне управління якістю є однією з важливих новацій ХХІ сторіччя. Якість є концепцією, оскільки поєднує у собі точні підходи, цінові аспекти, задоволення потреб та інформування споживачів.

Інноваційна стратегія забезпечення гармонізації життєдіяльності суспільства та довкілля передбачає вдосконалення систем стандартизації і сертифікації, їх гармонізацію з вимогами європейських законодавчих та нормативних актів. На думку Л. Г. Мельника, виробництво екологічних товарів і послуг є високорентабельною сферою економічної діяльності, формуючи виробництва, значно поблажливіші до навколишнього природного середовища. Показники екологічної досконалості продукції на майбутнє мають враховувати упаковання, яке може характеризувати екодеструкцію на попередніх стадіях

виробництва тари [83, с. 140], де автор не зазначає значення та функції екологічного маркування.

П. М. Скрипчук приходять до висновку, що екологізація економіки за допомогою наявних економічних інструментів екологічної політики щодо інформаційної системи економічної сфери не включає маркування товарів, в тому числі екологічне як інформування населення про можливу екологічну шкоду та недостатньо використовує сертифікацію систем менеджменту якості за (ДСТУ ISO 9000), систем екологічного менеджменту за (ДСТУ ISO 14000), безпеки життєдіяльності (OHSAS 18001), аналізу ризиків і контролю критичних точок (НАССР), проведення процедур екологічного аудиту (ДСТУ ISO 19011), екологічної сертифікації багатьох видів продукції та насамперед продовольчої групи [114, с. 104-105].

Загальна мета екологічного маркування – доведення до споживачів інформації щодо впливу продукції на навколишнє середовище та, навпаки, довкілля на продукцію протягом всього життєвого циклу. У площині сучасного економічного розвитку це означає впровадження нових механізмів, які дають об'єктивну інформацію споживачеві щодо якості та безпечності продукції. Поруч із знаками відповідності (до вимог стандартів) є екологічні знаки, наявність яких на упаковці продукту свідчить про певні унікальні властивості чи склад продукту, процеси його виробництва чи використання. Оскільки розмішувати на упаковці інформацію щодо всіх показників продукту і сировини недоцільно і практично неможливо, то наявність екологічного знаку несе в собі цілий ряд параметрів та має свій зміст. Наявність такого знаку на упаковці продукту означає, що останній пройшов ряд досліджень і відповідає процедурі присвоєння екологічного маркування.

Однією із переваг екологічно маркованої продукції є те, що вона в такий спосіб ідентифікується, збирається та підлягає вторинній переробці. Екологічні переваги екологічно впорядкованого господарства в багатьох країнах є досить вивчені та найкраще підтверджуються в Німеччині (діяльність об'єднань, фірм із збору і переробки вторинної сировини, аналіз життєвого циклу тари чи

упаковки, відповідальність за збір тари в середині об'єднання та інше. Така тара і упаковка фактично обертаються в одній корпорації (наприклад, в Німеччині DSD – об'єднання фірм із збору, переробки тари і упаковки, що мають екологічне маркування «Зелена крапка». Інші джерела засвідчують високі рівні менеджменту та екологічної вигоди для країн ЄС щодо використання пакувальних матеріалів як вторинних [294].

Видається цікавою доповідь професора Мар Кампінс (Mar Cainpins) з Університету Барселони, яка була присвячена проблемам екомаркування. Дана тематика особливо важлива для захисту прав споживачів і представляє інтерес в сфері українсько-європейських експортно-імпортних операцій. Зазначалося, що екологічне маркування набуває все більшу і більшу важливість, і це відбивається в різноманітних програмах ЄС, наприклад – Euro-Flower («Європейський квітка»), затверджена розпорядженням ЄС 1980/2000 [275, р. 1-12]. Дана програма являє собою одну з найбільш широких схем, які застосовуються в цій галузі правового регулювання. Однак існує велика кількість різного роду починань, які характеризують різні системи з різних сторін у різних сферах, в тому числі відхиляються від загальних підходів. Ключова зміна для ЄС полягає у вирішенні проблеми, яке місце визначити для держави-учасниці ЄС і при цьому посередника в умовах системи екомаркування ЄС і як уникнути того, що системи, які відхиляються від єдиного правила можуть викликати зростання бар'єрів на внутрішньому ринку ЄС, а також у відносинах Північ – Південь. На закінчення проф. М. Кампінс зробив висновок про те, що для успішного впливу на ринок необхідно залучення суспільства до даної проблеми, узгодженість з міжнародним характером і вплив торгівлі на країни, що розвиваються [36, с. 62].

Добровільний характер схеми Ecolabel означає, що вона не створює перешкод для ринку та торгівлі, а навпаки надає виробникам конкурентних переваг. Критерії Ecolabel ґрунтуються не на одному факторі, використовуються різні дослідження, аналіз впливу продуктів або послуг на навколишнє середовище протягом усього життєвого циклу, починаючи з

видобутку сировини, аж до виробництва, розподілу та утилізації. Тобто логотип Європейського Союзу Ecolabel допомагає виробникам та постачальникам товарів і послуг отримати визнання за високі стандарти.

Ecolabel є частиною більш широкого плану дій щодо сталого споживання та виробництва і стійкої промислової політики, який був прийнятий Комісією у 2008 року, який містить ряд ключових рекомендацій з розробки та впровадження загальноєвропейського критерію для екологічно відповідальних держзакупівель. Процес розробки такого критерію на загальноєвропейському рівні повинен врахувати всі існуючі розробки щодо встановлення екологічного критерію в рамках сталого виробництва і споживання, базуватися на життєвому циклі товару або послуги. Прикладами потенційних джерел такого критерію є: вимоги Energy Star з енергоефективності для офісного обладнання, критерії екологічних показників, які будуть розроблені в процесі впровадження заходів в рамках, наприклад, положення Директиви про заохочення екологічно чистих та енергоефективних транспортних засобів [202, р. 5]. Для підтримання більш високого рівня виробництва у всіх сферах, для яких вплив на навколишнє середовище є важливим чинником, що впливає на споживчий вибір, повинна бути розширена можливість використання Екологічної марки Європейського Союзу. Однак для таких груп продукції, як продукти харчування або корм для тварин повинні встановлюватись додаткові дослідження та критерії, що гарантують якість. Більш того, ці дані мають бути доступні громадськості в межах принципу екологічної політики ЄС участі та інформування громадян.

Основними принципами екосертифікації є: контроль процесу виробництва, а не кінцевого продукту; контроль «від поля до прилавка», тобто всіх етапів від створення до реалізації кінцевому споживачеві (виробництво, переробка, реалізація, включаючи імпортерів і експортерів); незалежність та неупередженість сертифікаційного органу. Підприємства, тобто виробники, переробники, продавці, імпортери і експортери, бажаючи маркувати свою продукцію як «екологічна», «біологічна», «органічна», «еко», «біо» тощо, повинні щороку проходити інспекцію та сертифікацію. Змінена схема Ecolabel

спрощує вимоги до учасників і більше сфокусована на продуктах і послугах, які чинять найбільш значний вплив на навколишнє середовище. У ході перегляду положень Ecolabel були також знижені суми обов'язкових внесків. Наприкінці 2009 року майже 20000 товарів і послуг, які виготовляються та надаються в ЄС, були відзначені логотипом Ecolabel [199, р. 10]. Т. В. Реднікова наводить такий приклад, коли в кінці 80-х років минулого століття екологічна політика Данії переорієнтувалась на створення еколого-дружніх «чистих» технологій виробництва [108, с. 2466]. Основна увага приділялась проведенню дослідів по виявленню екологічних проблем в різних галузях промисловості та розробці демонстраційних проектів технічних рішень цих проблем в межах окремих промислових підприємств. Недоліком такої програми було фокусування на процесі виробництва замість дослідження всього життєвого циклу продукції. Згодом країна звернула увагу на екологічний менеджмент та проекти співробітництва між різними підприємствами та муніципальними органами в сфері охорони навколишнього середовища – вводиться екологічне маркування продукції, тобто питання виробництва та обороту продукції вводяться у загальне розуміння чистих технологій. Запровадження чистих виробничих процесів на промислових підприємствах призводить до зменшення забруднення навколишнього середовища та виявляє зв'язок екологічної сертифікації з контролем за забрудненням екології. Як влучно підкреслив М. Андерсен, гнучка екологічна політика повинна стимулювати промисловість на запровадження нових форм виробництва та створення продукції, яка є більш дружньою для природи й навколишнього середовища [147].

Ю. С. Бут вказує, що головні зміни в схемі EMAS стосувалися потреб малих і середніх підприємств [11]. Нововведення, направлені на дотримання секторального підходу до впровадження передового досвіду в галузі екологічного управління, розширення EMAS за межі країн ЄС, а також підвищення контролю за дотриманням природоохоронного законодавства та розвиток систем екологічної звітності.

Автори законопроекту вважають, що це повинно збільшити число

компаній-учасниць програм Ecolabel та EMAS, а також знизити адміністративний тиск та витрати малих і середніх підприємств ЄС [220]. Організація може бути представлена в цій системі або одним підприємством, або кількома чи навіть усіма підприємствами. Вона визначила екологічну політику і взяла на себе зобов'язання по дотриманню відповідних приписів щодо поліпшення своїх екологічних дій. При цьому на підприємстві здійснюється контроль за споживанням води, енергії і за викидами. Організація встановлює програму досягнення цілей своєї екологічної політики і піддає себе внутрішньої і зовнішньої аудиторської перевірці, яка дозволяє контролювати дотримання еколого-правових вимог. На закінчення повідомляється про досягнуті або бажаних успіхи, це повідомлення також перевіряється. В якості винагороди організація може вказувати на свою приналежність до системи Екологічного менеджменту і екологічного аудиту в ділових паперах і документах, але не на продуктах, упаковках або рекламі продуктів.

Екоменеджмент – це частина загальної системи менеджменту організації, що включає структуру, розподіл відповідальності, процедури, процеси, джерела розробки і реалізації політики організації у відношенні навколишнього середовища. Екоаудит – це інструмент управління, що включає в себе систематичну, документовану, періодичну та об'єктивну оцінку системи управління і заходів, спрямованих на захист навколишнього середовища, і дозволяє: спростити контроль за тими видами діяльності, які можуть впливати на навколишнє середовище; оцінювати відповідність їх політики організації у відношенні навколишнього середовища. Отже екоаудит є механізмом оцінки діяльності організації у відношенні навколишнього середовища, що проводиться в рамках екоменеджменту цього підприємства, корпорації, компанії, фірми і т.д. Основним завданням екоаудиту є оцінка на місці систем менеджменту, їх відповідність політиці та програмами організації, які повинні дотримуватися вимог відповідних постанов, що стосуються навколишнього середовища.

Для України, як підкреслює О. С. Білик, формування інтегрованої системи екологічного менеджменту на промислових підприємствах – це ефективний інструмент для комплексного вирішення завдання забезпечення якості продукції, охорони довкілля, професійної безпеки виробництва і відповідальності підприємства перед суспільством та сприяння інтегруванню України у світове співтовариство [6, с. 52]. Сучасна екологічна ситуація і тенденції її зміни багато в чому визначаються промисловим виробництвом і господарською діяльністю загалом.

О. А. Потай підкреслює, що Україна офіційно приєдналася до міжнародного співтовариства у галузі впровадження та розвитку екологічного менеджменту [101, с. 213]. Якість продукції або послуг є одним із найважливіших чинників успішності будь-якої виробничої діяльності. Це – сукупність властивостей і характеристик продукції або послуг, які надають їм здатність задовольняти обумовлені або передбачені потреби сучасної людини. О. С. Білик підкреслює: нині в усьому світі значно підвищились вимоги споживача до якості продукції, що супроводжується необхідністю її постійного підвищення та уможливорює досягнення і підтримання ефективної економічної діяльності [6, с. 52-53]. Водночас зростають вимоги до екологічності самого виробництва, його безпечності для довкілля, працівників і суспільства. Відповідно до цього системи менеджменту промислових підприємств все частіше розробляються в інтегрованих формах, що дає змогу враховувати і гармонійно поєднувати різні аспекти виробничої діяльності. О. В. Декалюк та І. В. Стасюк наголошують, що система EMAS не націлена на розширення економічної відповідальності та на обмеження волі дій підприємств [25, с. 242]. Тобто на підприємствах створюються такі економічні стимули, які спонукають їх до добровільного прийняття офіційних директив в області екологічного менеджменту. Українські підприємства сьогодні переживають глибоку кризу, яка викликана певними об'єктивними і суб'єктивними причинами. Об'єктивними причинами є фактори зовнішнього середовища фірми. Суб'єктивними причинами є внутрішні фактори, пов'язані із орієнтацією

підприємства, системою менеджменту, системою постачання, виробництва та збуту, організаційною культурою фірми тощо. В цьому випадку не слід забувати, як відзначає В. Л. Акуленко, про найважливіший з складових економічної безпеки – це людський фактор [1, с. 26].

Отже, EMAS – це інструмент управління, розроблений Європейською комісією для компаній та інших організацій для оцінки, звіту і з метою поліпшення їх екологічних характеристик. EMAS є відкритим для кожного типу організації, які прагнуть поліпшити свої екологічні показники. Вона охоплює всі економічні сфери та сфери послуг і застосовується у всьому світі. У серпні 2014 року більш ніж 4 000 організацій були зареєстровані у EMAS [212]. Серед них багато багатонаціональних корпорацій і невеликих компаній, а також органів державної влади. Система EMAS знайшла значне схвалення в Німеччині та Австрії; біліше ніж половина всіх приймаючих участь в цій системі організацій Європейського Союзу виходять з цих двох держав. Система EMAS конкурує зі схожою системою міжнародної організації стандартизації (нормування) ISO 14001 – яка є менш вимогливою і не перевіряє обов'язки дотримання існуючих еколого-правових норм, не містить обов'язок складати доповіді про стан навколишнього середовища [258].

Система екоменеджменту та екоаудиту відкрита для будь-якої організації, яка присвячує увагу підвищенню якості власної екологічної діяльності незалежно від форми власності. Європейський Союз також сприяє проведенню подібних заходів не лише на великих підприємствах, але і на середніх і дрібних фірмах, однак рішення про поширення системи екоменеджменту та екоаудиту ЄС на ці категорії організацій приймається державою-членом. Необхідність дослідження такого питання, як екологічний менеджмент виробничих процесів набуває актуальності в умовах інвестування програм екологічної політики та управління в сфері екологічної безпеки підприємств, тому що стабільне функціонування, зростання економічного потенціалу будь-якого підприємства в умовах ринкових відносин багато в чому залежать від наявності надійної системи екологічної безпеки. Вживання системи екологічного менеджменту

забезпечує підприємства певними перевагами, до яких належать систематичне зниження негативного впливу на довкілля; систематичне зниження виробничих і експлуатаційних витрат; зниження природоохоронних платежів і ефективніше дотримання вимог екологічного законодавства ЄС. Додаткові переваги – зниження ризику виникнення аварійних ситуацій і масштабів їх наслідків; підвищення конкурентоспроможності підприємства на внутрішньому і зовнішньому ринках, можливість освоєння нових ринків; здобуття позитивного іміджу підприємством, поліпшення стосунків із споживачами, партнерами, інвесторами, державними органами, громадськістю.

Щодо оцінки впливу на навколишнє середовище (Impact assessment) в широкому сенсі, П. Модал визначає її як оцінку (прогнозування) наслідків поточної або передбачуваної дії [260, р. 12-14]. Щодо оцінки екологічних наслідків впровадження планів та програм, то вона проводиться з метою сприяння включенню екологічних аспектів на етапах розробки таких планів та програм. Найбільш суттєвими видами розглянутих оцінок є: оцінка впливу на навколишнє середовище – ОВНС (the Environmental Impact Assessment – EIA), стратегічна екологічна оцінка – CEO (the Strategic Environmental Assessment – SEA) і оцінка впливу на стійкість – ОВС (the Sustainability Impact Assessment – SIA).

Оцінка впливу на навколишнє середовище спрямована на виявлення й прогнозування очікуваного впливу на навколишнє середовище, здоров'я та добробут людей із боку господарської та іншої діяльності. Методологія ОВНС дістала своє визнання майже в усіх розвинених країнах. Прийнята 25 років назад Директива 85/337 ОВНС повинна була, використовуючи накопичений досвід, внести зміни до законодавства та політики Європейського Союзу, а також у прецедентне право Європейського Суду. Відповідно до неї, як констатує В. Я. Шевчук, для країн-членів ЄС обов'язковим є проведення ОВНС до видачі дозволу на здійснення всіх великих проектів, що можуть спричинити негативний вплив на навколишнє середовище [139]. Директива була спрямована на захист навколишнього середовища і якості життя, шляхом

забезпечення наближення національного законодавства до законодавства ЄС з урахуванням оцінки екологічного впливу державних і приватних проектів. Вона є ключовим інструментом інтеграції екологічних питань, які охоплюють широкий спектр проектів та має за мету зробити їх екологічно стійкими. Директива гармонізує принципи ОВНС шляхом запровадження мінімальних вимог, зокрема щодо типу об'єктів, які повинні бути предметом оцінки, Основні обов'язки розробників, зміст оцінки та участі компетентних органів і громадськості [279].

26 жовтня 2012 року комісія прийняла пропозицію відносно нової директиви. Ця пропозиція покликана спростити адміністративні бар'єри, які здебільшого не потрібні і з метою полегшення оцінки потенційного впливу без ослаблення існуючих екологічних гарантій. Якість процесу прийняття рішень буде посилена, поточний рівень захисту навколишнього середовища буде вдосконалюватися, і підприємства повинні користуватися більш гармонізованою нормативно-правовою базою. Зміни також чекаємо в таких областях, як ефективність використання ресурсів, зміни клімату, біорізноманіття та запобігання надзвичайних ситуацій тепер будуть відображені в процесі оцінки. В процесі подальшого удосконалення оцінки впливу на навколишнє середовище була прийнята нова Директива (2014/52/ЄС) [210, р. 1-18], яка вступила в силу 15 травня 2014 року. По-перше, вона знижує адміністративне навантаження. По-друге, підвищує рівень охорони навколишнього середовища, з метою прийняття бізнес-рішень на державних і приватних підприємствах, які є найбільш передбачуваними і стійкими в довгостроковій перспективі. Більше уваги приділяється в таких областях, як ефективне використання ресурсів, зміна клімату та запобігання стихійних лих. Основними змінами є наступні: тепер держави мають мандат для спрощення різних процедур екологічної оцінки; рішення повинні бути належним чином мотивовані, з урахуванням оновлених критеріїв відбору; звіти ОВНС повинні бути зроблені більш зрозумілими для громадськості, особливо щодо оцінки поточного стану навколишнього середовища та висловлення альтернативних

пропозицій в порушених питаннях; якість і зміст доповідей будуть покращені; компетентні органи також повинні довести свою об'єктивність, щоб уникнути конфлікту інтересів.

Директива 2001/42/ЄС застосовується до широкого кола державних планів і програм (наприклад, з питань землекористування, транспорту, енергії, відходів, сільське господарство тощо), але не має відношення до політики [190, р. 32]. Стратегічна екологічна оцінка (СЕО) є обов'язковою для планів/програм, які: готуються для сільського господарства, лісівництва, рибальства, енергетики, промисловості, транспорту, відходів/управління водними ресурсами, телекомунікацій, туризму, міського та сільського планування або землекористування і, які визначають основу для майбутнього розвитку за згодою проектів, перерахованих у директиві ОВНС. Процедури СЕО зводяться до підготовки екологічної доповіді, в якій визначається ймовірний істотний вплив на навколишнє середовище і можливі альтернативи запропонованого плану або програми. Громадськість і природоохоронні органи отримують інформацію та консультації за проектом плану або програми і готують екологічні доповіді. Що стосується планів і програм, які можуть мати значний вплив на навколишнє середовище в іншій державі-члені, держава-член, на території якої план або програма розробляється, має проконсультуватися з іншими державами-членами. Мета цього інструменту здійснювати моніторинг істотних екологічних наслідків щодо реалізації планів/програм з метою виявлення непередбачених негативних наслідків і вжити відповідних заходів по виправленню положення.

Однак, заходи, які проводяться в ЄС в даний час, недостатні для усунення корінних причин нестійкого споживання, оскільки спрямовані в основному на пом'якшення його наслідків, а участь у них здебільшого носить добровільний характер.

3.3. Інформаційні та ринкові інструменти у сфері виробництва в праві Європейського Союзу

Використання інформаційних та ринкових інструментів допомагає зробити зазначені вище інструменти більш вагомими для громадськості та держав-членів ЄС. Так, наприклад, добровільні інструменти набувають значимості в очах суспільства, використовуючи інформаційні ресурси, а можливість виникнення ризиків в сфері виробництва дає змогу використати такі ринкові інструменти, як податки та мита. Ю. С. Бут вважає, що найважливішими інструментами реалізації екологічної політики в Євросоюзі є фінансові або ринкові механізми, які здійснюються у вигляді податків, субсидій, торговельних дозволів, і як правило, відкрито закладаються в ціну продукту або послуги, створюючи тим самим приховані витрати, що забезпечують реалізацію екологічної, соціальної та економічної політики [10]. Сучасні ринкові інструменти екологічної політики можна класифікувати наступним чином: торгові дозволи, введені для досягнення зниження несприятливого впливу на довкілля: наприклад, квоти на викиди CO₂, рибну ловлю тощо; екологічні податки, запроваджені для регулювання цін і, таким чином, формування екоорієнтованої поведінки споживачів і виробників; екологічні внески, введені, щоб повністю або частково відшкодувати витрати екологічних служб на вирішення таких проблем, як забруднення водних ресурсів, захоронення відходів тощо; екологічні субсидії та пільги, які вводяться з метою стимулювання розвитку нових технологій, створення нових ринків екологічних товарів і послуг, а також для підтримки досягнення високого рівня захисту навколишнього середовища підприємствами та державними службами; схеми відповідальності і компенсації, мета яких полягає в тому, щоб забезпечити адекватне компенсування наслідків діяльності, небезпечної для навколишнього середовища, а також в якості засобів запобігання та відшкодування збитків. Отже, пропонуємо виділити та проаналізувати певні інформаційні та ринкові інструменти. О. П. Маслюківська

зазначає, що практичний досвід показує, що найбільш ефективним є комбінування цих інструментів [79, с. 178-183].

Хоча концепції екологічної відповідальності та сталого розвитку були прийняті, вони все ще залишалися абстрактними для більшості економічних «акторів». В. І. Лозо визначає, що адміністратори, підприємці або споживачі часом не могли прийняти концепцію екологічної відповідальності, а вони все ще залишалися абстрактними для більшості економічних «акторів» [73, с. 183-184]. В екологічній політиці намагаються використовувати найбільш ефективні та найменш витратні економічні інструменти. Атрибутами ефективності виступають спільне планування і подібна законодавча основа, загальні методи оцінки витрат і принципи їх розподілу щодо узгодження цін, умов конкуренції та інвестицій. У практиці застосування економічних інструментів утвердився принцип «забруднювач платить». Для його здійснення пропонувалося: 1) прийняти загальні правила розподілу витрат на боротьбу із забрудненням, обумовити винятки з цього принципу і закріпити методи визначення ефективності економічних інструментів; 2) узгодити оцінку витрат на компенсацію основних видів шкоди навколишньому середовищу; 3) розробити методи класифікації заходів боротьби з забрудненням [73, с. 97].

Т. В. Реднікова в своїй праці зазначає, що всі продукти викликають погіршення стану навколишнього середовища в деякому роді, незалежно від їх виробництва, використання або утилізації [107, с. 104]. Інтегрована політика прагне мінімізувати це, враховуючи всі етапи життєвого циклу продуктів та прийняття заходів там, де вони найбільш ефективні. В рамках Інтегрованої політики в області виробництва продукції є ряд заходів, які можуть бути вжиті для досягнення поставлених цілей на різних етапах життєвого циклу продукції. На цій підставі виділяються заходи, що вживаються на боці виробництва. До них відносяться добровільні угоди, інформація та звітність, стандартизація, товароорієнтована система екологічного менеджменту, змагання та премії в галузі екодизайну, гранти і субсидії для розробки екопродукції, зобов'язання по прийманню продукції для утилізації, вимоги до продукції – склад, якість,

експлуатаційні характеристики, законодавчі заборони згортання виробництва [226]. На стороні споживача – інформація для споживачів (екомаркування, інформаційні центри, товарні профілі), непряме оподаткування, схеми депозитів та їх виплат. Краще ініціювати на добровільній основі позитивні з точки зору впливу на навколишнє середовище зміни в продукції, ніж безпосередньо втручатися в систему виробництва і споживання. З метою надання сприяння учасникам ринку і споживачам можливості добровільно діяти щодо виконання поставленої мети, повинні бути створені відповідні рамкові умови. До таких засобів відносяться екологічні мита та податки, які сприяють застосуванню державами-членами фіскальних інструментів підвищення ефективності екологічної політики та забезпечення використання екологічних мит та податків у відповідності до законодавства Європейського Союзу.

Як могутній важель екологізації системи виробництва, який знайшов своє значення у практиці та національних правових системах, Л. І. Юрченко називає еколого-економічні інструменти (наприклад, податки, мита та інші платежі), які створюють багатий спектр можливостей цілеспрямованого екологічно орієнтованого впливу на економічні інтереси суб'єктів господарювання [144, с. 115]. О. О. Труш приходять до висновку, що в кожній країні використовують ті чи інші механізми екологічного управління, але найбільш поширеними з них є: платежі за природокористування; податки, призначені для забезпечення раціонального використання природних ресурсів і не компенсуються платежами за їх використання; субсидії у вигляді всіх форм щодо фінансової допомоги, що надається забруднювачам або користувачам природних ресурсів на цілі охорони навколишнього середовища; виплати компенсацій за завдану екологічну шкоду: суми, що сплачуються згідно з цивільним законодавством в порядку компенсації за шкоду, заподіяну діяльністю, що викликає забруднення навколишнього середовища [126].

Політику ЄС у сфері захисту навколишнього середовища фінансують держави-члени. Однак, якщо заходи природоохоронної політики потребують

непропорційно високих витрат, порівняно з можливостями органів влади держави-члена, Рада ЄС може ухвалювати відповідні положення з тимчасовими відступами від фінансових вимог. Слід зазначити, що частка використання ринкових інструментів в екологічній політиці значно зросла з середини 90-х років ХХ століття. Особливо це стосується податків, внесків і торгових дозволів. Вперше їх застосування офіційно було задекларовано у першій Програмі Європейського Союзу з охорони навколишнього середовища в 1973 році. Запровадження принципу «забруднювач платить» послужило своєрідним стимулом для скорочення державних субсидій на охорону навколишнього середовища. Як підкреслює Т. В. Калініченко, історично екологічні податки використовувалися і як інструменти для боротьби із забрудненням навколишнього середовища, і як джерело поповнення бюджету [44, с. 96].

Договір не містить приписів для економічних інструментів, однак податкове регулювання, субсидії та інші економічні інструменти використовують форму, наведену в ст. 288 ДФЄС. При цьому положення про екологічні податки вводяться на підставі ст. 113 та 192 абз. 2 ДФЄС. Те ж саме відноситься до положень про податки, наприклад, на воду, технічну воду і відходи. З іншого боку, Європейський Союз встановив мінімальну податкову ставку для енергетичної продукції і електрики і намагається зрівняти дорожні збори в ЄС. О. П. Маслюківська звертає увагу на те, що зростає роль оподаткування енергоносіїв [80, с. 167]. Аргументи, що пояснюють таку тенденцію, наводять прагнення країн ЄС посилити боротьбу із зміною клімату, а також зробити регулювання більше ефективним. Важливу роль на цьому етапі відіграє Енергетична директива (2003), яка встановлює мінімальні ставки оподаткування енергоносіїв.

Отже, екологізація існуючих систем оподаткування передбачається Директивою Ради 2003/96/ЄС від 27 жовтня 2003 р. [166, р. 51], про реструктуризацію рамок ЄС щодо оподаткування енергетичної продукції і електрики, яка забезпечила введення в державах-членах відповідних акцизів на згаданий вид продукції. Проведення даного заходу безпосередньо пов'язано з

імплементациєю положень Кіотського протоколу до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату 1992 р. в правопорядок ЄС і створення передбачених їм економічних інструментів стримування емісії парникових газів. В рамках цього процесу найважливішим документом є Директива 2009/29/ЄС Європейського парламенту та Ради від 23 квітня 2009 р., що вносить поправки до Директиви 2003/87/ЄС, з тим щоб поліпшити і розширити систему квот на викид парникових газів, які продаються у межах ЄС [201, р. 63-65]. Отже, запровадження екологічних податків може проводитись з різною метою.

Згідно принципу «забруднювач платить», витрати на регулювання і ліквідацію забруднень навколишнього середовища повинні бути оплачені підприємством-джерелом забруднення. Для цього нараховуються платежі, які мають на меті відшкодувати витрати на охорону навколишнього середовища (*cost-covering charges*). Використання цього виду екологічних платежів, з одного боку, приносить державі прибутки, з іншого, впливає на ціну продукції підприємства-забруднювача. На практиці лише певна частина повних витрат на охорону навколишнього середовища покривається за рахунок даного типу платежів. Це пов'язано з труднощами економічної оцінки екологічного збитку. Дані платежі, у свою чергу, бувають двох видів: платежі користувачів екологічних послуг, наприклад, плата за очищення води або вивезення сміття (*user charges*); цільові платежі (*earmarked charges*), доходи від яких використовуються на різні екологічні цілі, але не з метою надання будь-яких послуг безпосередньо платникам. Прикладом може слугувати фінансування рециклінгових послуг. Як правило, відмічає С. М. Козьменко, даний вид платежів акумулюється у спеціальних фондах [57, с. 15].

Екологічні податки мають єдину мету – вплинути на поведінку економічних агентів, без збільшення доходів бюджету. У цьому випадку можна говорити про податки, які стимулюють екологічну поведінку (*incentive charge*). Такі податки в більшості випадків підвищують ринкову ціну екологічно шкідливих товарів і послуг. В. А. Фостолович визначає, що рівень цього виду екологічних податків може бути встановлений двома шляхами [134, с. 176]. У

першому випадку, коли можливо оцінити збиток, що завдається навколишньому середовищу, ставка податку встановлюється на рівні граничних зовнішніх витрат. У другому випадку, коли це неможливо, рівень податку встановлюється, виходячи з інших критеріїв, таких як, наприклад, запобігання потенційній шкоді довкіллю.

Часто доходи, одержані від стягнення стимулюючих податків, використовуються для подальшого заохочення екологічної поведінки. Наприклад, у Швеції доходи від платежу за емісію оксиду азоту спрямовуються на заохочення підприємств, які скорочують свої викиди в атмосферу [261].

Однак найбільшого поширення в країнах ЄС набули транспортні та енергетичні податки. В тій чи іншій формі вони введені у всіх країнах-членах Європейського Союзу. Слід відзначити, що транспортні та енергетичні податки за своєю суттю є фіскальними, тобто вводяться з метою отримання доходів. Позитивний же ефект для навколишнього середовища в даному випадку є супутнім. Транспортні податки, як правило, нараховуються в залежності від типу двигуна транспортного засобу. Енергетичні податки регулюють рівень емісії вуглекислого газу, оксидів азоту і сірки в атмосферу. Як приклад, скорочення споживання вугільного палива за рахунок використання фіскальних важелів, призводить до значного зниження рівнів викидів забруднюючих речовин, таких як SO₂ і NO_x, особливо на території міст. Ю. С. Бут констатує: податки на тверді відходи стимулюють ефективне управління відходами за рахунок зменшення кількості відходів, які надходять у навколишнє середовище, і збільшення застосування рециклінгових технологій у виробництві [10].

У країнах ЄС в 2008 році надходження від екологічних податків сформували близько 2,4 % ВВП. Серед держав-членів найбільша частка екологічних податків у ВВП була в Данії (5,7 %), Нідерландах (3,9 %), Болгарії і на Мальті (по 3,5%), а найнижча – в Іспанії (1,6 %), Литві (1,7 %), Румунії (1,8 %) та Латвії (1,9 %). Енергетичні податки становили 72 % від загальної суми екологічних податків в ЄС, транспортні податки – 23 %, а податки на

забруднення навколишнього середовища та користування природними ресурсами – 5 %. Енергетичні податки складають найбільшу частину екологічних податків в усіх державах-членах, за винятком Мальти. Найвищі частки податків на споживання енергії зареєстровані в Литві, Люксембурзі, Чехії (по 93 % від загальної суми надходжень від екологічних податків) та Словаччині (90 %). Найвищі частки транспортних податків були зареєстровані на Кіпрі (50 % від суми екологічних податків), Мальті (48 %) та в Ірландії (47 %), у той час як найвища частка податків на забруднення і ресурсокористування була в Данії (31 %), Нідерландах (17 %) та Естонії (14 %) [217].

Економічні стимули у вигляді податкових зборів з точки зору формування споживчої поведінки та екологічної свідомості у європейських державах виявилися більш ефективними, ніж адміністративні заходи [146, р. 14]. Екологічна податкова реформа, здійснювана в ряді країн ЄС з 90-х років XX століття, сприяла зміні моделей виробництва і споживання відповідно до вимог концепції стійкого розвитку.

Хоча схеми екологічного оподаткування, а також мета запровадження і загальна ефективність окремих видів екологічних податків можуть значно відрізнятися в різних країнах ЄС, не можна не відмітити загальну тенденцію до зростання ролі екологічних податків в країнах Союзу. Досвід проведення екологічної податкової реформи в країнах ЄС свідчить про можливість досягнення компромісу між екологічними та економічними цілями розвитку суспільства.

Подальше вивчення даного аспекту європейської політики може сприяти вдосконаленню існуючих та розробці нових, більш ефективних способів досягнення екологічних цілей за допомогою використання фіскальних інструментів. Використання досвіду країн ЄС у застосуванні податкових важелів екологічної політики також є важливим для реалізації євроінтеграційного зовнішньополітичного курсу нашої держави.

Засоби заохочення у ЄС регулярно накопичуються на підставі обов'язкового правового акта Ради та Європарламенту – розпорядження або рішення і при виконанні встановлених умов розподіляються за погодженням. Компенсує фонд ЄС і фінансує економічно відсталі держави – до 2006 р.: Іспанія, Греція, Португалія та Ірландія – до 80% екологічних проектів. Для екологічних субсидій Комісією видано керівні лінії про узгодженість з правом ЄС, які полегшують отримання субсидій, особливо для малих і середніх підприємств [66, с. 39].

Європейський Союз заохочує введення систем штрафів за забруднення навколишнього середовища як реалізації принципу «забруднювач платить». Важливу роль у цьому відіграє механізм відповідальності, передбачений Директивою Європейського парламенту та Ради 2013/30/ЄС Директива 2013/30/ЄС Європейського парламенту та Ради від 12 червня 2013 безпеки щодо морських нафтогазових операцій і внесення змін до Директиви 2004/35/ЄС про екологічну відповідальність у зв'язку з попередженням і відновленням шкоди навколишньому середовищу [209, р. 66].

С. Ю. Кашкін підкреслює, що ЄС визнає доцільним введення в державах-членах системи «депозиту-повернення» [52, с. 865]. Сенс цієї системи в тому, щоб включати в ціну продукції вартість її утилізації з тим, щоб змусити споживача оплатно повернути її після використання. Така система застосовується щодо тари для напоїв, використаних батарейок і т.д. М. С. Андерсен наводить приклад Норвегії, де використовуються два регулятивні (нормативні) інструменти: екологічні податки і збори та принцип юридичної відповідальності за забруднення [148, р. 293]. В. В. Круглов, продовжуючи погляди своїх колег, констатує, що поряд з прийняттям базового ефективного законодавства про охорону навколишнього середовища в промисловості і гарантування нормального функціонування внутрішнього ринку Європейський Союз закріпив фінансовий засіб боротьби LIFE («Життя»), а також технічні засоби – екологічну марку [68, с. 45].

Без сумніву, види діяльності, які ЄС здійснює чи бажає здійснити для

захисту довкілля й збереження природи в Європі та решті світу стають дедалі дорожчими і їх слід планувати на тривалий термін. Усвідомлення цього забезпечує імпульс для створення фінансового інструмента для навколишнього середовища, такого як LIFE [181, р. 1-6], який має розвивати вироблення й реалізацію політики Союзу щодо довкілля та законодавства шляхом фінансування пріоритетних проектів у ЄС (таких як мережа «Natura 2000») і надаючи технічну допомогу асоційованим країнам Центральної та Східної Європи й країнам у середземноморському регіоні або прибережних регіонах Балтики [274, р. 1-10]. Така програма, як зазначає Н. Мусис, надає фінансову допомогу для підготовчих заходів, демонстраційних планів, попереджувальних кампаній, ініціатив, технічної допомоги та заходів, необхідних для утримання або відновлення біотопів, природних середовищ проживання та окремих видів [91, с. 279]. На додаток до LIFE, підтримка ЄС через структурні фонди та Фонд гуртування сприяє реалізації спільних проектів у галузі довкілля в найбільш вразливих державах-членах. Крім того, Європейський Союз гарантує фінансову підтримку неурядовим організаціям, які діють у природоохоронній сфері [164, р. 25-29; 183, р. 1-6].

З 2007 р. фінансування політики з охорони навколишнього середовища відбувається переважно за допомогою програми – LIFE+. Обидві програми надають фінансову підтримку шляхом надання грантів. Чотирма ключовими напрямками роботи інструменту LIFE+ є: а) боротьба зі змінами клімату; б) підтримання біорозмаїття та захист рідкісних видів флори і фауни; в) проекти, спрямовані на охорону здоров'я та підвищення якості життя; г) ініціативи, спрямовані на захист природних ресурсів та утилізацію відходів. О. О. Труш, досліджуючи бюджет програми LIFE+ у 2007 – 2013 рр., констатує, що він складав майже 1,9 млрд. євро. 78 % бюджету пішло на надання грантової підтримки проектам, що працюють в екологічній сфері. 22 % Європейська Комісія витратила для фінансування своїх власних заходів у сфері захисту довкілля [126].

Програма LIFE сприятиме сталому розвитку і досягненню цілей і завдань стратегії «Європа 2020», а також 7-ій програмі дій Союзу з навколишнього середовища та іншими відповідними стратегіями та планами ЄС. Програма відкрита для участі третіх країн і передбачає діяльність за межами ЄС. Вона також забезпечує основу для співпраці з міжнародними організаціями. У червні 2017 року Європейська комісія буде проводити зовнішню і незалежну середньострокову оцінку доповіді і до грудня 2023 році вона завершить аналіз оцінки доповіді про хід виконання та результати програми LIFE [277, р. 201-202].

Кожну політику Європейського Союзу забезпечує та підтримує свій перелік інструментів, що використовуються для впровадження такої політики [124]. Так, наприклад, діапазон інструментів і механізмів екологічної політики, що застосовуються Європейським Союзом, значно розширився з початку розвитку цього напрямку європейської політики, зокрема, фінансові інструменти екологічної політики є доступними завдяки програмі LIFE (фінансування проектів із навколишнього середовища), фонди якої можуть використовувати як країни-члени ЄС, так і на певних умовах – треті країни. Розвиток екологічної політики ЄС враховує досягнуті результати і досвід, отримані від індивідуальних заходів, здійснених в рамках програми LIFE.

Наступним важливим інструментом є Європейський реєстр викидів та перенесення забруднюючих речовин (PRTR). Л. Г. Мельник визначає, що PRTR сприяє покращенню громадського доступу до інформації про стан довкілля, й у такий спосіб, сприяє запобіганню та зменшенню забруднення у довгостроковій перспективі [84, с. 19-20].

PRTR являє собою національну або регіональну базу екологічних даних або опис потенційно небезпечних хімічних речовин та (або) забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферу, воду або ґрунт і транспортуються з території підприємств для обробки та утилізації [106]. Промислові об'єкти визначають і повідомляють про обсяги речовин, що викидаються в кожний компонент навколишнього середовища (атмосферу, воду, ґрунт) або

транспортуються з їх території для утилізації відходів або очищення стічних вод.

Деякі PRTR також включають у себе оцінку викидів з дифузних джерел, таких як сільське господарство і транспорт, і кінцевого використання продукції. Ці дані, як правило, збираються природоохоронними органами. Дані PRTR надаються громадськості в опублікованих документах, річних звітах, інтернеті й на компакт-дисках. Дані PRTR можуть бути представлені в географічній розбивці у фіксованій формі або інтерактивно в інтернеті; можуть бути представлені в розбивці по галузях промисловості, об'єктів, хімічних речовин або груп речовин; часто представляється додаткова інформація, з тим, щоб допомогти краще зрозуміти дані PRTR.

PRTR являє собою екологічну базу даних або опис потенційно небезпечних хімічних речовин та/або забруднювачів, що викидаються в атмосферу, що скидаються у воду та ґрунт, що переносяться з тієї чи іншої території для переробки або видалення. В деякі PRTR також вносяться оцінки викидів з дифузних джерел, таких як сільське господарство і транспорт, і в результаті кінцевого споживання продукції.

Дані PRTR повідомляються громадськості у вигляді публікованих документів, річних звітів, через інтернет і на компакт-дисках. PRTR служить важливим інструментом державної екологічної політики в цілому, що стимулює підприємства, що повідомляють дані, до скорочення забруднення і дозволяє заручитися підтримкою широкої громадськості при проведенні державної екологічної політики. Держава може встановити довгострокові національні цілі охорони навколишнього середовища в підтримку сталого розвитку та використовувати PRTR як важливий інструмент, що дозволяє об'єктивно оцінити, наскільки добре виконуються ці цілі.

Сам процес повідомлення даних у PRTR, як правило, стимулює запобігання забруднення, так як він вказує підприємствам, повідомляє дані, особливо малим та середнім підприємствам, на те, які обсяги цінних

матеріальних ресурсів викидаються/скидаються у вигляді небезпечних хімічних речовин та інших забруднювачів.

У країнах, де існує система PRTR, ця інформація спонукає компанії боротися з таким марнотратством. В результаті, одночасно виключаються непотрібні статті витрат, підвищується ефективність і зменшується шкода, заподіяна навколишньому середовищу. Результати PRTR допомагають точно визначити першочергових кандидатів на впровадження технологій більш чистого виробництва. Наприклад, два підприємства здійснюють однакову діяльність, працюючи на однаковій сировині і виробляють однакову продукцію, але викиди деяких хімічних речовин або забруднювачів одного з них значно вище. Це служить сигналом того, що технологія більш чистого виробництва стане гарним капіталовкладенням для підприємства, яке сильніше забруднює навколишнє середовище.

Європейське Агентство з питань довкілля забезпечує осіб, відповідальних за прийняття політичних рішень, а також громадськість надійною та достовірною інформацією про стан довкілля. Це один з основних інформаційних інструментів в сфері охорони навколишнього середовища.

Правову базу для діяльності Агентства складає Регламент N 1210/90 від 7 травня 1990 р. про заснування Європейського агентства з навколишнього середовища і Європейської мережі інформації та спостереження за довкіллям, змінений Регламентом (ЄС) № 401/2009 Європейського парламенту та Ради від 23 квітня 2009 року [177, р. 1]. Штаб-квартира була визначена в Копенгагені. Агентство виконує наступні функції:

- забезпечує ЄС та держав-членів об'єктивною екологічною інформацією; реєстрація, зіставлення і оцінка інформації про стан навколишнього середовища; участь в інформаційному обміні і забезпечення порівнянності одержуваної екологічної інформації на європейському рівні; забезпечення широкого поширення достовірної інформації про стан навколишнього середовища та про результати досліджень у галузі екології;

- координація Європейської мережі інформації та спостереження за довкіллям, сприяння у інкорпорації її в міжнародні системи моніторингу, сприяння державам-членам у становленні систем моніторингу довкілля та консультування держав-членів з даних питань;
- удосконалення методів оцінки вартості збитку, превентивних і відновлювальних заходів;
- участь у міжнародному співробітництві.

Спочатку ст. 20 Регламенту встановлювала можливість у найближчому майбутньому наділити Агентство важливими функціями координації політики ЄС у відношенні навколишнього середовища. Зокрема, такими, як участь у контролі за імплементацією екологічного законодавства ЄС, участь у створенні системи екологічної сертифікації, а також проведення заходів, спрямованих на вдосконалення критеріїв оцінки впливу на навколишнє середовище [4, с. 262-271].

1 березня 2002 року було прийнято Рішення № 466/2002/ЄС про Програму дій з підтримки неурядових організацій, що діють у сфері захисту навколишнього природного середовища [183, р. 1-6]. Ефективність діяльності громадських організацій у різних державах-членах різна – найбільша активність громадськості є у Великобританії, Німеччині, Нідерландах та Данії, найменша – в Ірландії та Греції.

Сьомою Програмою дій у сфері захисту навколишнього природного середовища визнається необхідність надання повноважень громадянам, а запропоновані в ній заходи включають інтенсивний та широкомасштабний діалог із сторонами, зацікавленими у формуванні екологічної політики. Для того, щоб надати можливість неурядовим організаціям (надалі – НУО) брати участь у такому діалозі.

Неурядові організації, що діють у сфері захисту навколишнього природного середовища, вже продемонстрували, що вони можуть зробити вагомий внесок у формування екологічної політики Європейського Союзу, як встановлено у статті 191 Договору, шляхом участі у конкретних заходах із

захисту довкілля та у інформаційно-просвітницьких заходах загального характеру щодо збільшення поінформованості про необхідність захисту навколишнього природного середовища у контексті сталого розвитку. НУО, що діють у сфері захисту тварин, за умови, що такі заходи вживаються для досягнення цілей захисту довкілля, також можуть брати участь у цій Програмі.

НУО є важливими з точки зору координування та передачі Комісії інформації і висновків щодо нових перспектив, наприклад, щодо захисту довкілля та транскордонних екологічних проблем, які не вирішуються, або недостатньо вирішуються на рівні держави-члена чи на нижчому рівні. НУО добре розуміють соціальне занепокоєння з приводу стану навколишнього природного середовища, і тому вони можуть розповсюджувати інформацію про екологічні проблеми та надсилати висновки до Комісії. НУО екологічного спрямування беруть участь у експертних групах, у підготовчих та виконавчих комітетах установ ЄС, і тим самим роблять вагомий внесок у політику Європейського Союзу, у програми та ініціативи, і забезпечують необхідний баланс по відношенню до інтересів інших суб'єктів у сфері захисту навколишнього природного середовища, включаючи представників промислового сектору, бізнесу, профспілок та споживачів.

Систематична участь НУО на всіх рівнях сприяє процесу формування екологічної політики ЄС шляхом забезпечення участі необхідної кількості представників зацікавлених сторін у консультативних зборах та громадських слуханнях. Програма також сприяє зміцненню невеликих регіональних та місцевих організацій, що працюють у галузі застосування «*acquis communautaire*» з метою екологічного та сталого розвитку у їх регіонах. Беручи до уваги важливість сталого розвитку, здоров'я та якості життя громадян Європи, підтримка в рамках цієї Програми буде спрямована, зокрема, на певні пріоритетні напрямки роботи згідно Сьомої Програми дій у сфері захисту навколишнього природного середовища.

На сучасному етапі в країнах Заходу регулювання охорони природного середовища супроводжується і підкріплюється системою економічного

стимулювання приватного капіталу, що заохочують до виконання нових законодавчих норм. Це і пряма дотація очисних і інших видів обладнання, і будівництво міських та районних водоочисних споруд, які позбавляють підприємства від відповідних витрат, пільгове цільове кредитування приватного сектора, і система податкових пільг. Паралельно із стимулюванням відпрацьовуються також і важелі примусу, які застосовуються до порушників цілісності природного оточення. У першу чергу це заборона виробництва будь-яких хімічних речовин, що володіють підвищеною токсичністю, вимога про припинення викидів у навколишнє середовище залишкових продуктів в місцях і районах, де склалося критичне становище з точки зору стану навколишнього середовища. У деяких країнах для забруднюючих середовище підприємств встановлюється обов'язок виплачувати в скарбницю прогресивний податок за «наднормативні» викиди забруднюючих та інших шкідливих речовин. Ряд законодавчих систем передбачає штрафи у разі недотримання встановлених екологічних норм, а в окремих випадках – тюремне ув'язнення порушників законів чи заборона діяльності підприємств.

Незважаючи на окремі успіхи і досягнення, загальний стан довкілля продовжує погіршуватися, що призведе до подальшого загострення екологічної кризи. Основною причиною цих негативних процесів в Україні є низька ефективність механізмів екологічного контролю й управління, які використовуються на промислових підприємствах, та переважно засновуються на жорстких адміністративних методах. Моделі організації й управління природокористуванням, які діють сьогодні в Україні, не забезпечують узгодженості економічних і природоохоронних цілей, через що виникає необхідність застосування нових підходів до вирішення екологічних проблем. У зв'язку з цим виникла необхідність розробки ефективної системи екологічного менеджменту як більш прогресивної моделі організації управління природокористуванням у ринкових умовах.

Висновки до Розділу III

1. Документи, що стосуються виробництва в Європейському Союзі, обмежені в можливостях, тому виникає необхідність заповнити прогалини в екологічній політиці ЄС шляхом забезпечення мінімальних вимог щодо екологічних характеристик продуктів і послуг та систематичного стимулювання кожного етапу виробництва з метою зниження впливу його процесів на навколишнє середовище. Для цього в праві Європейського Союзу доцільно використовувати інструменти, як обов'язкові, так і добровільні, які становлять елементи механізму охорони навколишнього середовища.

2. В результаті проведеного дослідження, пропонуємо визначення механізму охорони навколишнього середовища в сфері виробництва – це сукупність певних організаційно-правових і економіко-правових прийомів та способів, за допомогою яких реалізуються принципи екологічної політики Європейського Союзу в сфері виробництва, та складається з певних спеціальних інструментів, які направлені на захист навколишнього середовища. Важливе місце серед цього комплексу способів посідають стимулюючі механізми. Так, до організаційних та економічних прийомів в сфері виробництва відносяться стратегічні інструменти та інструменти планування, добровільні інструменти, ринкові та інформаційні.

3. Правові інструменти регулювання екологічних питань у сфері виробництва в праві Європейського Союзу – це сукупність засобів, які спрямовані для досягнення найвищого ступеня захисту в сфері охорони навколишнього середовища та які можуть вживатись в процесі виробництва, як наприклад: добровільні угоди, інформація та звітність, стандартизація, система екологічного менеджменту, оподаткування, екомаркування.

4. До стратегічних інструментів та інструментів планування ЄС можна віднести регламенти, директиви, рішення, рекомендації, думки та екологічні програми (перша-сьома). Основою для практичної діяльності в сфері екологічної політики та, як результат, в сфері виробництва є спеціальна середньострокова програма дій з навколишнього середовища. Регулярно

застосовуваним інструментом в сфері виробництва є директиви, але прагнення створити та забезпечити функціонування внутрішнього ринку та умови для конкуренції роблять їх зміст більш формальний, використовуючи при цьому загальні формулювання, що надає можливість відразу прийти до консенсусу.

5. До добровільних інструментів в сфері виробництва відносяться: добровільні угоди або ініціативи, які сприятимуть посиленню відповідальності в сфері охорони навколишнього середовища; екологічне маркування; система екологічного менеджменту та екологічного аудиту ЄС; оцінка впливу на навколишнє середовище та оцінка екологічних наслідків впровадження планів та програм. Для кращого досягнення екологічних цілей в сфері виробництва необхідно не тільки відтворити добровільні інструменти у актах вторинного законодавства Європейського Союзу, а мотивувати виробників бути відповідальними шляхом використання їх пропозицій у промисловості.

6. До інформаційних та ринкових інструментів відносяться Європейське Агентство з питань довкілля, Європейський реєстр викидів, екологічний податок, програма LIFE. Важливість цих засобів забезпечується шляхом громадського доступу до інформації про стан довкілля. Європейське Агентство з питань довкілля нарівні з Європейським реєстром викидів має важливе завдання щодо участі у контролі за імплементацією екологічного законодавства ЄС у законодавство держав-членів й не тільки. Більш того, ці два інформаційні інструменти приймають участь у створенні системи екологічної сертифікації, а також проведенні заходів, спрямованих на вдосконалення критеріїв оцінки впливу на навколишнє середовище. Тобто встановлюється послідовний та системний взаємозв'язок існуючих правових інструментів в сфері виробництва в праві Європейського Союзу.

7. Екологізація суспільного розвитку на сьогодні розглядається як об'єктивний процес протидії глобальним економічним загрозам в екологічній, економічній, соціальній сферах з метою забезпечення їх стабільності і розвитку. Принципи і методи екологізації, інструменти екологічної політики, зокрема податків, ціноутворення, інформаційної та політико-правової сфери, необхідно

розглядати на основі системного підходу, в тому числі щодо її екологічної складової. Для того, щоб екологічний податок виконував своє стимулююче призначення належним чином, його розмір та спосіб нарахування повинні чітко відповідати багатьом критеріям доцільності та враховувати національну специфіку.

8. Перевагою ж усіх цих заходів є постійне фокусування суспільної уваги на питанні взаємодії виробництва і навколишнього середовища. Ці заходи впливають не тільки на встановлення дизайну продукції на більш екологічно доброзичливу, а й на процес розвитку виробництва шляхом привнесення в розробку продукції екологічно значущих змін, що сьогодні є пріоритетом для виробника.

ВИСНОВКИ

У дисертації вирішується наукова проблема, сутність якої полягає у дослідженні теоретичних аспектів правового регулювання екологічної політики Європейського Союзу у сфері виробництва, аналізі існуючого законодавства ЄС і виявленні основних правових інструментів регулювання у сфері виробництва. Найсуттєвіші результати дослідження викладені у таких висновках:

1. Аналізуючи історичні аспекти становлення і розвитку політики Європейського Союзу у сфері охорони навколишнього середовища та екологічних стандартів виробництва, пропонуємо виділити наступні етапи, які зумовлені появою нових геополітичних та екологічних реалій, встановленням відповідного підходу до регулювання екологічних питань, введенням стандартів та правових інструментів у сфері виробництва: 1) перший етап охоплює період з 1951 р. по 1982 р.; 2) другий етап – з 1982 р. по 1986 р.; 3) третій етап – з 1986 р. по 1992 р.; 4) четвертий етап – з 1992 р. по 2001 р.; 5) п'ятий етап – з 2001 р. по 2012 р.; 6) шостий етап – з 2013 р. по теперішній час.

2. Становлення і розвиток політики Європейського Союзу у сфері охорони навколишнього середовища та екологічних стандартів виробництва характеризується певними тенденціями: екологічна політика пов'язана з економічним і соціальним розвитком; встановлення стандартів в сфері виробництва сприяє розвитку охорони навколишнього середовища на рівні ЄС та на рівні держав-членів; заходи, які застосовуються для регулювання екологічних питань, сприяють формуванню вторинного права ЄС; використовуються новітні технології для попередження забруднення у сфері виробництва; підвищення ефективності реалізації правових норм в сфері промислових викидів; підвищився рівень інформування громадськості про стан навколишнього середовища.

3. На підставі комплексного вивчення принципів міжнародного права навколишнього середовища та європейського екологічного законодавства пропонуємо виділити спеціальні принципи екологічної політики Європейського

Союзу: принцип розширеної відповідальності виробників; принцип профілактики та попередження; принцип справедливості між поколіннями; принцип інтеграції екологічних питань; принцип сталого розвитку; високий рівень захисту; принцип диференційованої відповідальності; принцип участі та інформування громадян.

Всі спеціальні принципи ЄС в сфері охорони навколишнього середовища стосуються й правового регулювання екологічної політики у сфері виробництва, оскільки важливим суб'єктом застосування цих принципів є саме виробник. Виокремлення принципів відбулось завдяки становленню екологічної політики ЄС та стандартів виробництва. Єдиний підхід до реалізації зазначених вище принципів забезпечує розвинена система правових важелів: акти вторинного права, національне законодавство, судова практика та доктрина.

4. Держави-члени Європейського Союзу мають спільну компетенцію у галузі охорони навколишнього середовища відповідно до Договору про функціонування Європейського Союзу. Правові рамки для реалізації компетенції Союзу в сфері охорони навколишнього середовища визначаються двома принципами: субсидіарності та пропорційності. Держави-члени мають право встановлювати більш високі екологічні стандарти, ніж прийняті на наднаціональному рівні. Саме така тенденція стосується сфери виробництва, регулювання якої спочатку мало місце на рівні країн-членів. Проте, зважаючи на масштаби і можливі наслідки, ефективність регулювання сфери виробництва краще буде досягнута на рівні Союзу за допомогою встановлення певних засобів реалізації, які відповідають цілямДФЄС в сфері охорони навколишнього середовища.

5. Серед особливостей екологічного законодавства Європейського Союзу у сфері виробництва необхідно виділяти такі: регулювання сфери виробництва здійснюється шляхом реалізації принципу сталого розвитку, збалансованого використання ресурсів, досягнення високого рівня захисту навколишнього середовища, принципу «забруднювач платить» та усунення джерела шкоди;

відповідно до розподілу компетенції між ЄС та державами-членами закріплення правових вимог із охорони навколишнього середовища в діяльності промислових підприємств і організацій найчастіше зосереджені на регіональному або місцевому рівні; існує велика різноманітність екологічних засобів боротьби із забрудненням природного середовища промисловими підприємствами, що потребують певної систематизації; відбувається посилення застосування стандартизації; робиться акцент на використанні превентивних заходів у функціонуванні промислових підприємств; введена обов'язковість проведення екологічної експертизи; застосовується свобода доступу до екологічної інформації.

6. В екологічній політиці ЄС у сфері виробництва є необхідність усунення прогалин, поліпшення законодавства для забезпечення мінімальних вимог щодо екологічних характеристик продуктів і послуг та систематичного стимулювання кожного етапу виробництва з метою зниження впливу його негативних процесів на навколишнє середовище. Для регулювання питань у сфері виробництва в праві Європейського Союзу необхідно запровадити інструменти, як обов'язкові, так і добровільні, які становлять елементи механізму охорони навколишнього середовища.

7. Поняття механізму охорони навколишнього середовища у сфері виробництва в праві Європейського Союзу можна визначити як сукупність певних організаційно-правових і економіко-правових прийомів та способів, за допомогою яких реалізуються принципи екологічної політики Європейського Союзу. Організаційні прийоми та способи складаються з певних спеціальних правових інструментів: стратегічних та інструментів планування, добровільних та інформаційних. Економічні прийоми та способи містять комплекс засобів і процедур, спрямованих на захист навколишнього середовища – ринкові інструменти.

8. Правові інструменти регулювання екологічних питань у сфері виробництва в праві Європейського Союзу – це сукупність засобів, зосереджених на питанні взаємодії виробництва і навколишнього середовища

та спрямованих на досягнення найвищого ступеня захисту у сфері довкілля. Інструменти екологічної політики у сфері виробництва мають за мету скерування європейської промисловості у напрямку забезпечення високого рівня охорони навколишнього середовища, зменшення екологічного навантаження і підвищення його стійкості.

Стратегічні інструменти та інструменти планування ЄС представлені актами прямої дії та програмами, які регулярно застосовуються в державах-членах ЄС, враховуючи економічні інтереси, цілі і завдання, які ЄС досягає і виконує, виходячи з поточної ситуації. Необхідно наголосити, що регулярно застосовуваним інструментом у сфері виробництва є директиви, але прагнення створити та забезпечити функціонування внутрішнього ринку й умов для конкуренції роблять їх зміст більш формальним, що надає можливість відразу прийти до консенсусу.

9. Головна мета добровільних інструментів – це посилення відповідальності в сфері охорони навколишнього середовища шляхом відтворення певних засобів та процедур у актах вторинного законодавства ЄС, використовуючи пропозиції промисловості. До таких інструментів відносяться добровільні угоди або ініціативи, система екомаркування, система екологічного менеджменту та екологічного аудиту ЄС, оцінка впливу на навколишнє середовище та оцінка екологічних наслідків впровадження планів та програм.

Добровільні інструменти використовують як пануючу ідею принцип сталого розвитку і водночас посилюють пріоритет промислової діяльності. Доцільно було б розширити сферу дії таких інструментів і в межах горизонтального природоохоронного законодавства, а також підвищити розвиток систем екологічної звітності та екологічного менеджменту виробничих процесів, що сприятиме становленню надійної системи екологічної безпеки, здоров'я та добробуту людей.

10. Інформаційні та ринкові інструменти представлені використанням інституційних та організаційних засобів, таких як: Європейське Агентство з питань довкілля, Європейський реєстр викидів, екологічний податок та

програма LIFE. Кожен з цих інструментів сприяє запобіганню та зменшенню забруднення від процесів виробництва шляхом громадського доступу до інформації про стан довкілля та системного підходу до введення екологічного оподаткування з урахуванням екологічної складової.

11. Щодо імплементації в українське законодавство директив в рамках Угоди про асоціацію, доцільно зазначити, що український законодавець для ефективного запровадження механізму регулювання сфери виробництва має:

1) враховуючи міжнародний та європейський досвід, ввести в національне законодавство такі спеціальні принципи екологічної політики ЄС, як принцип «забруднювач платить» та усунення джерела шкоди, принцип розширеної відповідальності виробників, принцип профілактики та попередження, принцип диференційованої відповідальності, принцип участі та інформування громадян;

2) має бути спланована робота щодо внесення відповідних змін до нормативно-правових актів України для забезпечення функціонування правових інструментів, які діють в ЄС у сфері виробництва;

3) у системі українського законодавства відсутній окремий нормативно-правовий акт або положення стосовно доступу громадськості до правосуддя з питань довкілля у змісті іншого нормативно-правового акту, основною метою якого є імплементація всіх принципів Орхуської конвенції та Директиви 2003/4/ЄС. В Україні інформаційна складова екологічної політики є надзвичайно слабкою, для цього держава має сформулювати власну інформаційну, просвітницьку та освітню політику в цих питаннях та закріпити це на законодавчому рівні шляхом прийняття єдиного консолідованого нормативно-правового акту;

4) законодавство України чітко не визначає поняття планів та програм відповідно до Директиви 2003/35/ЄС, тому доцільно врахувати це у відповідному законодавчому акті або актах, оскільки оцінка екологічних наслідків впровадження планів та програм є одним з добровільних інструментів регулювання екологічних питань у сфері виробництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акуленко В.Л. Екологічний менеджмент в контексті забезпечення екологічної безпеки підприємства / В.Л. Акуленко, І.В. Мамчук // Вісник Хмельницького національного університету. – 2009. – № 5. – Т 1. – С. 21-26.
2. Андреев И.Д. Проблемы логики и методологии познания / И.Д. Андреев. – М. : Наука, 1972. – 320 с.
3. Андрейцев В.І. Екологічне право і законодавство суверенної України: проблеми реалізації державної екологічної політики : монографія / В.І. Андрейцев. – Дніпропетровськ : НГУ, 2011. – 372 с.
4. Антонюк Н.В. Європейський Союз : політика, економіка, право : Навчальний посібник / Н.В. Антонюк, М.М. Микієвич. – Л., 2005. – 532 с.
5. Бекашев К.А. Международное публичное право / К.А. Бекашев – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Велби, Проспект, 2005. – 784 с.
6. Білик О.С. Екологічний менеджмент на промислових підприємствах України: зміст та сутність поняття / О.С. Білик // Екологічний менеджмент (Енергосбережение • Энергетика • Энергоаудит). – 2012. – № 12 (106). – С. 49-64.
7. Бринчук М.М. Внешние методологические основания развития экологического права: закономерности развития природы, положения общественных наук о взаимодействии общества и природы, потенциал природы / М.М. Бринчук // Экологическое право. – 2011. – № 1. – С. 2-7.
8. Бринчук М.М. Методологические основания экологического права: сущность, роль и структура / М.М. Бринчук // Экологическое право. – 2010. – № 2. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.igpran.ru/public/articles/Brinchuk_Problemi_metodologii_Ecolog_prava.pdf Бринчук М.М – С. 2-6.
9. Буркинский Б.В. Экономико-экологические основы регионального природопользования и развития / Буркинский Б.В., Степанов В.Н., Харичков С.К. // ИПРЭЭИ НАН Украины – Одеса : Фенікс, 2005. – 575 с.

10. Бут Ю.С. Досвід країн Європейського Союзу щодо застосування фіскальних інструментів в екологічній політиці / Ю.С. Бут // Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=729>.

11. Бут Ю.С. Управління процесами використання природних ресурсів в країнах Європейського Союзу : екологічний аспект / Ю.С. Бут // Виртуальная библиографическая справка. Объединенная справочная служба библиотек Украины. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/PSPE/2011_2/But_211.htm

12. Буткевич В.Г. Міжнародне право. Основні галузі / В.Г. Буткевич, В.В. Мицик, О.В. Задорожній. – К. : Либідь, 2001. – 816 с.

13. Витвицкая О. Право Европейского Союза / О. Витвицкая, Г. Горинг. – СПб : Питер, 2005. – 256 с.

14. Вишняков О.К. Апроксимація правового забезпечення цивільних майнових відносин в Україні до умов внутрішнього ринку Європейського Союзу : автореф. Дис. на здобуття наукового ступеня д-ра юрид.наук / О. К. Вишняков. – Одеса : Б.в., 2008 . – 36 с.

15. Вишняков О.К. Право Європейського Союзу : підручник / О.К. Вишняков. – О. : Фенікс, 2013. – 883 с.

16. Волес В. Творення політики в Європейському Союзі / В. Волес, Г. Волес. ; пер. з англ. Р. Ткачук. – К. : Основи, 2004. – 871 с.

17. Голиченков А.К. В поисках методологии экологического права / А.К. Голиченков // Экологическое право. – 2004. – № 6. – С. 3-19.

18. Голиченков А.К. Экологическое право: в поисках современной методологии / А.К. Голиченков // Актуальные проблемы развития экологического права в XXI веке : Труды Института государства и права РАН. – 2007. – № 5. – С. 19-36.

19. Голік Ю.С. Законодавство Європейського Союзу у сфері охорони навколишнього середовища : Навчальний посібник / Ю.С. Голік, А.В. Войтенко, О.Е. Ілляш та ін. – Полтава, 2009. – 170 с.

20. Господарське право України : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / С.В. Несинова, В.С. Воронко, Т.С. Чебикіна. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 563 с.

21. Гусев А.А. Основные направления и этапы формирования экологической политики Европейского Союза / А.А. Гусев // Безопасность Евразии. – М., №2 (апрель-июнь), 2007. – С. 418-423.

22. Гусев А.А. Правовые принципы экологической политики Европейского Союза / А.А. Гусев, Н.А. Гусева // Региональные проблемы современной экологической политики. – 2006. – С. 35-37.

23. Дахно І.І. Міжнародне економічне право : навчальний посібник / І.І. Дахно. – 3-тє вид., перероб. і доповн. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 304 с.

24. Дворкін Р. Серйозний погляд на права : пер. з англ. А. Фролкін / Р. Дворкін ; пер. з англ. А. Фролкін. – К. : Основи, 2000. – 519 с.

25. Декалюк О.В. Впровадження екологічного менеджменту та аудиту для забезпечення екологічної безпеки підприємства / О.В. Декалюк, І.В. Стасюк // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. – № 2. – Т 1. – С. 235-242.

26. Декларация Конференции Организации Объединенных Наций по проблемам окружающей человека среды 1972 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declarathenv.shtml

27. Декларация об установлении нового международного экономического порядка, 1 мая 1974 г. // Резолюции, принятые Генеральной Ассамблеей по докладу специального комитета шестой специальной сессии. – С. 3-5. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/072/02/IMG/NR007202.pdf?OpenElement>

28. До питання вдосконалення управління охороною довкілля та використанням природних ресурсів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [www.mama-86.org.ua/ archive/ecodemocracy/experts_kur_u.htm](http://www.mama-86.org.ua/archive/ecodemocracy/experts_kur_u.htm).

29. Договір про Європейський Союз від 07.02.1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_029/page

30. Доклад Всемирной комиссии по вопросам окружающей среды и развития «Развитие и международное экономическое сотрудничество : проблемы окружающей среды» A/42/427 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org/ru/ga/pdf/brundtland.pdf>

31. Доклад Конференции Организации Объединенных Наций по окружающей среде и развитию Рио-де-Жанейро, 3-14 июня 1992 года A/CONF.151/26/Rev.1 (Vol. I). – Нью-Йорк : Организация Объединенных Наций. – 1993. – 519 с.

32. Дубовик О.Л. Кодификация экологического законодательства в ФРГ / О.Л. Дубовик // Экологическое право. – 2010. – № 6. – С. 40-43.

33. Дубовик О.Л. Международное право / О.Л. Дубовик. – М., 2003. – 584 с.

34. Дубовик О.Л. Тенденции и перспективы развития экологического права ЕС / О.Л. Дубовик, В.С. Степаненко // Право и политика. – 2005. – № 1. – С. 121-131.

35. Дубовик О.Л. Экологическая политика Европейского Союза в сфере правового регулирования оборота продуктов и продукции / О.Л. Дубовик, А.Л. Иванова, В.Т. Калиниченко и др. // Экологическое право. – 2008. – № 2. – С. 33-36.

36. Дубовик О.Л. Экологическое право ЕС : формирование, развитие, достижения и актуальные задачи / О.Л. Дубовик // Право и политика. – 2004. – № 12. – С. 58-67.

37. Дюбуї Л. Матеріальне право Європейського Союзу / Л. Дюбуї, К. Блюман ; пер. з франц. Є.Т. Марічева. – 2-ге видання. – К. : ІМВ, 2002. – 376 с.

38. Европейское право : учебник для вузов / Под общ. ред. Л.М. Энтина. – М. : НОРМА, 2002. – 720 с.

39. Єделєв Р. Діяльність Європейського суду справедливості в установленні компетенції Європейського Союзу у сфері охорони навколишнього середовища / Р. Єделєв // Віче. – 2010. – № 10. – С. 4-6.

40. Задорожній О.В. Міжнародне право навколишнього середовища : Підручник / О.В. Задорожній, М.О. Медведєва. – К. : Промені, 2010. – 510 с.

41. Задоя А.О. Мікроекономіка : Курс лекцій та вправи : Навч. Посібник / А.О. Задоя. – 2-ге вид., стер. – К. : Знання, КОО, 2002. – 211 с.

42. Злобін Ю.А. Основи екології / Ю.А. Злобін. – К. : Лібра, 1998. – 248 с.

43. Йоханнесбургская декларация по устойчивому развитию 2002 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/decl_wssd.shtml

44. Калиниченко В.Т. Экологическая политика Франции / В.Т. Калиниченко // Политика и Общество. – 2006. – № 6. – С. 93-102.

45. Калиниченко П.А. Современные тенденции в развитии экологического права ЕС / П.А. Калиниченко // Материалы семинара: «Преподавание права Европейского Союза в российских ВУЗах-II». – М. : Статут, 2001. – С. 207-211.

46. Капіца Ю. Наближення законодавства України до законодавства ЄС відповідно до Угод про партнерство та співробітництво між Європейським Союзом та Україною: цілі та методи / Ю. Капіца // Український правовий часопис. – 1998. – Вип. 2. – С. 18-25.

47. Картаженський протокол про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття ООН від 29.01.2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_935/page

48. Карташов В.Н. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность / В.Н. Карташов ; под ред. Н.И. Матузова. – Саратов : Изд. Саратовского университета, 1989. – 218 с.

49. Касенов Б.К. Диалектика единичного, особенного и всеобщего в «Капитале» К. Маркса / Б.К. Касенов. – М. : Высшая школа, 1963. – 60 с.

50. Катеринчук І. Проблеми управління адаптацією права України до права ЄС у вітчизняній та зарубіжній думці / І. Катеринчук // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 10. – С. 158-161.

51. Кашкин С. Новая программа действий Европейского сообщества в области окружающей среды / С. Кашкин, П. Калиниченко // Российская юстиция. – М., 2003. – № 8. – С. 19-20.

52. Кашкин С.Ю. Право Европейского Союза : Учебник для вузов / С.Ю. Кашкин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрайт ; Высшее образование, 2010. – 1119 с.

53. Кашкин С.Ю. Право Европейского Союза : Учебное пособие / С.Ю. Кашкин, А.О. Четвериков, П.А. Калиниченко и др. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Проспект, 2011. – 274 с.

54. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д.А. Керимов. – 2-е изд. – М. : Аванта+, 2001. – 560 с.

55. Керимов Д.А. Философия и философия права / Д.А. Керимов // Право и образование: Современный гуманитарный университет. – 2003. – № 4. – С. 4-26.

56. Кириченко Л.С. Стандартизація і сертифікація товарів та послуг : Підручник / Л.С. Кириченко, А.А. Самойленко. – Х. : Ранок, 2008. – 240 с.

57. Козьменко С.М. Особливості екологічного оподаткування в зарубіжних країнах / С.М. Козьменко, Т.В. Волковець // Вісник СумДУ. Серія «Економіка». – 2012. – № 1. – С. 11-18.

58. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля від 25.06.1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_015

59. Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі 1979 р. – К. : Мінекобезпеки України, 1998. – 76 с.

60. Конвенція про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті від 25.02.1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_272

61. Кондратьева И.В. Эко-сертификация: путь к ответственному биорынку / И.В. Кондратьева, А.В. Ходус // Бюллетень «На пути к устойчивому развитию». – Вып. 28. – 2004. – С. 7-8.

62. Кондратюк С. Лісабонський договір і формування спільного європейського простору / С. Кондратюк // Віче : Теоретичний і громадсько-політичний журнал. – 2011. – № 2. – С. 2-4.

63. Кравченко С.М. Актуальні проблеми міжнародного права навколишнього середовища : Підручник / С.М. Кравченко, А.О. Андрусевич, Дж. Бонайн. – Л. : Вид. центр ЛНУ, 2002. – 336 с.

64. Краткая философская энциклопедия. – М. : Прогресс ; Энциклопедия, 1994. – 576 с.

65. Кремер Л. Экологическое право Европейского Союза / Л. Кремер, Г. Винтер // Экология и жизнь. – 2008. – № 3. – С. 26-29.

66. Кремер Л. Экологическое право и политика Европейского Союза : законодательные основы, реализация, судебная практика / Л. Кремер, Г. Винтер // Политика и общество : Научный гуманитарный журнал. – 2006. – № 6. – С. 26-83.

67. Кремер Л. Экологическое право Европейского Союзу / Л. Кремер, Г. Винтер; отв. ред. О.Л. Дубовик. – М. : Издательство «Городец», 2007. – 144 с.

68. Круглов В.В. Законодательство Европейского Сообщества в сфере охраны окружающей среды в промышленности / В.В. Круглов // Экологическое право. – 2005. – № 2. – С. 42-46.

69. Крысин Л.П. Толковый словарь иноязычных слов / Л.П. Крысин. – М. : Эксмо, 2008. – 944 с.

70. Лозанський В. Правове забезпечення екологічного управління в Україні та перспективи його покращення / В. Лозанський // Право України. – 2007. – № 9. – С. 79-81.

71. Лозо В. Етапи розвитку правових основ екологічної стратегії Європейського союзу / В. Лозо // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2004. – № 1(36). – С. 124-138.

72. Лозо В. Правове регулювання боротьби із забрудненням навколишнього середовища в історії екологічного законодавства Європейського Союзу / В. Лозо // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2005. – № 2. – С. 63-73.

73. Лозо В.И. Правовые основы экологической стратегии Европейского Союза (концепция, программное обеспечение, систематизация и комментарий действующего законодательства ЕС) : Монография / В.И. Лозо. – Х. : Право, 2008. – 368 с.

74. Лозо В.І. Початок програмного забезпечення правових основ екологічної стратегії Європейського Союзу / В.І. Лозо // Теорія і практика правознавства: Електронне наукове фахове видання Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – К., 2012. – Вип. 1 (2). [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=373&Itemid=229&lang=uk

75. Мазур И.И. Глобалистика. Энциклопедия / И.И. Мазур, А.Н.Чумаков. – М. : Радуга, 2003. – 1328 с.

76. Мальцев Г.В. Развитие права: к единению с разумом и наукой : Монография / Г.В. Мальцев. – М. : Изд-во МЮИ при Минюсте России, 2005. – 204 с.

77. Мартин Ф. Транснациональный законотворческий процесс и политика ЕС в области производства продукции на примере отходов электронного и электрического оборудования / Ф. Мартин // Экологическое право. – 2006. – № 4. – С. 30-36.

78. Марченко М.Н. Общая теория государства и права : академический курс : в 2-х т. / М.Н. Марченко. – Т. 1. Теория государства. – М. : Зерцало, 1998. – 416 с.

79. Маслюківська О.П. Еколого-трудова податкова реформа як інструмент реалізації стратегії сталого розвитку / О.П. Маслюківська // Матеріали II Українського екологічного конгресу (27-28 жовтня 2008 р.). – Ч.1. – К. : Центр екологічної освіти та інформації, 2008. – С. 178-183

80. Маслюківська О.П. Тенденції у застосуванні ринкових інструментів для впровадження Стратегій сталого розвитку країн Європейського Союзу / О.П. Маслюківська // IX Міжнародний науковий конгрес (26-27 березня 2009 р.). – Х. : Магістр, 2009. – С. 166-167.

81. Медведєва М.О. Теоретичні та практичні аспекти реалізації міжнародно-правових норм у галузі охорони навколишнього середовища / М.О. Медведєва. – К. : Фенікс, 2012. – 484 с.

82. Международное право / В.Г. Витцтум ; пер. с нем. В. Бергманн, Т.Ф. Яковлева. – М. : Инфотропик Медиа, 2011. – 992 с.

83. Мельник Л.Г. Екологічна економіка : Підручник / Л.Г. Мельник. – Суми : Університетська книга, 2002. – 346 с.

84. Мельник Л.Г. Європейський досвід використання економіко-правових інструментів забезпечення сталого розвитку / Л.Г. Мельник, І.Б. Дегтярьова // Механізм регулювання економіки. – Суми. – 2012. – № 1. – С. 13-24.

85. Микієвич М.М. Європейське право навколишнього середовища : Навчальний посібник / М.М. Микієвич, Н.І. Андрусевич, Т.О. Будякова. – Л. : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2004. – 256 с.

86. Міжнародні комерційні угоди та розрахунки: нормативно-правове регламентування : Навч. посібник / За ред. Ю.Г. Козака, Н.С. Логвінової – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 648 с.

87. Мірошниченко О.П. Правові інструменти реалізації екологічної політики ЄС / О.П. Мірошниченко // Порівняльне правознавство : сучасний стан і перспективи розвитку : Збірник матеріалів міжнародного наукового симпозіуму «Дні порівняльного правознавства» (м. Київ, 8-11 квітня 2009 року), 2009. – С. 611-614.

88. Мовчан Ю. Лісабонський договір – новий етап європейського конституціоналізму / Ю. Мовчан // Віче. – К., 2008. – № 24. – С. 11-12.

89. Монреальський протокол про речовини, що руйнують озоновий шар ООН від 16.09.1987 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_215

90. Муравйов В. Види компетенції реформованого Європейського Союзу / В. Муравйов, І. Березовська // Міжнародні відносини. – 2009. – № 37. – С. 53-57.

91. Мусис Н. Усе про спільні політики Європейського Союзу : пер. з англ. / Н. Мусис. – К. : К.І.С., 2005. – 466 с.

92. На Конференції в Батумі прийнят план по озелененню економіки Європи // Центр новостей ООН. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org/russian/news/story.asp?NewsID=26081#.V1mhpPmLTIU>

93. Нерсисянц В.С. Философия права : Учебник для вузов / В.С. Нерсисянц. – М. : ИНФРА •М – НОРМА, 1997. – 652 с.

94. Общая теория права и государства : Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. – М. : Юрист, 1994. – 348 с.

95. Опришко В.Ф. Міжнародне економічне право : підручник / В.Ф. Опришко. – 2-ге вид., переробл. та доповн. – К. : КНЕУ, 2003. – 311 с.

96. Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи, тридцать седьмая сессия. – Дополнение № 51. – С. 24-27. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/charter_for_nature.shtml

97. Панько К.К. Методология и теория законодательной техники уголовного права России / К.К. Панько. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2004. – 272 с.

98. Печенина Т.С. Экономика предприятия / Т.С. Печенина. – М. : ФГОУ ВПО «Московский государственный агроинженерный университет имени В.П. Горячкина», 2013. – 107 с.

99. Политология : хрестоматия / Сост. М.А. Василик, М.С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – 843 с.

100. Попович Ю. Досвід реалізації екологічної політики ЄС країнами центральної і східної Європи : уроки для України / Ю. Попович // Виртуальная библиографическая справка. Объединенная справочная служба библиотек Украины, 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Dums/2012_2/12pydeuu.pdf

101. Потай О.А. Формування інтегрованої системи екологічного менеджменту промислових підприємств / О.А. Потай // Науковий вісник НЛГУ. – 2009. – Вип. 19.9. – С. 212-216.

102. Правознавство : Підручник / В.Ф. Опришко, Ф.П. Шульженко, С.І. Шимон та ін. ; За заг. ред. В.Ф. Опришка, Ф.П. Шульженка. – К. : КНЕУ, 2003. – 767 с.

103. Пріоритети Організації ООН з промислового розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unido.ru/>

104. Про відходи : Закон України від 05.03.1998 № 187/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 36-37. – Ст. 242.

105. Промышленная революция возвращает производство в Европу // Вестник Центра Организации Объединенных Наций по промышленному развитию. – № 11. – Июнь 2013. – С. 57-58.

106. Пропаганда Протокола о регистрах выбросов и переноса загрязнителей в странах Восточной Европы, Кавказа и Центральной Азии 2013 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/prtr/WGP-3/ECE_MP.PRTR_WG.1_2013_4_RUS.pdf

107. Редникова Т.В. Современные тенденции развития экологической политики в области производства продукции в Европейском Союзе / Т.В. Редникова // Политика и общество : Научный гуманитарный журнал. – 2006. – № 6. – С. 102-107.

108. Редникова Т.В. Формирование и реализация интегрированной политики в области производства продукции в ЕС на национальном уровне на

примере Дании / Т.В. Редникова // Право и политика. – К., 2009. – № 12. – С. 2465-2472.

109. Резолюция 2625 (XXV) Генеральной Ассамблеи ООН от 24 октября 1970 года Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/intlaw_principles.shtml

110. Садовский В.Н. Основания общей теории систем / В.Н. Садовский. – М. : Наука, 1974. – 279 с.

111. Сансі М. Екологічне право ЄС : навч. посібн. / М. Сансі, Л.Г. Заблоцька. – К. : ІМВ КНУ імені Тараса Шевченка, 2004. – 158 с.

112. Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. – Вып. XXXI. – М., 1977. – С. 544-589.

113. Скакун О.Ф. Теория государства и права : Учебник / О.Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2000. – 704 с.

114. Скрипчук П.М. Екологічне маркування: інноваційні та організаційні аспекти / П.М. Скрипчук // Механізм регулювання економіки. – № 1. – 2007. – С. 104-115.

115. Современный словарь иностранных слов. – СПб : Дуэт, 1994. – 752 с.

116. Соколова Н.А. Международно-правовые проблемы управления в сфере охраны окружающей среды : монографія / Н.А. Соколова ; отв. ред. К.А. Бекашев. – М. : Проспект, 2010. – 320 с.

117. Спиридонов Л.И. Социальное развитие и право / Л.И. Спиридонов. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1973. – 205 с.

118. Степаненко В.С. Понятие и правовое значение принципов экологической политики ЕС / В.С. Степаненко // Политика и общество : Научный гуманитарный журнал. – 2006. – № 6. – С. 83-93.

119. Стефанов Н. Теория и метод в общественных науках / Н. Стефанов ; Пер. с болг. И.С. Морозовой. – М. : Прогресс, 1967. – 271 с.
120. Сурілова О.О. Порівняльне екологічне право : Навчальний посібник / О.О. Сурілова. – О. : Феникс, 2010. – 220 с.
121. Сырых В.М. Метод правовой науки (Основные элементы, структура) / В.М. Сырых. – М. : Юридическая литература, 1980. – 176 с.
122. Теория государства и права : Учебник для вузов / Под общ. ред. О.В. Мартышина. – М. : НОРМА, 2007. – 496 с.
123. Тимченко Л.Д. Международное право / Л.Д. Тимченко. – Х. : Консум, 1999. – 528 с.
124. Толкованов В. Розвиток і впровадження інструментів політики державного управління : вітчизняний та зарубіжний досвід / В. Толкованов // Науковий вісник. – 2013. – Вип. 12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.lvivacademy.com
125. Троян І.А. Сутність і механізм субрегіонального торговельного співробітництва країн / І.А. Троян // Культура народів Причорномор'я. – 2009. – № 176. – С. 53-57.
126. Труш О.О. Формування та реалізація спільної екологічної політики Європейського Союзу в умовах сучасних інтеграційних процесів / О.О. Труш, М.В. Андрієнко, Г.А. Ломовських // Державне управління. – 2014. – № 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2014-1/doc/4/05.pdf>
127. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=246581344
128. Устав Организации Объединенных Наций 1945 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org/ru/documents/charter/>

129. Устав Организации ООН по промышленному развитию, 8 апреля 1979 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_073

130. Федоренко В.Л. Нові теоретико-методологічні підходи пізнання системи і структури конституційного права / В.Л. Федоренко // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Є.О. Дідоренко. – 2009. – № 2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuuv.gov.ua>

131. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки / П. Фейерабенд ; перевод с англ. и нем. И.С. Нарский. – М. : Прогресс, 1986. – 542 с.

132. Фесянов П.О. Державне регулювання екологічної безпеки на рівні регіону: досвід європейських країн / П.О. Фесянов // Виртуальная библиографическая справка. Объединенная справочная служба библиотек Украины. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuuv.gov.ua/e-journals/dutp/2011_1/txts/Fesyanyov.pdf

133. Фомченко Є.О. Роль міжнародних судових установ у вирішенні екологічних спорів / Є.О. Фомченко // Судова апеляція. – 2012. – № 1. – С. 140-146.

134. Фостолович В.А. Суть екологічного податку в економіці природокористування / В.А. Фостолович, А.С. Возик // Збірник наукових праць ВНАУ. – 2012. – № 4 (70). – С. 175-180.

135. Хартія основних прав Європейського Союзу від 07.12.2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_524

136. Хартия экономических прав и обязанностей государств // Резолюции, принятые Генеральной Ассамблеей на двадцать девятой сессии. – Том I. – 17 сентября – 18 декабря 1974 года. – Нью-Йорк, 1975. – С. 64-71. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_077

137. Чайковська В.В. Міжнародні економічні угоди як джерела правового регулювання зовнішньоекономічної діяльності / В.В. Чайковська // Альманах міжнародного права. – 2015. – Вип. 7. – С. 20-31.
138. Шевчук В.Я. Макроекономічні проблеми сталого розвитку / В.Я. Шевчук. – К. : Геопринт, 2006. – 200 с.
139. Шевчук В.Я. Екологічне управління : підручник / В.Я. Шевчук, Ю.М. Саталкін, Г.О. Білявський. – К. : Либідь, 2004. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/14860110/ekologiya/otsinka_vplivu_navkolishnye_seredovishe.
140. Шибаева Е.А. К вопросу о международно-правовом признании специализированных учреждений ООН / Е.А. Шибаева // Правоведение. – 1968. – № 2. – С. 110-115.
141. Шимова О.С. Основы экологии та економіка природокористування / О.С. Шимова, Н.К. Соколовський. – 2-е вид., перераб. і доп. – Мн. : БГЕУ, 2002. – 367 с.
142. Энтин Л.М. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека : Учебник для вузов / Л.М. Энтин. – 2-е изд. пересмотр. и доп. – М. : Норма, 2007. – 960 с.
143. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности / Э.Г. Юдин. – М. : Наука, 1978. – 377 с.
144. Юрченко Л. І. Екологія. Навчальний посібник / Л.І. Юриченко. – К. : Професіонал ; Центр учбової літератури, 2009. – 304 с.
145. About the Organisation for Economic Co-operation and Development [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oecd.org/about/>
146. Air pollution in Europe 1990–2004 : European Environment Agency Report № 2/2007. – Copenhagen : European Environment Agency, 2007. – 79 p.
147. Andersen M.S. Evaluation of Cleaner Technology Programme 1987-1992 : Results, Diffusion and Future Activities / M.S. Andersen, U. Jorgensen. – Copenhagen : Environmental Review, 1995. – № 14.

148. Andersen M.S. European Environmental Policy : The Pioneers / M.S. Andersen, D. Liefferink. – Manchester University Press, 1997. – 340 p.

149. Anton Donald K. Environmental Protection and Human Rights / Donald K. Anton, Dinah L. Shelton. – Cambridge University Press, 2011. – 1124 p.

150. Award of the Arbitral Tribunal regarding the Iron Rhine («Ijzeren Rijn») Railway of 24 May 2005 (The Kingdom of Belgium v. the Kingdom of the Netherlands) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pca-cpa.org/upload/files/BE-NL%20Award%20corrected%20200905.pdf>

151. Boyle A. Pulp Mills Case : A Commentary [Электронный ресурс] / A. Boyle. – 2010. – 5 p. – Режим доступа : http://www.biicl.org/files/5167_pulp_mills_case.pdf

152. Boyle A.E. Human right approaches to Environmental protection / A.E. Boyle, M.R. Anderson. – New York : Oxford University Press, 1996.

153. Business Dictionary [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.businessdictionary.com/>

154. Commission Decision 85/71/EEC of 21 December 1984 concerning the list of chemical substances notified pursuant to Council Directive 67/548/EEC on the approximation of laws, regulations and administrative provisions relating to the classification, packaging and labelling of dangerous substances // Official Journal, L 030, 02/02/1985. – P. 33-34

155. Commission Decision 97/266/EC of 18 December 1996 concerning a site information format for proposed Natura 2000 sites // Official Journal, L 107, 24/04/1997. – P. 1-156.

156. Commission Decision of 26 November 1995 approving the programme for the eradication of rabies for 1997 presented by France and fixing the level of the Community's financial contribution (Only the French text is authentic) // Official Journal, L 023, 24/01/1997. – P. 10.

157. Commission Directive 73/350/EEC of 7 November 1973 adapting to technical progress the Council Directive of 6 February 1970 on the approximation of

the laws of the Member States relating to the permissible sound level and the exhaust system of motor vehicles // // Official Journal, L 321, 22/11/1973. – P. 33-36.

158. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament – Integrated Product Policy – Building on Environmental Life-Cycle Thinking / COM (2003) 302 final. – 30 p.

159. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions – Environmental Agreements at Community Level – Within the Framework of the Action Plan on the Simplification and Improvement of the Regulatory Environment / COM (2002) 412 final. – 14 p.

160. Consolidated version of the Treaty on and the Treaty on the Functioning of the European Union // Official Journal of the European Communities, C 326, 2012. – 412 p.

161. Council Decision 1999/175/Euratom of 25 January 1999 adopting a research and training programme (Euratom) in the field of nuclear energy (1998 to 2002) // Official Journal, L 064, 12/03/1999. – P. 142-153.

162. Council Decision 2002/353/EC of 25 April 2002 on declassifying Part II of the Common Manual adopted by the Executive Committee established by the Convention implementing the Schengen Agreement of 14 June 1985 // Official Journal, L 123, 09/05/2002. – P. 49.

163. Council Decision 2002/628/EC of 25 June 2002 concerning the conclusion, on behalf of the European Community, of the Cartagena Protocol on Biosafety // Official Journal, L 201, 31/07/2002. – P. 48-49.

164. Council Decision 97/872/EC of 16 December 1997 on a Community action programme promoting non-governmental organizations primarily active in the field of environmental protection // Official Journal, L 354, 30.12.1997. – P. 25-29.

165. Council Directive 1999/31/EC of 26 April 1999 on the landfill of waste // Official Journal, L 182, 16/07/1999. – P. 1-19.

166. Council Directive 2003/96/EC of 27 October 2003 restructuring the Community framework for the taxation of energy products and electricity (Text with EEA relevance) // Official Journal, L 283, 31.10.2003. – P. 51-70.

167. Council Directive 75/440/EEC of 16 June 1975 concerning the quality required of surface water intended for the abstraction of drinking water in the Member States // Official Journal, L 194, 25/07/1975. – P. 26-31.

168. Council Directive 79/409/EEC of 2 April 1979 on the conservation of wild birds // Official Journal, L 59, 08/03/1996. – P. 61.

169. Council Directive 84/360/EEC of 28 June 1984 on the combating of air pollution from industrial plants // Official Journal, L 188, 16/07/1984. – P. 20-25.

170. Council Directive 85/337/EEC of 27 June 1985 on the assessment of the effects of certain public and private projects on the environment // Official Journal, L 175, 05/07/1985. – P. 40-48.

171. Council Directive 91/271/EEC of 21 May 1991 concerning urban wastewater treatment // Official Journal, L 135, 30.5.1991. – P. 40-52.

172. Council Directive 91/414/EEC of 15 July 1991 concerning the placing of plant protection products on the market // Official Journal, L 230, 19/08/1991. – P. 1-32.

173. Council Directive 92/43/EEC of 21 May 1992 on the conservation of natural habitats and of wild fauna and flora / Official Journal, L 206, 22/07/1992. – P. 7-50.

174. Council Directive 97/11/EC of 3 March 1997 amending Directive 85/337/EEC on the assessment of the effects of certain public and private projects on the environment // Official Journal, L 073, 14/03/1997. – P. 5-15.

175. Council of Europe [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://hub.coe.int/>

176. Council Recommendation of 3 March 1975 regarding cost allocation and action by public authorities on environmental matters : 75/436/Euratom, ECSC, EEC // Official Journal, L 194, 25/07/1975. – P. 1-4.

177. Council Regulation (EEC) No 1210/90 of 7 May 1990 on the establishment of the European Environment Agency and the European Environment Information and Observation Network // Official Journal, L 120, 11/05/1990. – P. 1-6.

178. Council Regulation (EEC) No 2092/91 of 24 June 1991 on organic production of agricultural products and indications referring thereto on agricultural products and foodstuffs // OJ L 198, 22.7.1991, p. 1–15.

179. Council Regulation (EEC) No 3626/82 of 3 December 1982 on the implementation in the Community of the Convention on international trade in endangered species of wild fauna and flora // Official Journal, L 384, 31/12/1982. – P. 1-61.

180. Council Regulation (EEC) No 880/92 of 23 March 1992 on a Community eco-label award scheme // Official Journal, L 99, 11.4.1992. – P. 1.

181. Council Regulation (EEC) № 1973/92 of 21 May 1992 establishing a financial instrument for the environment (LIFE) // Official Journal, L 206, 22.7.1992. – P. 1-6.

182. Davies Peter G. G. European Union Environmental Law: An Introduction to Key Selected Issues / Peter G. G. Davies. – Ashgate Publishing, Ltd., 2004. – 311 p.

183. Decision No 466/2002/EC of the European Parliament and of the Council of 1 March 2002 laying down a Community action programme promoting non-governmental organisations primarily active in the field of environmental protection // Official Journal, L 75, 16/3/2002. – P. 1-6.

184. Decision № 1386/2013/EU of the European Parliament and of the Council of 20 November 2013 on a General Union Environment Action Programme to 2020 “Living well, within the limits of our planet” // Official Journal of the European Union, L 354, 28/12/2013. – P. 183.

185. Decision № 2179/98/EC of the European Parliament and of the Council of 24 September 1998 on the review of the European Community programme of policy

and action in relation to the environment and sustainable development "Towards sustainability" // Official Journal, L 275, 10/10/1998. – P. 1-13.

186. Decision №1600/2002/EC of the European Parliament and of the Council of 22 July 2002 laying down the Sixth Community Environment Action Programme // Official Journal, L 242, 10/09/2002. – P. 1-15.

187. Declaration of the Council of the European Communities and of the representatives of the Governments of the Member States meeting in the Council of 22 November 1973 on the programme of action of the European Communities on the environment // Official Journal, C 112, 20/12/1973. – P. 1-53.

188. Directive 2000/60/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2000 establishing a framework for Community action in the field of water policy // Official Journal, L 327, 22/12/2000. – P. 1-73.

189. Directive 2001/18/EC of the European Parliament and of the Council of 12 March 2001 on the deliberate release into the environment of genetically modified organisms and repealing Council Directive 90/220/EEC – Commission Declaration // Official Journal, L 106, 17.4.2001. – P. 1-39.

190. Directive 2001/42/EC of the European Parliament and of the Council of 27 June 2001 on the assessment of the effects of certain plans and programmes on the environment // Official Journal, L 197, 21/07/2001. – P. 30-37.

191. Directive 2002/96/EC of the European Parliament and of the Council of 27 January 2003 on waste electrical and electronic equipment (WEEE) – Joint declaration of the European Parliament, the Council and the Commission relating to Article 9 // Official Journal, L 037, 13/02/2003. – P. 24-39.

192. Directive 2003/35/EC of the European Parliament and of the Council of 26 May 2003 providing for public participation in respect of the drawing up of certain plans and programmes relating to the environment and amending with regard to public participation and access to justice Council Directives 85/337/EEC and 96/61/EC – Statement by the Commission // Official Journal, L 156, 25.6.2003. – P. 17-25.

193. Directive 2003/4/EC of the European Parliament and of the Council of 28 January 2003 on public access to environmental information and repealing Council Directive 90/313/EEC // Official Journal, L 041, 14/02/2003. – P. 26-32.

194. Directive 2004/10/EC of the European Parliament and of the Council of 11 February 2004 on the harmonisation of laws, regulations and administrative provisions relating to the application of the principles of good laboratory practice and the verification of their applications for tests on chemical substances // Official Journal, L 050, 20/02/2004. – P. 44-59.

195. Directive 2004/35/CE of the European Parliament and of the Council of 21 April 2004 on environmental liability with regard to the prevention and remedying of environmental damage // Official Journal, L 143, 30/04/2004. – P. 56-75.

196. Directive 2008/1/EC of the European Parliament and of the Council of 15 January 2008 concerning integrated pollution prevention and control (Codified version) (Text with EEA relevance) // Official Journal, L 24, 29.1.2008. – P. 8.

197. Directive 2008/28/ec of the European Parliament and of the Council of 11 March 2008 amending Directive 2005/32/EC establishing a framework for the setting of ecodesign requirements for energy-using products, as well as Council Directive 92/42/EEC and Directives 96/57/EC and 2000/55/EC, as regards the implementing powers conferred on the Commission // Official Journal, L 81, 20.3.2008. – P. 48.

198. Directive 2008/98/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on waste and repealing certain Directives // Official Journal, L 312, 22.11.2008. – P. 3-30.

199. Directive 2009/125/EC of the European Parliament and of the Council of 21 October 2009 establishing a framework for the setting of ecodesign requirements for energy-related products // Official Journal, L 285, 31.10.2009. – P. 10.

200. Directive 2009/147/EC of the European Parliament and of the Council of 30 November 2009 on the conservation of wild birds // Official Journal, L 20, 26.1.2010. – P. 7-25.

201. Directive 2009/29/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 amending Directive 2003/87/EC so as to improve and extend the

greenhouse gas emission allowance trading scheme of the Community (Text with EEA relevance) // Official Journal, L 140, 5.6.2009. – P. 63-87.

202. Directive 2009/33/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 on the promotion of clean and energy-efficient road transport vehicles (Text with EEA relevance) // Official Journal, L 120, 15.5.2009. – P. 5-12.

203. Directive 2009/41/EC of the European Parliament and of the Council of 6 May 2009 on the contained use of genetically modified micro-organisms (Recast) (Text with EEA relevance) // Official Journal, L 125, 21.5.2009. – P. 75-97.

204. Directive 2010/30/EU of the European Parliament and of the Council of 19 May 2010 on the indication by labelling and standard product information of the consumption of energy and other resources by energy-related products // Official Journal, L 153, 18.6.2010. – P. 1.

205. Directive 2010/75/EU of the European Parliament and of the Council of 24 November 2010 on industrial emissions (integrated pollution prevention and control) Text with EEA relevance // Official Journal, L 334, 17.12.2010. – P. 17-119.

206. Directive 2011/92/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on the assessment of the effects of certain public and private projects on the environment // Official Journal, L 26, 28.1.2012. – P. 1-21.

207. Directive 2012/18/EU of the European Parliament and of the Council of 4 July 2012 on the control of major-accident hazards involving dangerous substances, amending and subsequently repealing Council Directive 96/82/EC Text with EEA relevance // Official Journal, L 197, 24.7.2012. – P. 1-37.

208. Directive 2012/19/EU of the European Parliament and of the Council of 4 July 2012 on waste electrical and electronic equipment (WEEE) Text with EEA relevance // Official Journal, L 197, 24.7.2012. – P. 38-71.

209. Directive 2013/30/EU of the European Parliament and of the Council of 12 June 2013 on safety of offshore oil and gas operations and amending Directive 2004/35/EC Text with EEA relevance // Official Journal of the European Union, L 178, 28 June 2013. – P. 66-106.

210. Directive 2014/52/EU of the European Parliament and of the Council of 16 April 2014 amending Directive 2011/92/EU on the assessment of the effects of certain public and private projects on the environment Text with EEA relevance // Official Journal, L 124, 25.4.2014. – P. 1-18.

211. Dworkin R. Taking Rights Seriously / R. Dworkin. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1977. – Pp. XV. – 293 p.

212. Ecodesign, Energy Label, Ecolabel, EMAS and Unfair Commercial Practice legislation is due for revision before 2015 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ec.europa.eu/jrc/en/language-technologies/dgt-translation-memory>.

213. Environment Directorate-General [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ec.europa.eu/dgs/environment/>.

214. Eritja Mar Campins. European Community Eco-Labeling Scheme / Ed. by Prof. Richard. Macrory // Reflections on 30 Years of EU Environmental Law. – Groningen : Europa Law Publishing, 2006. – P. 109-128.

215. EU Cohesion Policy 1988-2008 : Investing in Europe's future [Электронный ресурс] // Inforegio Panorama Magazine. – June 2008. – № 26. – P. 25. – Режим доступа : http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/panorama/pdf/mag26/mag26_en.pdf.

216. European Commission, 2006b. European Commission, Environment, Eco-label [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://ec.europa.eu/environment/ecolabel/index_en.htm.

217. Facts and figures on the environment : from environmental taxes to water resources [Электронный ресурс] // Environmental statistics in Europe. – 189/2010. – 10 December 2010. – Режим доступа : <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=STAT/10/189&format=HTML>

218. Faure M. Environmental Law in Development: Lessons from the Indonesian Experience / M. Faure, N. Niessen. – Cheltenham, UK ; Northampton, MA : Edward Elgar Pub., 2006. – 337 p.

219. Fitzmaurice M.A. The contribution of environmental law to the development of modern international law / M.A. Fitzmaurice, J. Makarczyk (ed.). Theory of international law at the threshold of the 21-st century : Essays in honour of Krzysztof Skubiszewski. – The Hague: Kluwer Law International, 1966. – P. 909-925.

220. From Conflict to Peacebuilding : The Role of Natural Resources and the Environment, UNEP 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.unep.org/pdf/pcdmb_policy_01.pdf.

221. Gabcikovo-Nacymaros Project (Hungary/Slovakia) // International Court of Justice Reports, 1997. – General List № 92 – 81 p.

222. Gillies D. A Guide to Ec Environmental Law / D. Gillies. – Earthscan, 1999. – 185 p.

223. Haigh N. The European Community : An environmental force / N. Haigh, K. von Moltke // EPA Journal 16 (4) : 58-60. – 1990.

224. Hartley T. The Foundations of European Community Law / T. Hartley. – 6th edition. – Oxford : Oxford University Press, 2007. – 570 p.

225. Industrial Production and Capacity Utilization // Board of Governors of the Federal Reserve System. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.federalreserve.gov/releases/g17/About.htm>

226. Integrated Product Policy Toolbox [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ec.europa.eu/environment/ipp/toolbox.htm>

227. Intensified Product Oriented Environmental Initiative. – Copenhagen : Environmental Protection Agency, Ministry of Environment, 1996. – P. 13-14. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.mst.dk

228. Jans Jan H. European Environmental Law after Lisbon / Jan H. Jans, Hans H.B. Vedder. – 4th edn. – Hardback, 2012. – 560 p.

229. Jordan A. Environmental Policy in the European Union / A. Jordan. – Earthscan, 2005. – 366 p.

230. Jordan A. How “New” Environmental Policy Instruments (NEPIs) Spread in the European Union : An Analysis of the Role of the EU in Shaping Environmental

Governance / A. Jordan, R. Wurzel, A. Zito // Archive of European Integration. – Nashville, TN., 2003. – 42 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://aei.pitt.edu/2883/1/122.pdf>

231. Judgment of the Court (Eighth Chamber) of 8 September 2011 – European Commission v Portuguese Republic (Failure of a Member State to fulfil obligations – Directive 91/271/EEC – Pollution and nuisances – Treatment of urban waste water – Articles 3, 5 and 6 – Failure to identify sensitive areas – Failure to implement more stringent treatment of discharges in sensitive areas) Case C-220/10 // Official Journal of the European Union. – C 311. – 22.10.2011. – P. 12.

232. Judgment of the Court (Fifth Chamber) of 29 April 1999. – The Queen v Secretary of State for the Environment and Ministry of Agriculture, Fisheries and Food, ex parte H.A. Standley and Others and D.G.D. Metson and Others. – Reference for a preliminary ruling: High Court of Justice (England and Wales), Queen's Bench Division – United Kingdom. – Directive 91/676/EEC – Protection of waters against pollution caused by nitrates from agricultural sources – Identification of waters affected by pollution – Designation of vulnerable zones – Criteria – Validity in the light of the polluter pays principle, the principle that environmental damage should as a priority be rectified at source, the principle of proportionality and the right to property. Case C-293/97 // European Court reports. – 1999. – P. I-02603.

233. Judgment of the Court (First Chamber) of 26 May 2011. Stichting Natuur en Milieu and Others v College van Gedeputeerde Staten van Groningen (C-165/09) and College van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland (C-166/09 and C-167/09). References for a preliminary ruling: Raad van State – Netherlands. Environment – Directive 2008/1/EC – Permit for the construction and operation of a power station – Directive 2001/81/EC – National emission ceilings for certain atmospheric pollutants – Power of the Member States during the transitional period – Direct effect // Joined cases C-165/09 to C-167/09 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/e429fa5e-08e7-4e0a-bd38-5b2f2d34d275/language-en>.

234. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 30 May 2006. *Commission of the European Communities v Ireland* // Case C-459/03. – 64 p.

235. Judgment of the Court (Ninth Chamber) of 20 November 2014. *European Commission v Republic of Poland* // Case C-356/13.

236. Judgment of the Court (Second Chamber) of 19 November 2014. *The Queen, on the application of ClientEarth v The Secretary of State for the Environment, Food and Rural Affairs*. Reference for a preliminary ruling: Supreme Court of the United Kingdom – United Kingdom. Reference for a preliminary ruling – Environment – Air quality – Directive 2008/50/EC – Limit values for nitrogen dioxide – Obligation to apply for postponement of the deadline by submitting an air quality plan – Penalties // Case C-404/13.

237. Judgment of the Court (Second Chamber) of 23 September 2004. *Commission of the European Communities v French Republic*. Failure of a Member State to fulfil obligations – Directive 91/271/EEC – Urban waste water treatment – Article 5(1) and (2) and Annex II – Failure to identify sensitive areas – Meaning of «eutrophication» – Failure to implement more stringent treatment of discharges into sensitive areas // Case C-280/02. – 37 p.

238. Judgment of the Court (Seventh Chamber) of 11 April 2013. *European Commission v Ireland*. Failure of a Member State to fulfil obligations – Environment – Directive 2008/1/EC – Article 5 – Integrated pollution prevention and control – Conditions governing the granting of permits for existing installations – Obligation to ensure that such installations operate in accordance with the requirements of that directive // Case C-158/12 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/PDF/?uri=uriserv%3AOJ.C_.2013.156.01.0014.01.ENG.

239. Judgment of the Court (Sixth Chamber) of 19 April 2012 – *European Commission v Hellenic Republic*. Failure of a Member State to fulfil obligations – Directive 2000/60/EC – European Union water policy – River basin management plan – Publication – Public information and consultation – Failure to notify the

Commission Case C-297/11 // Official Journal of the European Union. – C 165. – 9.6.2012. – P. 7.

240. Judgment of the Court of 14 July 1976. Cornelis Kramer and others. References for a preliminary ruling: Arrondissementsrechtbank Zwolle and Arrondissementsrechtbank Alkmaar – Netherlands. Biological resources of the sea // Joined cases 3, 4 and 6-76 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61976CJ0003>.

241. Judgment of the Court of 18 March 1980. Commission of the European Communities v Italian Republic. Detergents. Case 91/79 // European Court reports. – 1980. – P. 1099.

242. Judgment of the Court of 19 March 1996. Commission of the European Communities v Council of the European Union. FAO – Fishery agreement – Right to vote – Member States – Community // Case C-25/94 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:61994CJ0025&from=EN>

243. Judgment of the Court of 2 February 1982. Commission of the European Communities v Kingdom of Belgium. Failure of a State to fulfil its obligations – Non-implementation of a directive on waste from the titanium dioxide industry. Case 68/81 // European Court reports. – 1982. – P. 153.

244. Judgment of the Court of 20 September 1988. Commission of the European Communities v Kingdom of Denmark. Free movement of goods – Containers for beer and soft drinks. Case 302/86 // European Court reports. – 1988. – P. 4607.

245. Judgment of the Court of 31 March 1971. Commission of the European Communities v Council of the European Communities. European Agreement on Road Transport // Case 22-70. – 21 p.

246. Judgment of the Court of 5 March 1980. H. Ferwerda BV v Produktschap voor Vee en Vlees. Reference for a preliminary ruling: College van Beroep voor het Bedrijfsleven – Netherlands. Refunds wrongly made // Case 265/78 [Электронный

ресурс]. – Режим доступа : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61982CJ0205>

247. Judgment of the Court of 5 May 1998. The Queen v Ministry of Agriculture, Fisheries and Food, Commissioners of Customs & Excise, ex parte National Farmers' Union, David Burnett and Sons Ltd, R. S. and E. Wright Ltd, Anglo Beef Processors Ltd, United Kingdom Genetics, Wyjac Calves Ltd, International Traders Ferry Ltd, MFP International Ltd, Interstate Truck Rental Ltd and Vian Exports Ltd. Reference for a preliminary ruling: High Court of Justice, Queen's Bench Division – United Kingdom. Agriculture – Animal health – Emergency measures against bovine spongiform encephalopathy – «Mad cow disease» // Case C-157/96 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=43817&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=388779>

248. Judgment of the Court of 5 May 1998. United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v Commission of the European Communities. Agriculture – Animal health – Emergency measures against bovine spongiform encephalopathy – «Mad cow disease» // Case C-180/96 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A61996CJ0180>

249. Judgment of the Court of 7 February 1985. Procureur de la République v Association de défense des brûleurs d'huiles usagées (ADBHU). Reference for a preliminary ruling: Tribunal de grande instance de Créteil – France. Free movement of goods – Waste oils // Case 240/83 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61983CJ0240>

250. Judgment of the Court of 9 July 1992. Commission of the European Communities v Kingdom of Belgium. Failure to fulfil obligations – Prohibition of tipping waste originating in another Member State // Case C-2/90. – 11 p.

251. ISO 14000 – Environmental management [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.iso.org/iso/home/standards/management-standards/iso14000.htm>

252. Kiss A. Manual of European Environmental Law / A. Kiss, D. Shelton. – 2-rd ed. – Cambridge : Cambridge University Press, 1997. – 622 p.

253. Kulovesi K. The Evolution of EU Competences in the Field of External Relations and its Impact on Environmental Governance Policies / K. Kulovesi, M. Cremona. – Rome : Transworld Working Papers. – 2013. – № 17. –17 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.iai.it/pdf/Transworld/TW_WP_17.pdf

254. Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons : Advisory Opinion // International Court of Justice Reports, 1996. – P. 241-242, para 29. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.icj-cij.org/docket/files/95/7646.pdf>

255. London C. EC Law on the protection of the Environment and Free Movement of Goods / C. London, M. Llamas. – London, 1995. – 261 p.

256. Louka E. Conflicting Integration: The Environmental Law of the European Union / E. Louka. – Intersentia nv, 2004. – 310 p.

257. Louka E. International environment law : Fairness, effectiveness and word order / E. Louka. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – 536 p.

258. Martin R. «ISO 14001» guidance manual. Natonal Centre for environmental decision-making reseach. Technical Report NSEDR/98-06 / R. Martin. – 1998. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.usistf.org/download/ISMS_Downloads/ISO14001.pdf

259. McGoldrick D. International Relation Law of the European Union / D. McGoldrick. – London, 2003. – 251 p.

260. Modak P. Introduction to EIA, What is EIA in : Conducting Environmental Impact Assessment for Developing Countries / P. Modak, A.K. Biswas. – Tokyo-New York-Paris : United Nations University Press, 1999. – P . 12-14.

261. National Emission Ceilings for 2020 based on the 2008 Climate & Energy Package. NEC Scenario Analysis Report Nr. 6 // International Institute for Applied Systems National Emission Ceilings for 2020 based on the 2008 Climate & Energy Package Analysis (IIASA), 2008. [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

http://www.academia.edu/18562842/National_Emission_Ceilings_for_2020_based_on_the_2008_Climate_and_Energy_Package

262. Onida M. Community Policy and Legislation in Relation to Products and the Environment / M. Onida. – Environmental Law Network International. – 2004. – № 2. – P. 1-11. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.oeko.de/elni/PDF-Files/Archive_elni_issues/elni-Review%202-2004.pdf

263. Opinion of the Court of 19 March 1993. Opinion delivered pursuant to the second subparagraph of Article 228 (1) of the EEC Treaty – Convention N° 170 of the International Labour Organization concerning safety in the use of chemicals at work // Opinion 2/91 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61991CV0002>

264. Opinion of the Court of 24 March 1995. Competence of the Community or one of its institutions to participate in the Third Revised Decision of the OECD on national treatment // Opinion 2/92 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61992CV0002>

265. Opinion of the Court of 28 March 1996. Accession by the Community to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms // Opinion 2/94. – 8 p.

266. Our Common Future : Report of the World Commission on Environment and Development // Annex to A/42/427, Development and International Co-operation : Environment, August 1987. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm>

267. Pagh P. Environmental Liability Directive – Danish Report / P. Pagh // Paper for the Avosetta Group Meeting, 1-2 June 2007. [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.avosetta.org/>

268. Proposal for a Decision of the European Parliament and of the Council Laying down the Community Environment Action Programme 2001-2010 / COM (2001) 31 final – COD 2001/0029 // Official Journal, 154 E, 29/05/2001. – P. 218-225.

269. Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on environmental liability with regard to the prevention and remedying of environmental damage / COM (2002) 17 final – COD 2002/0021 // Official Journal, 151 E, 25/06/2002. – P. 132-145.

270. Reference for a preliminary ruling from the Najvyšší súd Slovenskej republiky (Slovak Republic) lodged on 23 August 2010 – Jozef Križan and Others v Slovenská inšpekcia životného prostredia // Official Journal, C 301, 6.11.2010. – P. 11-12.

271. Reference for a preliminary ruling from the Tribunal administratif de Paris (France) lodged on 12 November 2009 – Ville de Lyon v Caisse des dépôts et consignations // Official Journal, C 37, 13.2.2010. – P. 29.

272. Regulation (EC) No 648/2004 of the European Parliament and of the Council of 31 March 2004 on detergents (Text with EEA relevance) // Official Journal. – L 104, 8.4.2004. – P. 1-35.

273. Regulation (EC) No 1221/2009 of the European Parliament and of the Council of 25 November 2009 on the voluntary participation by organizations in a Community eco-management and audit scheme (EMAS), repealing Regulation (EC) No 761/2001 and Commission Decisions 2001/681/EC and 2006/193/EC // Official Journal, L 342, 22/12/2009. – P. 1-45.

274. Regulation (EC) No 1655/2000 of the European Parliament and of the Council of 17 July 2000 concerning the Financial Instrument for the Environment (LIFE) // Official Journal, L 192, 28.7.2000. – P. 1-10.

275. Regulation (EC) No 1980/2000 of the European Parliament and of the Council of 17 July 2000 on a revised Community eco-label award scheme // Official Journal, L 237, 21/09/2000. – P. 1-12.

276. Regulation (EC) No 66/2010 of the European Parliament and of the Council of 25 November 2009 on the EU Ecolabel // Official Journal, L 27, 30.1.2010. – P. 1.

277. Regulation (EU) No 1293/2013 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2013 on the establishment of a Programme for the

Environment and Climate Action (LIFE) and repealing Regulation (EC) № 614/2007 Text with EEA relevance // Official Journal, L 347, 20.12.2013. – P. 185-208.

278. Regulation EC № 761/2001 of the European parliament and of the council of 19 March 2001 allowing voluntary participation by organisations in a Community eco-management and audit scheme (EMAS) // Official Journal, L 114, 24/04/2001. – P. 1-29.

279. Report from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on the application and effectiveness of the EIA Directive (Directive 85/337/EEC, as amended by Directives 97/11/EC and 2003/35/EC) / COM (2009) 378 final [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://eur-lex.europa.eu/procedure/EN/198470>.

280. Report of the International Conference on Financing for Development / A/CONF.198/11/ Monterrey, Mexico, 18-22 March 2002 // United Nations. – New York, 2002. – 93 p.

281. Report of the United Nations Conference on the human environment (Stockholm, 5-16 June 1972) // Official Documents System of the United Nations // A/RES/2994(XXVII). – UN, New York, 1973. – 78 p.

282. Reports of International Arbitral Awards «Award in the Arbitration regarding the Iron Rhine («Ijzeren Rijn») Railway between the Kingdom of Belgium and the Kingdom of the Netherlands, decision of 24 May 2005» // United Nations. – 2008. – VOLUME XXVII. – P. 35-125.

283. Request for a preliminary ruling from the Unabhängiger Verwaltungssenat Wien (Austria) lodged on 17 June 2013 – Ferdinand Stefan // Official Journal, C 274, 21.9.2013. – P. 2-3.

284. Sadeleer N. de. Environmental Principles: From Political Slogans to Legal Rules / N. de Sadeleer. – Oxford : Oxford University Press, 2002. – 482 p.

285. Safety Hi-Tech Srl v S. & T. Srl. Reference for a preliminary ruling: Giudice di Pace di Genova – Italy. Regulation (EC) No 3093/94 – Measures to

protect the ozone layer – Restrictions on the use of hydrochlorofluorocarbons and halons – Validity // Case C-284/95. – 26 p.

286. Sands P. Principles of International Environmental Law / P. Sands. – 2-d ed. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – 1248 p.

287. Sands P. Principles of International Environmental Law / P. Sands, J. Peel. – Cambridge : Cambridge University Press, 2012. – 992 p.

288. Schneider J.W. Treaty-Making Power of International Organisations / J.W. Schneider. – Geneve-Paris, 1959. – 132 p.

289. Shelton D. Judicial handbook on environmental law / D. Shelton, A. Kiss. – United Nations Environment Programme, 2005. – 146 p.

290. Single European Act // Official Journal, L 169, 1987. – 30 p.

291. Summaries of EU legislation [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://europa.eu/scadplus/treaties/ecsc_en.htm

292. The United Nations Environment Programme [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unep.org/>

293. Vyshnyakov O.K. EU Economic Law : Textbook / O.K. Vyshnyakov, Y.V. Yulinetska. – Odessa : Yurydychna literatura, 2011. – 312 p.

294. Web-site Consumers Internationals [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.consumersinternational.org/ word

295. White Paper on environmental liability [Електронний ресурс] // COM (2000) 66 final. – Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 2000. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/environment/legal/liability/pdf/el_full.pdf.